

STUDIA ARMENOLOGICA HUNGARICA

2.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Armenológiai Intézetének könyvsorozata

Book Series of the Institute of Armenian Studies,
Pázmány Péter Catholic University

Sorozatszerkesztő/Editor of series: Kovács Bálint

A sorozatban eddig megjelent

Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népirtást.

Szerkesztette: Botos Máté és Kovács Bálint, a szerkesztésben közreműködött:
Poósz Lóránd (2019)

Vahe Tachjian

OSZMÁN-ÖRMÉNYEK

*Élet az anyaországban, a száműzetésben,
a társadalom újjáépítése a diaszpórában*

FORDÍTOTTA:
MIKÓ KATALIN
SZŐTS DÁVID

A MAGYAR NYELVŰ SZÖVEGET AZ EREDETIVEL EGYBEVETETTE:
SZABÓ KRISZTIÁN

L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Budapest, 2019

2

323
T12

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000684067

© Vahe Tachjian, 2019
 © L'Harmattan Kiadó, 2019
 © Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019

A magyar nyelvű kiadásban közreműködött: Poósz Lóránd és Sándor Márta

ISBN 978-963-414-457-1
 ISSN 2631-1828

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
 1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
 Tel.: +36-1-267-5979
 harmattan@harmattan.hu
 www.harmattan.hu
 webshop.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Tiszóczy Tamás
 Borító: Kára László
 Nyomdai előkészítés: Kállai Zsanett
 Nyomdai munkák: Primerate Kft.
 Felelős vezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

Az oszmán mintapolgár megteremtése: Élet és halál	
Harput/Mamüretülaziz régiójában (1908–1915)	II
Az alkotmányos rend megteremtése (1908): „Esténként aggodalom	
nélkül térhetünk haza. Ez nem elég?”	15
Megerősíteni az oszmán demokratikus államot	
az eljövendő félelemmel és bizonytalansággal szemben	20
A földkérdés – az EHB közpolitikájának tükré	27
Záró gondolatok	37
 Az örmény falusi élet rekonstrukciója	41
Manoog Dzeron és Alevor: a <i>boushamadyan</i> műfajának jeles szerzői	41
Manoog Dzeron: a tehetséges építész, avagy hogyan számúzi	
az állam határain kívülre a tehetséget	45
Alevor: Falusi lelkes, avagy egy férfi, aki nagyon jól ismeri	
Palu és Harput régiók vidéki életét	48
Mezőgazdaság, ipar, ünnepek, hagyományok, családok:	
A mindennapi élet rekonstrukciója	49
Emlékezni és írni, írni és rajzolni: amikor a múlt restaurációja	
az élet értelmévé válik	52
Emlékezni a múltra, ugyanakkor bemutatni a társadalmi miliőt	
és annak ellentmondásait is	56
A „tized” adórendszere: az állami rendszer gyengülése és	
az agák/bégek helyi uralmának megerősödése	59
Örmény falusi iskolák: a közösségi kormányzat és együttműködés	
gyümölcse	61
Záró gondolatok	63

Vegyes házasság, prostitúció, túlélés	71
Az örmény nők visszaülleszkedése a posztoszmán városokba	71
A női túlélők sorsa	74
Példák a katasztrófát túlélő nőkkel kapcsolatos különböző véleményekre	79
Záró gondolatok	89
A nem-török etnikai és vallási csoportok kiűzése Törökországból Szíriába az 1920-as és a korai 1930-as években	97
Kontextus	97
Döntéshozók, szervezők és szereplők	100
Áldozatok	104
Tanúk	107
Emlékezet	109
Általános és jogi értelmezések	111
A kilikiai örmény: egy képromboló portréja	
A Katasztrófa utáni időszak és az „új” örmény felépítésének szándéka: egy identitás-újraalkotás paradoxonjai	115
A <i>giligetsik</i>ről alkotott kép a konstantinápolyi örmény elit körében: kiközösítés és mártíromság között	118
Következtetések	130
Örmény menekülttáborok a bejrúti, aleppói és damaszkuszi új városnegyedekben az 1920-as és 30-as években	137
Az örmény menekültek kérdése és a regionális problémák	137
A menekültek Szíriába és Libanonba telepítésének első szakasza: nyomor és bizonytalanság a táborokban	139
A bejrúti táborok	140
Az aleppói tábor	146
A damaszkuszi táborok	147
Városi negyedek létrehozásának terve Szíriában és Libanonban: különböző kérdések	148
Az örmények Szíriában és Libanonban történő letelepítési	

projektjének első szakasza	152
A letelepítési terv utolsó fázisa: a városi negyedek építésének befejezése Bejrútban, Aleppóban és Damaszkuszban	158
Az új bejrúti örmény negyedek: Burzs Hammoud és a Bejrút folyó nyugati partja	161
Az aleppói új örmény negyedek	167
Új örmény negyedek Damaszkuszban	168
Záró gondolatok	169
A török nyelv használata és az ideológiai megújulás a libanoni és szíriai örményeknél az 1920–1930-as években	173
Történelmi áttekintés: az Ottomán Birodalomtól a szíriai és libanoni menekülttáborokig	174
A <i>kemp</i> : a népi kultúra megőrzésének helye	177
A török nyelv becsmérőinek célzott támadásai: új narratívák az örmények töröknyelvűségéről	183
Árvaházak Libanonban: megalkotni az örmény nyelv használóit	188
Következtetés	192
Forrásjegyzék	197
Felhasznált irodalom	205
Névmutató	211

Az oszmán mintapolgár megteremtése: Élet és halál Harput/Mamüretülaziz régiójában (1908–1915)¹

„Az örménykérdés és az oszmán probléma számomra talány, és nem tartanám bölcsnek részedről, ha jelen helyzetben visszatérnél a szülőhazába. Minden itt élő bármely pillanatban kész az értelmetlen halálra.”

E sorokat Hovhannesz Bujicianian² írta levelében 1913. január 9-én Harputban/Kharpertben, melyet Meszrop Jamgocsjiannak, Egyesült Államokban élő barátjának címzett. Hovhannesz Bujicianian (aki 1873-ban Çüngüşben/Chnkoushban született, s akit 1915-ben gyilkoltak meg) Harput városának egyik szellemi nagysága volt. A helyi Eufrátesz Kollégium³ rangos szaktekintélye volt, a protestáns közösség prominens képviselője és az 1908-ban visszaállított alkotmányos rend rendíthetetlen védelmezője. Az ifjútörök forradalmat nagy reménnyel és várakozással fogadta. A forradalmat követő években is gyakran hangsúlyozta nyilvános fórumokon és hírlapok hasábjain az esemény fontosságát, s hogy az új rendszert támogatni kell. 1913-ban írott levelében viszont már látszik kiábrándultsága. Hogyan magyarázható véleményének efféle változása, a lelkesedéstől a nyilvánvaló kiábrándultságig vezető út?

Ez a fejezet a Harput régió örmény mindennapjait s az ott végbemenő eseményeket mutatja be, elsősorban örmény források alapján. Az 1908-as forradalomtól az 1915-ös népirtásig vezető út történelmi szempontból sosem volt ismeretlen időszak. Számos különböző nyelven számos tudományos kutatás járja körül alaposan ezeket az Oszmán Birodalom számára döntő jelentőségű éveket. E fejezet célja azonban az, hogy a terjedelmes birodalmon belül csak egy adott

¹ Szeretnék köszönetet mondani Sevag Yaraliannak, Marc Mamigoniannak, Vera Sahakyannak és David Hedisonnak e munka során nyújtott támogatásukért és együttműködésükért.

² E családnév helyesírását illetően azt az átírást alkalmazzuk, melyet Bujicianian maga is használt.

³ Amerikai protestáns hittérítők által a 19. század második felében alapított oktatási intézmény. A tanárok és diákok túlnyomó része örmény volt.

pontra fókuszáljon. Ez a terület pedig nem más, mint a Harput-síkság, Harput és Mamüretülaziz (Mezire, jelenleg Elazığ) városával, a környező örmény falvak, illetve a valamivel északabbra fekvő Charsanjak és Çemişgezek környéke. Bár utóbbiak külön közigazgatási egységet alkotnak, látni fogjuk, hogy a Harput-síkság természetes folytatását jelentik társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai értelemben. Harput régiója azért fontos, mert az Oszmán Birodalomban az örmény népesség egyik legnagyobb központja volt, ahol egymás mellett éltek örmények, kurdok, törökök, illetve egy asszír kisebbség.

A helyi történelem rekonstrukciója – ebben az esetben a vidéki népességé – sosem könnyű feladat. A legnagyobb kihívást az elsődleges források felkutatása jelenti. Magyarázó erejüket gyakran korlátozza csekély számuk és pontatlanságuk. Az Oszmán Birodalom számos más városával és régiójával ellentétben azonban bőségesen rendelkezünk forrásokkal a Harput/Mamüretülaziz régióból. Nagyjából negyven darab *houshamadyan* (emlékkönyv) műfajú könyv⁴ szolgál forrásként a régió történelmét illetően. Ezenkívül több mint egy tucat memoár jelent meg, továbbá számtalan levelezés, örmény pártfeljegyzés, újságcikk íródott Harputban vagy Harputról.⁵ E források a régió kulturális, gazdasági, társadalmi, sőt személyes eseményeinek széles látképét tárják elénk, rendkívül tartalmas viszonyítási pontként szolgálva egy specifikus mikrotörténelem megírásához.

De ezeken kívül még számos elődleges forrás: kiadatlan levél, hivatalos közlemény, memoár és emlékkönyv található az Örmény Köztársaság különböző állami intézményeinek archívumaiban. Hasonló forrásokat őriznek családi gyűjtemények és örmény intézmények világszerte. Ez az írás arra törekszik, hogy összegyűjtse a Harputról írt örmény nyelvű, szétszóródott anyagokat. Ezzel egy időben azt is igyekszem bemutatni, milyen felbecsülhetetlen értéket jelentenek az örmény elsődleges források az oszmán-örmények és általában az Oszmán Birodalom történelmének tanulmányozása számára. Figyelmet kell szentelnünk az örmény elsődleges források használatának, pontosabban a használatuk hiányának is. E források tanulmányozása és használata régóta hiányzó láncszem az

⁴ Ezek azok a *houshamadyan* könyvek, melyeket az 1920-as évektől kezdődően adtak ki száműzetésben élő örmények és a népirtás túlélői. Szülőfalujuk vagy városuk korábbi örmény életformáját írják le különböző szempontok szerint.

⁵ Ebben a fejezetben főként a „Harput/Kharput” vagy „Harput/Kharput régió” elnevezéseket használjuk, hiszen az örmény elsődleges források főként ezeket használják Mamüretülaziz helyett, ami az oszmán tanulmányokon belüli elfogadott forma.

oszmán tanulmányokon belül. Az örmény írott források gazdagsága ellenére az örmény szerzők szemszöge nem kap helyet az őket érintő problémák és a mindennapi életük tanulmányozásában. Az oszmán világ e kevésbé ismert, de kulcsfontosságú dimenziója, különösen a vidéki élet leírása fontos forrásként szolgál az oszmanisztika számára. E szövegek beemelése az Oszmán Birodalom történetének és kultúrájának tanulmányozásába tartalmasabbá teheti az arra irányuló törekvéseket, hogy az oszmán történelemről teljesebb képet kaphassunk.

A már említett források nem túlzottan ismertek még az armenológia területén sem, amely rendszerint szelektív megközelítéssel tanulmányozza az Oszmán Birodalomban élő örmények (továbbiakban „oszmán-örmények”) történelmét. Meggyőződésem szerint ez a népiertás következménye, amely minden szálát elvágott az oszmán-örmény történelem és az oszmán török valóság között az 1915-öt követő időszakban. Az oszmán-örmények történelmére is hatott e folyamat – történelmük újraíródott a kor tényezőinek hatására. Lényegében a Nagy Sorscsapásra (*Medz Yeghern*) fókuszált, melynek hatása a mai napig érezhető. Az oszmán-örményekkel kapcsolatos örmény történetírást a népiertás témája dominálja. Ahányszor pedig valaki megtöri a sort, és a népiertás előtti oszmán-örmény időszakot tanulmányozza, rendszerint más tragikus eseményre fókuszál helyette: pl. az 1895–96-os tömeggyilkosságra vagy az 1909-es adanai mészárlásra. Gyakori továbbá egy ezzel ellentétes irányzat, amely az oszmán-örmények életének hősi esepizódjait írja le, illetve az oszmán állam elleni örmény lázadásokat tárgyalja.

A történettudomány e problémája látványossá válik annak a két férfinak az esetében, akikre itt fókuszálunk: Hovhannesz Bujicianian (1873, Çüngüş/Chnkous – 1915) és Donabed Lulejian (1875, Harput – 1917, Garin/Erzurum). Elég egy pillantást vetni munkáikra, hogy lássuk, két kivételes értelmiségiről, két briliáns elméről van szó, akik ebben a tartományi központban éltek és dolgoztak, Harput városában, amely már az Oszmán Birodalom alatt, a 19. század végére az örmény oktatás és felvilágosodás egyik legfontosabb helyszínévé vált. Számos szövegük lenyűgöző a mélységét, nyelvi változatosságát és a bennük lévő gondolatok gazdagságát tekintve. Minden egyes szövegük kritikus elme gyümölcse. Bujicianian és Lulejian egyetlen örmény politikai pártnak sem volt tagja.⁶ Inkább a liberális gondolkodás hívei voltak. Támogatták a

⁶ Lulejan azonban tagja volt a harputi „Eufratesz” szabadkőműves páholynek.

jogrendet, a demokratikus intézmények és az egyház szerepének megerősítését az örmény társadalmon belül. 1908 után is nyíltan kiálltak ideológiai nézeteik mellett a sajtóban vagy a Harputban rendezett vitákon a szocialista nézeteket valló képviselőkkel szemben (a Hncsak párt vagy a Dasnakcutjun részéről), különösen Bujicianian. Ő volt az egyik első örmény, akit a népiertás idején letartóztattak Harputban. Később meggyilkolták. Lulejiant is letartóztatták, de ő végül megmenekült. A következő évtizedekben a népiertás utáni örmény történettudomány évkönyvei inkább az Eufrátesz Kollégium oktatási pionírjai-ként emlékeznek rájuk. Nem forradalmárok voltak, nézeteik pedig különböztek azoktól az örmény diaszpórán belüli ideológiai-politikai áramlatoktól, amelyek rajta hagyták bélyegüket a helyi közösségeken, és amelyek alapjaiban hatottak az örmény történetírásra. Lulejian és Bujicianian írásait önálló kötetekben adták ki 1955-ben (Fresno, Kalifornia) és 1974-ben (Bejrút, Libanon), leszármazottaik kezdeményezésére, ezzel több száz oldalt megmentve a feledéstől. Eme írások közül sok új színben tünteti fel a harputi helyi életet, e két harputi lakos érzéseit és élményeit az 1908-as ifjútörök forradalommal kapcsolatban, és az is nyomon követhető, hogy e két oszmán polgár gondolkodása hogyan változott a forradalmat követő években.

Lulejiant és Bujicianiant olvasva az örmény és a török népesség kapcsolatát másfajta szemszögből láthatjuk, különösen az 1908-at követő időszakban. A hagyományos megközelítés szerint a történetírás a politikai aktorokat és kapcsolatokat vizsgálja, török részről az *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (Az Egység és Haladás Bizottsága [EHB]), örmény oldalról a *Haj Heghapohaganneri Dasnakcutjun* (Örmény Forradalmi Szövetség [Dasnakcutjun; rövidítve Dasnak]) és kisebb részben a Hncsak (*Henchag*) pártok esetében. Bujicianian és Lulejian vidéki krónikásokként új távlatot nyitnak meg a török–örmény kapcsolatok tanulmányozásában. Családjaik kezdeményezése nélkül írásaik valószínűleg ismeretlenek maradtak volna, ahogyan más hasonló művek, amelyeket továbbra is családi vitrinek vagy különböző intézmények archívumai őriznek.

Ez a fejezet azt tárja fel, milyen hatással volt az oszmán alkotmányos rend megteremtése Harput régió mindennapi életére. Továbbá, főleg Bujicianian és Lulejian írásaira fókuszálva, megpróbáljuk feltárni, milyen reményekkel fordult e két értelmiségi az oszmán állam és annak alkotmányos rendje felé, és hogy milyen fontosnak tartották a demokrácia és a szabadság megszilárdítását az oszmán társadalom berkein belül. Ezt követően megvizsgáljuk a harputi

földkérdést, melynek rendezetlensége a helyi örmények számára a kiábrándulás egyik legfőbb oka volt. Végül pedig bemutatjuk a régióban uralkodó általános helyzetet az örmény világ elpusztítása előtti időszakból, az örményellenes érzelmek tombolását, amely végül az örmények üldözésében és mészárlásában teljesedett ki.

Az alkotmányos rend megteremtése (1908):

„Esténként aggodalom nélkül térhetünk haza. Ez nem elég?”⁷

Ezeket az egyszerű szavakat 1908. december 17-én kelt levelében írta Telgadintsi (Hovhannesz Haroutyunjan),⁸ hogy összefoglalja az új oszmán alkotmány elfogadását követő harputi napokat. Természetesen II. Abdul-Hamid szultán uralkodásához hasonlította az időszakot, amelyet elnyomás, árulások és letartóztatások jellemeztek. Telgadintsi, aki a *Getronagan Varjarian* (Központi Iskola) igazgatója volt Harput városának Felső vagy Szent Hagop kerületében, bizonyára kellemetlen emlékeket őrzött arról az időszakról.

A régi diktatórikus rezsim összeomlása váratlan és hihetetlen meglepetés volt a helyi örmények számára. A szituációt legjobban Hovhannesz Bujicianian alábbi szavai foglalják össze:

„A főséges alkotmány varázspálcájával szolgasorsba hajtott alattvalókból szabad polgárokká emelt minket. 1908. július 11-én nemcsak kiváltságok és páratlan lehetőségek széles horizontja tárult elbénk, hanem eljövendő dolgok elbűvölő tárháza is...”⁹

A Hamid-rezsim eltávolítása valódi, sorsdöntő fordulatot jelentett politikai és pszichológiai értelemben is az évtizedekig elnyomatás alatt élő nép számára. A következő hónapokban máris megjelentek a harputi mindennapi élet változásának jelei. Az örmények elkezdtek viszonylagos biztonságban érezni

⁷ H. Haroutyunian levele Aram Andoniannak, 1908. december 7., Harput. Երկիր [Telgadintsi Művei], Cilician Catholicosate press, Antelias, 1992, 293.; K.H. Aznavourian, Արևմտահայ գրողների նամակաւնի [Nyugat-örmény írók levelei], VI. kötet, I. kiadás, Yerevan University Publishers, Jereván, 1972, 28.

⁸ 1860-ban Telgadin/Khuylu/Kuyulu faluban született, 1915-ben gyilkolták meg.

⁹ Hovhannesz Bujicianian, „Տիպար քաղաքացի [Mintapolgár]”, Ամբողջական գործեր [Hovhannesz Bujicianian, Complete Works] Donigian Press, Bejrút, 1974, 355.

magukat, ami önbizalmat ébresztett bennük, és olyan lépések megtételére sarkallta őket, amiket a korábbi évtizedekben nem mertek megtenni. Szimbolikus jelentőségű, hogy a falusi házakon egyre több ablak jelent meg, s több kétszintes házat is építettek.¹⁰ Korábban csak a kurd vagy török agák és bégek építettek ilyen házakat, míg az örmény parasztok egyszintes, ablaktalan, földbe vájt, szűkös otthonokban éltek.

A változás különösen látványos volt az oktatás terén. A falusi templomokhoz épített iskolákban aktívabbá vált az élet. Harput még a Hamid-időszakban is kiemelkedő volt az örmény iskolák kiterjedt hálózatát tekintve. A városi (harputi és mamüretülazizi) iskolák fejlett intézményeknek számítottak a korszakban, a falusi iskolák viszont többnyire még mindig a modern kor előtti hagyományos keretek között működtek. Az oszmán alkotmány által kiváltott lelkesedés azonnal változtatott a helyzeten, a Harput-síkság falusi iskoláit felújították vagy újjáépítették.¹¹ Számos faluban lányiskolák nyíltak. A városokban diplomázó tanárokat, férfiakat és nőket is falvakba hívták tanítani.¹²

Az oszmán alkotmány korábban betiltott kezdeményezéseket is megengedett a városi iskolákban. 1909-ben örmény nyomda kezdte meg működését az Eufrátesz Kollégiumban, amely a kollégium hivatalos lapját, a *Yepradot* (Eufrátesz) nyomtatja. Ezt megelőzően, 1891-től kezdve a kollégium *Asbarex* címmel publikált kézzel írt és kollotípiával készített újságot, amelyet azonban a Hamid-rezsim hamar betiltott. A *Yeprad az Asbarex* természetes folytatásának tekinthető, az első lapszám pedig 1909. november 1-jén jelent meg. E félhavonta megjelenő folyóirat szerkesztője Garabed M. Soghigjan volt (született 1868-ban Harputban, 1916-ban végezték ki). A szerkesztőség tagja volt továbbá Donabed Lulejian és Hovhannesz Bujicanian. A folyóirat mellett a kollégiumi nyomda körleveleket, közlönyöket, vallási és nyelvkönyveket, illetve örményre fordított regényeket nyomtatott, mindennap átlagosan 3000 oldalnyi örmény szöveget.¹³

¹⁰ Hagop Gharib Shahbazian, Թաւաղարան գիւղը մեր եւ սիրոյ արիւնքն ածուկեր [Tadem falu és a véres szerelemkertek], Franciaország, 1967, 126.

¹¹ Így történt az alábbi falvakban: Habousi (mai Ikizdemir), Pazmashen/Bizmişin (mai Sarıçubuk), Körpe, Hogheh (mai Yurtbaşı), Chorkegh (mai Harmantepe), Morenig (mai Çatalçeşme) és Komk (mai Yenikapı).

¹² www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayetofmamuratulazizharput/harput-kaza/education-and-sport/schools-part-ii.html

¹³ Vahé Haig, Խարպերտի եւ արարող սիւնի զարար [Kharpert és arany síksága], 1959, New York, 346–347, 358–360, 365.; Hapet Pilibosian (szerk.), Յիշատակարան Եփրատ գլխին, 1878–1915 [Az Eufrátesz Kollégium feljegyzései, 1878–1915], Boston, 1942, 124.

Az alkotmány hozadékaként megjelenő újfajta nyitottságnak köszönhetően új tantárgyak váltak a tanterv részévé ebben a kollégiumban – a török jogot és a parlamentáris jogot Nigoghos Tenekejan tanította.¹⁴

Donabed Lulejian, Harput egyik szellemi nagysága, aki az Eufrátesz Kollégiumban tanított, szintén megízlelte az újféle szabadságot. 1910-ben az Egyesült Államokban tanult, először a Yale-en, később a Cornellén, s onnan küldte gratulációit a kollégium végzősei számára. Levelében már arról ír, hogy az intézmény küldetésének új távlatait látja a régióban. 1912-ben elhagyta az Egyesült Államokat, és hazatért Harputba.

„Az alkotmányos Törökországban az Eufrátesz [Kollégium] szélesebb körű tevékenységet folytathat és magasabb rangot élvez.”¹⁵

Ezt az új szerepet főleg a mezőgazdasági szektorban látta, hiszen a Harput-síkságon élők többsége földműves volt. Szükségét látta annak, hogy a kollégium földműves és állattenyésztő tagozattal egészüljön ki:

„A földműves le fogja cserélni ekeszarvát és ekevasát, és új módszereket alkalmaz majd, ezzel termőbbé varázsolva a talajt.”¹⁶

Az örmény színtársulatok megalakulását szintén az új idők fejleményének tartották. Korlátozott létszámú társulatok helyett új színjátszó körök alakultak a városokban és számos faluban az alkotmányos érában. Gyakran iskolák falai közt működtek, de a közönség általában más társadalmi rétegeket is vonzott, főként örményeket, de a nem-örmény elit tagjait is. A társulatok örmény hazafias darabokat játszottak, ami azonnali letartóztatást eredményezett volna

¹⁴ 1864-ben született Harputban, 1915-ben végezték ki. Pilibosian, Az Eufrátesz Kollégium memoárja, 132., 147–149.; Nazaret Piranian, Խարպերտի եղինը [Kharpert holokausztja], Baykar Printers, Boston, 1937, 46–48. Levon Lulejian felidézi memoárjában, hogy 1911-ben jelen volt egy oszmán tanfelügyelő az Eufrátesz év végi vizsgáin, s csodálatát fejezte ki, milyen jól ismerik a diákok a török nyelvet és nyelvtant. A tanfelügyelő külön dicséretben részesítette Nigoghos Tekenejian, aki a török nyelv tanára is volt. (Levon G. Lulejian, A terror napjai Kharpertben, 1914–1915, [kiadatlan memoár], Sevag Yaralian fordításában, 19.)

¹⁵ „Եփրատի սաներուն [Az Eufrátesz növendékeinek]”, 1910. április, Հասկարաղ Բոֆ. ՏԿ. Լիւլեմանի (Բագրատ). գրական վաստակը եւ 1915-ի բանտի յուշերը [Prof. D.G. Lulejian műveinek és 1915-ös börtönmemoárjának antológiája], Crown Printing, Fresno, 1955, 115.

¹⁶ Uo. 117.

az előző rezsim alatt. Az *Örményország sebé* (Hacsatur Abovjan) és a *Fekete Földet* a husenigi iskola halljában adták elő.¹⁷ Emellett európai klasszikus darabokat játszottak Harputban, például Schillertől *A haramiákat* vagy William Shakespeare *Julius Caesarját*.¹⁸ Mindemellett az örmény vallási ünnep, a Vartanank is új lendületet kapott, hiszen népszerű összejövettelé vált az ünnephez kapcsolódó darab¹⁹ előadásával.²⁰

Az új alkotmányból még az Egyesült Államokban is idéztek, ahol harputi kivándorlók ezrei telepedtek le a 19. században, akik főleg a keleti partvidék gyáraiban kezdtek el dolgozni. Sokan gondolták úgy közülük, itt az alkalom, hogy visszatérjenek hazájukba, és új életet kezdenek családjukkal, rokonaikkal a külföldön keresett pénzből. E kivándorlók egyike volt Manug Parigjan (sz. 1857-ben), a három vasgyártulajdonos fivér közül a legfiatalabb Harput Sinamoud városrészében. Az alkotmány előtti életútja tanulságos.

A Parigjan gyár vízimalmok szerkezetét gyártotta, fegyvereket, mechanikus fúrókat, mezőgazdasági eszközöket, illetve a gabonát és a pelyvát szétválasztó gépeket. Manug 1880-ban indult el az Államokba, hogy új készségekre és tudásra tegyen szert a családi vállalkozás fellendítése érdekében. Worcesterben telepedett le, ahol már éltek örmények; fogalmazhatunk úgy, hogy létezett egy oszmán-örmény diaszpóra. Azonnal dolgozni kezdett: új eszközöket és egy örmény szakembert küldött haza Harputba, ahol két bátyja üzemeltette tovább a gyárat. A termelés új lendületet kapott, a gyár pedig valóságos áldássá vált a falusiak és a környező földműves régió számára. Megjavították a varrógépeket, a húsdarálókat és az állami tulajdonban lévő fegyvereket. A hamidi hatóságok azonban gyanakvással figyelték a Parigjan gyár fejlődését. Az ő szemükben Apraham Parigjan (a legidősebb testvér) egyszerre volt örmény és korábbi fegyvergyártó. Ez két olyan aspektus volt, amely együtt csak fokozhatta a hatóságok örményellenes buzgalmát. Végül a rendőrség bezáratta a

¹⁷ G.H. Aharonian (szerk.), Husenig, Hairenik Printers, Boston, 1965, 74.

¹⁸ Յուշարձան ունոյցապետ Բենիամին Ժամկոնեանի [Megemlékezések Peniamin Jamngochian igazgatóról], Jereván, 2010, 151., 162.

¹⁹ Az örmény író, Smpad Pyurad egyik művét (született 1862-ben Zejtunban, meggyilkolták 1915-ben).

²⁰ Vahé Haig, Kharpert and its Golden Plain, 688.; Հայաւուի զիւղիս պատմութիւնը [Habousi falu története], Baykar Printers, Boston, 1963, 26. A darab egy Kr. u. 451-ben történt ütközetről szól, ami az örmények és a perzsa Szászánida seregek közt zajlott. A csata nagy jelentőséggel bírt az örmények számára, mivel azért vonultak hadba, hogy elutasítsák a zoroasztrizmust és megtartsák keresztény hitüket. Az örmények elvesztették a csatát, hadvezérük, Vartan Mamikonján pedig elesett. Innen a Vartanank név, és ezért emlékeznek meg a csatáról.

gyárat azzal a váddal, hogy titokban fegyvereket gyártottak. Némi megvesztegetés és közbenjárás eredményeként a gyár újra megnyílt, a fivérek pedig vissza tudták tornászni az eredményeket a korábbi szintre. Nagyjából ugyanebben az időszakban tért haza Manug az Egyesült Államokból új technológiai tudással felvértezve. A gyár ekkor élte fénykorát. 1893-ban az oszmán hatóságok ismét eljárást indítottak a gyár ellen, fegyverek és robbanószerkezetek gyártásának vádjával, és ismét bezárták. Az 1895-ös megszárlások idején Harput hatalmas örmény népessége is célponttá vált. A Parigjan testvérek is megsérültek. A vasöntőde később aztán újra megnyithatta kapuit, de a folyamatos állami korlátozások akadályozták a sikeres működését. Manug ismét úgy döntött hát, hogy az Államokba vándorol 1905-ben. Ám a szabadság lehetőségétől felbátorodva még egyszer visszatért Harputba, hogy bátyjával együtt helyreállítsa a gyár korábbi fényét.²¹ Manughoz hasonlóan sok más örmény tért vissza az Egyesült Államokból a Harput-síkságra.

A szabadság új atmoszférája a harputi politikai-szervezeti életre is hatással volt. Az örmény politikai pártok, melyek korábban főként illegálisan üzemeltek, s amelyeket üldöztek, most irodákat nyitottak az örmények által lakott városokban és falvakban. 1908 végére a Dasnakcütjun és a Hncsak párt is rendelkezett egyesülettel Mamüretülazizben. Ugyanezek a pártok alapítottak egyesületeket Harputban és a Pazmashen nevű faluban is. Az egyesületeken kívül politikai csoportok is formálódtak a falvakban és városokban.²² A politikai aktivisták szabadon utazhattak, és előadásokat tartottak az aktuális politikai kérdésekről.²³

²¹ Ekkorra idősebb testvére már meghalt. Vahé Haig, Kharpert and its Golden Plain, 644–648. Manoug K. Jizmedjian, Խարպերի եւ իր զաւակները [Kharpert és gyermekei], Fresno, 1955, 90.

²² Vahé Haig, Kharpert and its Golden Plain, 624.; Jizmedjian, Kharpert and its Children, 391.; Abdal Kolej Boghosian, Բազմաշէնի ընդարձակ պատմութիւնը [Pazmashen átfogó történelme], Baykar Printers, Boston, 1930, 189.; Arsen Gidour (szerk.), Պատմութիւն Մ.Ղ. Հնչակեան Կուսակցութեան, 1887–1963 [A szociáldemokrata Hncsak Párt története, 1887–1963], 2. kötet, Shirag Printers, Bejrút, 1963, 383.

²³ A Hncsak prominens aktivistája, Paramaz (Mateos Sarkisian, 1863–1915) 1911-ben Harput városában telepedett le egy rövid időre. Dasnak-aktivisták, akik szintén Harputban voltak ekkor: Vartan Shahbaz (1864–1959), Khachadour Bonapartian, Parsegh Shahbaz (1883–1915) és Sepasdatsi Mourad (1874–1918).

Megerősíteni az oszmán demokratikus államot az eljövendő félelemmel és bizonytalansággal szemben

A több ezer örmény lemészárlása 1909-ben az Adana-régióban súlyos csapást mért a Harput környéki lelkes örményekre is. Tapinthatóvá vált a zavarodottság és a jövővel kapcsolatos bizonytalanság. Ezt a feszültséget tükrözték a korabeli harputi örmények memoárjai és egyéb írásai is (cikkek, levelek).

Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy ezt megelőzően minden örmény egyforma lelkesedéssel fogadta volna az Alkotmányt. Sokan gyanakvással figyelték az új szabadságot. Ez a bizalmatlanság kétségkívül Az Egység és Haladás Bizottságának (EHB) szólt, amely magához ragadta a hatalom gyeplőjét a birodalomban, s a nem demokratikus modus operandinak, melyet szintén átvett elődeitől. Az EHB oszmánizmusról alkotott fogalmai és a szabadság, egyenlőség és testvériség általuk hirdetett jelszavai különböztek sok örmény aktivistáétól. Ahogyan Erik-Jan Zürcher írja, az EHB vezetői számára a birodalom megmentése elsősorban ezt jelentette:

„megerősíteni a népesség egyetlen igazán megbízható részének, az oszmán muszlimoknak, illetve egyre inkább a törököknek a pozícióját; az az állításuk, hogy az állam megmentéséért fáradoznak, végül mindenféle intézkedést legitimált.”²⁴

Harputból figyelve a dolgokat, számos dolog adott okot a bizonytalanságra. Sokan a kivándorlás révén találtak kiutat, mások (és itt Harput örmény értelmiségére utalunk) a helyi körülmények javításával próbálkoztak. A korszak örmény diskurzusait vizsgálva egyvalami meghatározónak tűnik: a céljuk az állam, az oszmán állam megerősítése és megszilárdítása volt. Ez valamelyest ellentmondásosnak tűnhet, különösen utólag, de az oszmán alkotmány okozta öröm még nem tűnt el teljesen. Sok örmény, köztük számos prominens harputi személyiség, meg volt győződve arról, hogy mindennapi életkörülményeik, illetve emberi és kulturális jogaik javulását egy erős állam garantálhatja leginkább. Persze nem egy olyan centralizált állami hatóság kiépítésére gondoltak, amely aztán az ország jólétének és biztonságának nevében a demokráciával és

²⁴ Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, I.B. Tauris, London – New York, 2010, 117.

a személyes szabadságjogokkal ellentétesen cselekszik. Ilyen centralizált állam volt az EHB által nagyon is kívánatosnak tartott egypárti uralom. Ez a diktatórikus potenciál fokozatosan vált realitássá szerte a birodalom területén.²⁵ Harput értelmiségének véleménye pedig az volt, hogy tisztelnie kell a törvényt, és védelmeznie az alkotmányos jogokat annak, aki az erős államot biztosítja. Az állami intézmények befolyását ki kellene terjeszteni a falvakra, hogy megakadályozzanak bármiféle anarchiát vagy törvénytisértést.

„E szabadságok és jogok nélkül az alkotmány csupán vicc, a szabadság holt tényező, az igazság pedig hazug”²⁶ – írta Bujicanian 1912-ben.

Természetesen lehet különbségeket találni a kor különböző örmény ideológiai áramlatai között, a harputi véleményformálók nagy része mégis az állami intézmények megerősítése felé hajlott.

E diskurzus során többé vagy kevésbé nyíltan megjelent egy további érdekes nézőpont is, mely szerint az oszmán-örményeknek a birodalom keretein belül van jövője. Ez a vélemény többnyire azon az alapult, hogy az akkori körülmények mellett nem volt remény az örménykérdés megoldására az Oszmán Birodalom keretein kívül. Az 1908-ban beköszöntött szabadság felszabadította hangjukat. Bátran nyilvánítottak véleményt nemzeti (örmény) kérdésekről és a nemzet jövőjéről. A „nemzet” és „nemzeti” szavakat nem mai jelentésükben használták. Sokkal inkább „protonemzetet” és „protonemzetit” kell értenünk alattuk. Más szavakkal, az örmény közösséget jelentik, és annak kulturális értékeit a hibrid oszmán környezetben. Ezt figyelembe kell vennünk, különösen mivel ugyanezeket a szavakat használta Bujicanian és Lulejian is. Amikor viszont a hazára terelődött a szó, gyakran nyilvánvaló volt a kettős jelentés. Néha az örmény hazára utaltak, vagyis a történelmi vidékekre, ahol akkoriban örmények éltek. Máshol pedig világos, hogy az oszmán hazára, azaz államra utaltak – arra az ideálra, amelyet az új alkotmányos rend nyomán született. Donabed Lulejian jó példával szemlélteti a helyzetet. Az Eufrátesz tanára 1915-ben szökött meg, és a Dersim-hegyekben talált menedéket. Ott kezdte el papír-

²⁵ Arról, mit jelent e cikk kontextusában az egypárti uralom megteremtése, bővebben lásd: Sükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, 2008, 150–167.

²⁶ „Կարծիքի ազատութիւն [A vélemény szabadsága]”, (1912. május 10.), (*Hovhannes Bujicanian, Complete Works*), 219.

cetlikre megírni emlékiratait, melyeket aztán sosem fejezett be vagy jelentetett meg. 1917-ben Garinban/Erzurumban – amely akkoriban a cári Oroszország fennhatósága alatt állt – tifuszos lett, amibe belehalt. Alábbi sorai a „Börtön-emlékek” fejezetből származnak, ahol Harput általános hangulatát mutatja be a genocídium előtti időszakban. E mondatokat akkor írta, amikor az örmények oszmán hatóságok általi tömeges lemészárlása még nem fejeződött be, és amikor a börtönbeli kínzások okozta sebei még nem gyógyultak be.

„Nem a független Örményország követelése lelkesítette az örményeket. Minden örmény erre vágyott, de az összes értelmes egyén tudta, hogy ez nem volt lehetséges a kor körülményei között. A függetlenség mint fogalom [pusztán] elképzelés volt számukra. Belenyugodtak abba, hogy az örmények a törökökkel fognak élni, és hogy az érdekeiket össze kell egyeztetni egymással. Nem minden örmény vágyott idegen uralomra. Törökország volt az egyetlen és a legjobb haza számukra, és ha a törökök megadták volna az örmények számára az általuk kívánt pozíciót, akkor nem ácsingóztak volna többé idegen ajtók előtt. Egyenlőséget, polgári jogokat követeltek, és a vallási intolerancia felszámolását akarták, hogy eloszoljon a sötétség, hogy a törökök és örmények együttműködjenek az ország gazdasági és politikai fejlődése érdekében. Ez volt az örmények álma, ezért küzdöttek.”²⁷

Donabed Lulejian már 1910-ben, Harputban is írt a török–örmény egyetértés fontosságáról. „Az álombéli Szabadság, Testvériség és Egyenlőség panaszai addig folytatódnak, míg a kívánt egyetértés hiányzik.”²⁸ Az egyetértés hiánya komoly aggodalommal töltötte el, hiszen „a körülmények folyamatos gazdasági kríziseket és viharokat fognak okozni, s a két nép pusztulásához fognak vezetni.”²⁹

Világos, hogy örmény nézőpontból egy ilyen egyetértés megerősítése elsősorban a kölcsönös bizalom megteremtéséből származhatott volna. Az alkotmányt követő években, amikor Lulejian a fent idézett sorokat írta, a kulturális, gazdasági és politikai autonómiáért kiáltó követelések nem jelentett fenyegetést a birodalomra. Ezek a követelések egy, a birodalom alkotórészét

²⁷ „Prison Memoirs, 1915”, *An Anthology of Prof. D.G. Lulejian Works*, 361.

²⁸ „Ամերիկահայ ուսանողի պարտականութիւնը [Az amerikai-örmény hallgató kötelességei]”, (1910), uo. 122.

²⁹ Uo.

jelentő elsődleges csoport (oszmán polgár) kollektív tudatából származtak, e követelések teljesítése pedig több szinten is sokkal célszerűbbé tehetné volna ennek az alkotóelemnek a kollektív részvételét a birodalom megerősítésében és gazdagításában. Itt tanulságos felidézni egy eseményt Harput életéből, hogy megmutassuk, milyen különbség létezett az örmény elit és az EHB között az alkotmány megfogalmazásával és értelmezésével kapcsolatban.

1913-ban minden nagyobb örmény közösség nagyszabású eseményeken ünnepelte az örmény ábécé megalkotásának 1500. évfordulóját. Harput régiója is részt vett ebben pompás oktatási intézményrendszerével együtt. Október 13-án (vagy a Gergely-naptár szerint október 25-én) hallgatók és diákok hatalmas egyetemi körmeneten vonultak fel templomi harangszó kíséretében. A körmenet élén hallgatók vonultak, s egyikük örmény betűkkel díszített lobo-gót vitt. Egy másik az Eufrátesz Kollégium lila-vörös zászlóját tartotta, míg egy harmadik az oszmán zászlót. Más hallgatók Meszrop Mastoc és Szahak katolikosz képeit tartották a magasba.³⁰ A menet végigvonult a város utcáin. Különösen látványos volt a kapucinus iskola rezesbandája. Az 1500 fős menet elvonult az önkormányzat épülete és a kormányzó irodája előtt, majd bement a piacra, végig örmény dalokat énekelve. Amikor a török Sultaniye Iskolához (állami középiskola) értek, a vonulók azt kiabálták közösen: „Éljen sokáig a Szultán, éljen sokáig Szt. Szahak és Szt. Meszrop!” A menet aztán a szomszédos Husenig városába vonult, ahol az örmény iskola diákjai csatlakoztak hozzájuk, majd együtt tértek vissza Harputba. Az ünnepelés még másnap is folytatódott, a falvak örmény tanárai is megérkeztek. Harputba utazott az örmény prímás Mamüretülaziból és sok más prominens személy is. Beszédeket mondtak, *Tarkmanchats* vallásos himnuszokat és örmény hazafias dalokat énekeltek.³¹ Az esemény lényegét tekintve örmény volt, s az örmény kultúra egyik legjelentősebb dátumát ünnepelte. Hovhannesz Bujicianian alábbi szavai, melyeket az ünneplő tömeg előtt mondott el, megragadják a nap szellemét:

„A nagy jubileumok életet lebelnek a korábban friss, de elálmosodott, néma és kioltott nemzeti szellembe. Nemzeti szellem nélkül a nép élőhalott. Nincs sem nemzeti élete, sem haladása. A nemzeti történelem és irodalom, dalok és hagyományok, erkölcsök

³⁰ Az örmény ábécé megalkotója és a korszak örmény katolikosza (5. század).

³¹ Jizmedjian, *Kharperet és gyermei*, 413–415.; „Börtönmemoár, 1915”, *An Anthology of Prof. D.G. Lulejian Works*, 363–363.

és szokások, nemzeti Egyház és iskolák, ezek az igazi templomai e szellemnek, ezek tartják életben...”³²

Hasonló beszédet mondott többek között Vartan Arslanjan atya³³ és Telgadintsi is. Donabed Lulejian a következőket mondta:

„1913. október 26. jelöli az örmény reneszánsz kezdetét. Ez a jubileumi grandiózus gála mutatja öntudatunk, igaz hazafiasságunk, szabad lelkiismeretünk és intellektuális előmenetelünk újjáébredését. A múlt kincsei most már a mieink. Mi vagyunk az írott szó és a sajtó örökösei; az örmények intellektuális munkái és tapasztalatai hozzánk tartoznak. Mint csodás fénysugarak, bevilágítják környezetünket, lelkesítenek, bátorítanak és törekvésre készítetnek, hogy kötelességeinket megfelelően teljesítsük.”³⁴

Valójában az oszmán alkotmány új távlatokat nyitott meg az örmények előtt, melyek közül a legfontosabb a kulturális szabadság és annak háborítatlan fejlődése volt. Az örmény ábécé tiszteletére rendezett fenséges ünnepség egyértelműen az új idők megnyilvánulása volt. Az örmény szervezők nem sajnálták az erőfeszítést, hogy méltósággal ünnepeljenek. Harput utcáin az ünnepség a kulturális büszkeség kifejezése volt. Az alkotmányt követő években a város addig nem látott ilyen létszámú összejövetelt. Mindemellett az ünneplők megőrizték az oszmán szimbólumokat. Vagyis e nyilvános ünnepség szervezői tökéletesen tudatában voltak annak, hogy az EHB körei bármely pillanatban kollektíven elítélhetnék az örményeket, azt állítván, hogy az ünnepség örmény szeparatista szándékok világos megnyilvánulása.

Az örmény szervezők efféle számításai tévesnek bizonyultak, erre azonban később térünk ki.

Harput intellektuális körei számára az alkotmányos-demokratikus rend megerősítése volt a legfontosabb kérdés. Hovhannesz Bujicianian számára az alkotmány elsősorban történelmi alkalom volt arra, hogy a birodalom virágozhasson.

³² „Մեծ Յոբելեանին սիրտը [A nagy jubileum szíve]”, *Hovhannes Bujicianian, Complete Works*, 182.

³³ 1863-ban Agn/Eğin városában született, 1915-ben végezték ki.

³⁴ „Մամուլին ոյժը [A sajtó ereje]”, *An Anthology of Prof. D.G. Lulejian Works*, 52.

„Az alkotmány nem fecsegés, s a fecsegés nem alkotmány. Az alkotmány egy lehetőség, amely tisztázni fogja, hogy az oszmán állam és az azt alkotó nemzetek rendelkeznek-e kellő erőnnel és az élethez való joggal, vagy halálra vannak ítélve.”³⁵

E célt észben tartva az emberek kénytelenek voltak politikai szempontból ébernek lenni, hogy el ne mulasszák a történelmi lehetőséget. Bujicianian rámutatott, hogy az emberek kulturális, vallási, irodalmi és művészi táplálékot igényelnek, és hogy polgári tudatosságot és szellemet kell bennük ébreszteni ahhoz, hogy egészséges közélet alakulhasson ki az országban. „Középületekre van szükségünk, hogy a közélet megerősödhessen. Polgári szellemiségre van szükségünk, hogy a nemzet megerősödhessen. Nyilvános véleményalkotásra van szükségünk, hogy az alkotmány gyökeret ereszthessen”³⁶ – írja Bujicianian 1909-ben. Hitte, hogy az oktatás és fejlődés hatalmas szerepet játszik az oszmán mintapolgár megteremtésében. „Először fény, aztán szabadság. Először oktatás, aztán az alkotmány.”³⁷ Barátja, Donabed Lulejian nagyon hasonlóan vélekedett a kérdéstről.

„A jelen évszázad a [társadalmi jólétet] az intellektuális fejlődésben keresi. Ez a vágy, hogy elérjük a megálmodott jólétet, ez sarkallja az egyént, közösségeket és kormányokat, hogy minden igyekezetüket bevetve általánossá tegyék és népszerűsítsék az intellektuális oktatást. A falusi általános iskolák, városi iskolák és felsőoktatási intézmények az eredményei ezeknek a fáradozásoknak, melyek célja a tudományok, kereskedelem, művészet és tanulás terjesztése, illetve a megértés és tudás elismerése.”³⁸

Bujicianian számára alapvető szükségszerűség volt a véleménynyilvánítás szabadsága. Az ország problémáit szerinte szabadon és nyilvánosan kell megbeszélni, korlátok nélkül. Ugyanez vonatkozott a politikai életre, ahol a parla-

³⁵ „Մահմադարյունին եւ շատախօսարյունին [Az alkotmány és fecsegés]” (1912. március 15., Harput), *Hovhannes Bujicianian, Complete Works*, 207.

³⁶ „Հանրային գումարումներ [Nyilvános tanácsülés]”, (1909. december 1.), *Hovhannes Bujicianian, Complete Works*, 212.

³⁷ „Model Citizen”, *Hovhannes Bujicianian, Complete Works*, 361.

³⁸ D.G. Lulejian, Ուսանողին զաղափարականը (Բանախօսարյուն մը, 1912-ին) [Egy hallgatói ideológia (1912, előadás)], Yeprad Printers, Harput, 1913, 6. (a füzet egy másik műhöz csatoltan jelent meg: Henry Wadsworth Longfellow, Իվանկելին, Արամեան սիրավաղ մը [Evangeline. Acadie meséje], ford. D.G. Lulejian, Yeprad Printers, Harput, 1913).

mentnek kell a politikai adok-kapok platformjává válni és ezáltal az erőszak bármiféle megnyilvánulását megakadályozni.

Bujicianian filozófiát és pszichológiát hallgatott az Edinburgh-i Egyetemen 1906 és 1908 között, ahol Nagy-Britannia demokratikus intézményeinek nagy hívévé vált. Hitt abban, hogy szükség van „konzervatív és liberális pártokra” az oszmán politikai élet fejlődéséhez, mivel létezésük ösztönzőleg hat arra, hogy

„kijavítsák egymás hibáit és megtalálják az igazságot [...] E két pártnak szabadon és igazul kell védelmeznie saját nézőpontját. Az alkotmányt a szabad vita borgonya rögzíti. A vélemények ütközéséből fény fog születni a küldöttek gyűlésén.”³⁹

Bujicianian számára az alkotmány a demokrácia szinonimája volt. Lényegében abban hitt, hogy demokratikus feltételek mellett olyan politikai élet fejlődik ki, melynek keretében a vélemények sokszínűsége tiszteletet érdemel.

Első ránézésre e nézetek hagyományos elképzeléseknek tűnnek, de Bujicianian és számtalan más örmény ráébredt, hogy viharos időszakot élnek, és hogy az általuk annyira ünnepezt jogállam még nem alakult ki teljesen. Aggódtak, hogy a demokrácia és azzal együtt az oszmán-örmények jövője is hanyatlás elé néz. Bujicianian véleménye szerint veszélyben volt az alkotmány:

„...éles reakciós tövissek állnak készenlétben, s megfojtással fenyegetnek. A fanatizmus olyan mélyre ásta magát a domináns elemek szívébe és elméjébe, hogy az egyenlőség és testvériség eszményei megvalósíthatatlanok és felfoghatatlanok maradnak.”⁴⁰

Mindezek után pedig pesszimistán szemlélte a jövőt:

„A régi problémák friss vért követelnek. A régi gyűlölet új áldozatot kíván. A friss vér felkavarja a régi problémák emlékét, és a problémák megoldásának, illetve az igazságnak a gondolatát annál jobban nyomatékosítja a haraggal telt szívekben. A remény találkozik a politikai káosszal, és halványulni kezd.”⁴¹

³⁹ „Կարծիքի ազատութիւն [Vélemény szabadsága]”, (1912. május 10.), *Hovhannes Bujicianian, Complete Works*, 218–219.

⁴⁰ „Արեւելք ու Արեւմուտք [Kelet és Nyugat]”, uo. 230.

⁴¹ Uo.

Bujicianian itt egyértelműen a gyilkosságokra és mézárásokra gondol, melyek közül az 1909-es adanai vérengzés volt az egyik legnagyobb. A félelem és a jövőt illető bizonytalanság még hangsúlyosabban jelentkezett a gondolataiban:

„Vulkán rejtőzik országunk mélyén, az égből pedig vihar tombol. A felszín alatt káosz uralkodik. Csak itt-ott látni fénysugarakat. Keleten még mindig éj honol, s a hajnal riikás sugarai, a szabadság és a civilizáció fénynyalábjai a politika horizontján fénylenek. Csak Isten ismerheti az ország sorsát és jövőjét.”⁴²

A földkérdés – Az EHB közpolitikájának tükré

Hogyan lehet megállni ezen a meredek lejtőn? Az alkotmányos alapelvektől való mindennemű eltérés tragédiák új sorozatát jelentette az oszmán-örmények számára. A harputi emlékiratíróink megértették ezt, ugyanakkor az események folyásának passzív megfigyelőivé váltak. Az EHB elitjének álláspontja napról napra szigorodott. A lehetőség, hogy az örmények, törökök és mások birodalomszerte egymás mellett éljenek és fejlődjenek, lényegében megszűnt. Az örményekre fokozatosan mint a birodalom fejlődését akadályozó elemekre kezdtek tekinteni. A kulturális, gazdasági tudásukat többé már nem tekintették a birodalmat gazdagító impulzusnak. Épp ellenkezőleg, fenyegetéssé váltak az EHB törökség- és törökösítési- víziói számára. Az EHB vezetői szemében az egész kérdés az örmények és a törökök közti harccá vált. Memoárjaiban⁴³ Donabed Lulejian az EHB megközelítését így jellemezte: „*Harc az életért*”. Az a benyomásunk, hogy amikor e sorokat írta, már teljesen megértette az EHB ideológiáját s azokat az eszméket, melyek kijelölték az utat az örmény genocídium megvalósítása felé. Sőt, úgy tűnik, hogy Lulejian már ismerte az EHB ideológusainak, Jusuf Akcurának és Zia Gökalpnak a munkásságát: a szociáldarwinizmus által befolyásolt és a népek természetes szelekciójának elkerülhetetlenségét valló eszméiket.

Harput régiója termékeny táptalajt nyújtott az efféle gondolkodás terjedése számára. A helyi muszlimok nem tudtak versenyezni az örmények gazdasági és

⁴² Uo. 231.

⁴³ „Prison Memoirs, 1915”, *An Anthology of Prof. D.G. Lulejian Works*, 374.

oktatási sikereivel. Ez fokozta az EHB-adminisztráció hivatalnokainak gyanúját és irigységét. Az örmény tulajdonú harputi és mamüretülazizi selyem- és pamutgyárak, a vasöntöde, az örmény kereskedők jelenléte, a falvakban és városokban mindenhol megtalálható örmény iparosok, a gazdag és korábban példátlan örmény oktatási hálózat fejlődése a régióban, illetve az Egyesült Államokból beáramló pénz és gazdasági tudás mind szálkává váltak a szemükben. A régióban viszont alig létezett a nemzeti burzsoázia,⁴⁴ vagyis az a muszlim középosztály, amelyet az EHB ideológusai támogatni kívántak. Ehelyett, ahogyan Hamit Bozarslan eme ideológusokat idézve megjegyezte, létezett egy keresztény „arisztokrácia”, amelyre elnyomóként tekintettek a török (és/vagy muszlim) „polgársággal” (harmadik rend) szemben.⁴⁵ Bár „formális” szinten még volt némi összhang örmények és törökök között, a körülmények radikális változásának hatására az EHB Oszmán Birodalomról alkotott felfogása nyíltan felszínre került.

Ezt megelőzően Harputból nézve az alkotmány által eredményezett reformok csupán a felszínt érintették. Számos alapvető probléma megoldatlan maradt. A földprobléma vagy az „agrárkérdés” az egyik legfontosabb volt ezek közül. Ez volt az egyik leghangsúlyosabb ügy az EHB és a Dasnakcutjun közti tárgyalások során is, ahol az örmény oldal mindig gyors és radikális megoldást szorgalmazott. A Dasnakcutjun Hatodik Világkongresszusán, amelyet 1911-ben tartottak Isztambulban (augusztus 17. és szeptember 17. között), született egy döntés a földkérdést illetően, melynek szövegében ezt olvashatjuk:

„...ha ezeket a hamidi intézkedésekből származó példátlan jogfosztásokat nem kezeljük rendkívüli eszközökkel, akkor az Alkotmány által ígért minden haszon csupán üres ígérlet marad az örmény nép számára...”⁴⁶

Az oszmán állami apparátus gyenge volt Harput falusi régióiban, s ez növelte az általános bizonytalanságérzetet. A (török és kurd) *bégek* és *agák* uralkodtak.

⁴⁴ Hamit Bozarslan, *Histoire de la Turquie: De l'empire à nos jours*, Tallandier, Párizs, 2013, 273–278.; Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Párizs, 2006, 241–259.

⁴⁵ Bozarslan, *Histoire de la Turquie*, 276.

⁴⁶ „Հ. Բ. Դաշնակցութեան լիցերորդ Ընդհանուր Ժողովին որոշումները [Az ARF Hatodik Világkongresszusának döntései]”, 1542–37. dokumentum, *Լիցերը Հ. Բ. Դաշնակցութեան պատմությունի համար* [Az ARF történelmével kapcsolatos anyagok], 9. kötet, Yervant Pamboukian (ed.), Hamazkayin Press, Bejrút, 2011, 126.

A régió legtöbb szántóföldjét, kertjét és gyümölcsösét ők birtokolták. A legtöbb örmény, kurd és török falusi ember hozzájuk volt kötve a *maraba*⁴⁷ státusz által. A betakarított termésnek csupán kis hányada maradt a falusiak tulajdonában. Harput falvaiban az alkotmánytól remélt legnagyobb haszon a földkérdés sikeres rendezése lett volna. Mélyen belül persze nem csak az örmény parasztoknak voltak elvárásai az új politikai rezsimmel kapcsolatban. A jogfosztott török és kurd falusiak ugyanebben a helyzetben találták magukat.

„...nem szabad elfelejteni, hogy voltak mások is, nem örmények, akik hasonlóképpen veszítették el földjeiket, s akik szintén ezek visszaszolgáltatását szorgalmazták az alkotmány 1908-as kihirdetését követően” – ahogyan Janet Klein fogalmazott.⁴⁸

Az új, alkotmányos rend természetesen komoly aggodalmakat keltett feudális körökben – főleg a kurd törzsi vezetők közt –, amely II. Abdul-Hamid szultán uralkodása alatt tett szert kiváltságos pozíciókra.⁴⁹

Számos örmény faluban megrendült a *bégek* és *agák* tekintélye. A földeknek csak egy részét uralták, a gazdasági válságok miatt pedig nagy veszteségek érték őket. 1908 után az örmény falvakban élők kollektív lépéseket tettek a ellenük. A jogi eszközök általában haszontalannak bizonyultak, különösen, ha a kérdéses *bégnek* vagy *agának* továbbra is megmaradt a hatalma. Baráti és családi kötelékek révén mögöttük álltak a helyi hatóságok és bíróságok. Ilyen körülmények között az örmény falvak lakói egyéni és kollektív szinten is igen keveset értek csak el.⁵⁰ Az alkotmány azonban lehetőséget adott a harputi örmények számára, hogy szabadon tartsák a kapcsolatot azokkal a honfitársaikkal (örményül *hayrenagits*, törökül *hemşeri*) és rokonaikkal, akik kivándoroltak az Egyesült Államokba. Ezáltal anyagi segítséghez juthattak. Számos amerikai városban alapítottak honfitársi szövetségeket, amelyek Harput fal-

⁴⁷ A maraba föld nélküli, nyomorúságos paraszt. Megművelt földjeik az agák és bégek tulajdonát képezték. A falubéliek csupán a termények töredékét kapták meg. A maraba-státusz nagyon terhes volt. A Tanzimat-időszakban (1839–1876) számos örmény tudott felszabadulni belőle, de a következő években az *agák* és *bégek* fokozatosan visszaszerezték az uralmat korábbi földjeik felett.

⁴⁸ Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford University Press, Stanford, Kalifornia, 2011, 151.

⁴⁹ David McDowall, *A Modern History of the Kurds*, London – New York, 1996, 95–100.

⁵⁰ Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology Under Ottoman Rule, 1908–1914*, Transaction Publishers, New Jersey, 2011, 109.

vait képviselték. 1908-tól kezdődően sokkal elkötelezettebbé váltak a szülőfalvaik helyzetének javítása érdekében. A legtöbb anyagi segítséget a falusi templom vagy iskola számára adták, de jutott az *agák* és *bégek* által elfoglalt földek visszavételére irányuló törekvésekre is.⁵¹ 1908 után a pazmasheniek például ilyen módon szereztek vissza földjeiket.⁵² Pénzért cserébe Dzovk/Gölcük agái fokozatosan visszaadták az örmény földeket.⁵³ Efféle radikális változások számos faluban előfordultak, többek között Tademet/Tadimotban⁵⁴ és Parchanjban (mai Akcakiraz).⁵⁵

Ez a módszer azonban nem mindig volt sikeres. Charsajankban, Harputtól északra megoldatlan maradt a földkérdés. A közösség törekvése, hogy felszabadítsanak 25 000 örményt a *maraba*-státusz alól, áthidalhatatlan akadályokba ütközött a helyi állami szervek miatt.

Az új rezsim lényegében sértetlenül tartotta fenn a múltbéli társadalmi-gazdasági szerkezetet. Az örmények szempontjából és az átlagos kurd és török falusiak számára ez a struktúra volt az igazságtalanság és a kizsákmányolás legfőbb forrása. Az 1908-at követően az volt új fejlemény, hogy Harput és Charsanjak közösségi szervezetei közvetlenül vállalták fel a kérdés megoldását a falubeliek érdekében. Ezek a szervezetek gyakran nyújtottak be kérelmeket a helyi és központi hatóságokhoz a földkérdés megoldása érdekében. Széles körben elterjedt nézet, hogy az EHB vezetése készen állt a földkérdés megoldására az alkotmányos rend első hónapjaiban. Később azonban a kurd *agák*kal és a nagy hatalmú törzsi vezetőkkel való barátságos kötelékek kiépítése vált az EHB elsődleges feladatává, ahelyett hogy szembeszálltak volna velük, a földjüktől megfosztott parasztok nagy megdöbbenésére.⁵⁶ Világos, hogy az EHB vezetősége kettős játszmában vett részt. Egyrészt tárgyaltak az örmény politikai vezetőkkel, másrészt kibékültek a kurd *agák*kal és *bégek*kel.⁵⁷ A helyi hatóságok passzív hozzáállása Charsanjakban hozzájárult ahhoz, hogy a *bégek*

⁵¹ Arsen Gidour, *History of the S.D. Hinchak Party*, 393.

⁵² Boghosian, *Comprehensive History of Pazmashen*, 173.

⁵³ Gyuregh Khryan, *Օւղը-Գոլցիկ* [Dzovk-Gölcük], Arara Printers, Marseille, 1927, 117.

⁵⁴ Kourken Mkhitarian, *Մեր գիւղը Դաւնի* [Falunk, Tadem], Hairenik Printers, Boston, 1958, 65.

⁵⁵ Manoog B. Dzeron, *Բարդաւն գիւղ, համայնապատում (1600–1937)* [Parchanj falu, enciklopédia. (1600–1937)], Boston, 1938, 188.

⁵⁶ Bővebben: Klein, *The Margins of Empire*, 152–169.

⁵⁷ Hans-Lukas Kieser, „Réformes ottomanes et cohabitation entre chrétiens et kurdes (1839–1915)”, *Etudes rurales*, juillet–décembre 2010, 186, 54.; Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, 60.

és *agák* fokozzák a *maraba* örményeik kizsákmányolását. Nem tűrhették tovább, hogy korábbi alávetettjeik elkezdtek nyíltan és bátran a jogaikról beszélni. Az alkotmány bevezetését követő időszakban Charsanjak örményei ezért folyamatosan támadásoknak voltak kitéve. A gyilkosságokat és rablásokat az állami hatóságok tétlenül nézték, a bűncselekmények büntetlenül maradtak.

Harput örményei akkoriban követték a régióban kibontakozó eseményeket. 1911-től a földkérdés fontos témává vált az örmény sajtóban. A charsanjaki helyzete nyugtalanító volt Harput örményei számára is. A közösség vezetői mindent megtettek azért, hogy politikai értelemben megvédjék északi honfitársaikat.⁵⁸

A charsanjaki földkérdés végül zsákutcába jutott, az állam pedig elhárította a felelősséget az örmények kéréseivel kapcsolatban. Aleksan Gopojan története releváns ebben a kontextusban. Az alkotmány bevezetését követő időszakban a Charsanjak-régióban fekvő Peri (mai Karakoçan) városából származó Aleksan (Elo) Gopojan kivételes személyiség volt. Tudásának és kapcsolatainak köszönhetően hatalmas vagyonra tett szert az 1908-at követő években. Földtulajdonossá, *agává* vált, kinek vagyona a helyi hagyományos *agák* vagyonához volt mérhető. Jogot szerzett például dézsma kivetésére is, ami a földesurak monopóliuma volt. Háromszintes házat építtetett magának Periben, ami állami tisztviselők és vendégek találkozóhelyévé vált. Elo aga felemelkedése, aki lényegében örmény földesúrrá vált, teljesen elfogadhatatlan volt a többi földesúr számára. 1912-ben gyilkosság áldozata lett, valószínűleg Hüsnü Bek keze által, akit azonban soha nem ítélték el. A Gopojan család ennek ellenére kitartott, a bírósági ügy egészen 1915-ig folytatódott.⁵⁹

A charsanjaki földkérdés ügyében az első világháború kezdetéig semmit nem tudtak elérni az örmény közösségi szervezetek. Az ügygel foglalkozó örmények úgy érezték, a helyi földesurak nemcsak a helyi adminisztratív apparátus támogatását élvezik, hanem az isztambuli központi hatóságokét is; különösen az EHB vezetését.⁶⁰ Ebben a kontextusban számos különböző forrás és

⁵⁸ Lásd: Kevork S. Yerevanian, *Պաշտպանութիւնը Չարսանյակի հայոց* [A charsanjaki örmények története], G. Donigian Printers, Bejrút, 1956, 416–440.

⁵⁹ Yerevanian, *History of Charsanjak Armenians*, 394–396.

⁶⁰ „Ազգային երեսփոխանական ժողովի անենագրութիւններ, 21 Յուլիս 1911, Պոլիս [A nemzeti parlamenti gyűlés leiratai, 1911. július 21., Isztambul]”, Yerevanian, *History of Charsanjak Armenians*, 424.; „Զիշատակագիր Հ. Յ. Դաշակցութեան եւ Իրթիհատ վե Թերազգի” կուսակցութիւններու

memoár emlékezik meg arról az esetről, amely megrázta a harputi örmény politikai köröket. 1911-ben Abdul Ghani bég, helybéli EHB-vezető a párt helyi szervezetének egyik találkozóján kijelentette, hogy a charsanjaki földkérdés csak mérsárlással oldható meg. Bár a „mérsárlás” szót nem ejtette ki, elmuto-gatta, mire gondol, kezével a nyaka előtt vágó mozdulatot téve. Az incidens híret később a találkozó többi résztvevője terjesztette.⁶¹

A megoldatlan földkérdés hamarosan tovább fokozta a már egyébként is feszült helyzetet az Oszmán Birodalom keleti régióiban, ahol az örmény falusiak a kurd feudális törzsfőnökök kegyeitől függtek. 1908-ban a Harputtól északra fekvő Dersim-régió kurd törzsei fellázadtak. Az első áldozatok a helyi örmény, török és kurd lakosok voltak.⁶² Harput falvaiban az örmények kárára elkövetett lopások száma megnövekedett. A kurdok gyakran raboltak ki örmény otthonokat, szántóföldeket és kerteket.⁶³ Másrészt meg kell jegyeznünk azt is, hogy az 1909-es adanai mérsárlások éberségre intették az örményeket, és megerősítették azt a vélekedést, hogy biztonságuk nem garantált az új rend keretein belül. Az örmény pártok, a Dasnakcutjun és a Hncsak kampányt indított a régiók, köztük a harputi, örményeinek felfegyverzésére. Fegyvert vinni ezekbe a régiókba törvénysértésnek számított, de gyakran nyíltan csinálták, sőt a helyi hatóságok tudtával. Az elbeszélések szerint például a harputi piac napokig tele volt fegyverekkel teli ládákkal.⁶⁴ A falusi örmények nyíltan viselték fegyvereiket, gyakran még az állami intézményekbe is így léptek be. A pisztolyok ünnepségeken vagy kerti esküvőkön is eldördültek.

փոխադարձ շարափերում յիմնուրում մասին [Feljegyzések az ARF és az Ittihat ve Terakki pártok kölcsönös kapcsolatairól]” (A Hatodik Világkongresszus döntései szerint előkészítve), 78a-2 dokumentum, Pamboukian (ed.) *Materials on the History of the ARF*, 152.; Haygazn K. Ghazarian, Պատմագիտական Հիմնարկ [Çemişgezek történelemkönyve], Hamazkayin Press, Bejrút, 1971, 232–245.; Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, 64.

⁶¹ „Memorandum on the ARF...”, in Pamboukian (ed.), *Materials on the History of the ARF*, 155.; Տեղեկագիր Լեռնասարի Կ. Կոմիտեի [Közlemény a Lernasar Központi Bizottság részére]” (Az ARF Hatodik Világkongresszusára küldve), 1534-11 dokumentum, uo. 331.

⁶² A kurd törzsi lázadás 1908 áprilisában, az ifjútörök forradalom előtt még erősebbé vált. Az állami adók és a hadkötelezettség voltak a legfőbb kiváltó okai. A feszült helyzet még az oszmán alkotmány kikiáltása után is fennmaradt. A helyi falusiak ezért törekedtek az önvédelemre. (Ezért az információért köszönet illeti Cihangir Gündoğdurt.)

⁶³ Vahé Haig, *Kharpert and its Golden Plain*, 628.

⁶⁴ Jizmedjian, *Kharpert and its Children*, 393.

A mezőkön lőgyakorlatokat tartottak.⁶⁵ A fegyvereket Isztambulból hozták, vagy titokban vásárolták Husenigben az oszmán helyőrségtől. A puskák nagyrészt görög gyártmányúak voltak (Gras), vagy német Mauseerek.⁶⁶ Peri városában, északra, a török és örmény lakosok azzal a céllal fegyverkeztek fel, hogy együtt állítsanak meg egy esetleges kurd támadást.⁶⁷ Egy hasonló esetről vannak feljegyzések a Çemişgezek-régióban fekvő vegyes örménytörök faluból, Touma-Mezireből.⁶⁸

„Azért fejlődünk, hogy szenvedjünk, és minél inkább törekedünk az oktatás és az integrálódás legmagasabb szintjére, kinyajaink annál gyötrelmesebbé válnak.”

Lehetetlen anélkül írni a harputi eseményekről és a város mindennapi életéről, hogy ne reflektálnánk a genocídiumra, amely minden örmény életét kioltotta. Nem célunk részletes leírást adni ezekről az eseményekről,⁶⁹ de felvetünk néhány, a fejezet többi részéhez kapcsolódó gondolatot.

Először is, szükségét látjuk tovább vizsgálni az örmények felfegyverzésének kérdését, ugyanis ez az ügy korbácsolta fel a régióbeli örményellenes érzelme-
ket, és ez volt az egyik legfőbb indok az örmények letartóztatására és meggyilkolására 1915 május–júniusában. Az általános hadkötelezettség kihirdetését követően több ezer katonát gyűjtöttek össze a Harput-síkságról, akiket a 3. török hadsereghez vezényeltek az orosz–török fronton. A husenigi helyőrség nem tudta megfelelően elszállásolni ezeket a katonákat, ezért sátrakat kaptak, amelyeket a szomszédos hegyekben vagy falusi otthonoknál kellett felállítaniuk. Harput városában a kormány lefoglalta az Eufrátesz Kollégium épületeit is, hogy ott szállásoljanak el 4000 oszmán katonát.⁷⁰ Miután kitört az orosz–török háború, Harput területére vitték a sebesült oszmán katonákat. Harput mindennapjait, ahogyan a birodalom más részein is, hamarosan tel-

⁶⁵ Boghosian, *Comprehensive History of Pazmashen*, 190–192.; Yerevanian, *History of Charsanjak Armenians*, 394.; Mkhitarian, *Our Village Tadem*, 71.; „Bulletin to the Lernasar Central Committee”, 329.; Shahbazian, *Tadem Village and Bloody Love Gardens*, 140–141.

⁶⁶ Vahé Haig, *Kharpert and its Golden Plain*, 628.

⁶⁷ Yerevanian, *History of Charsanjak Armenians*, 393.

⁶⁸ H. Adjemian (szerk.), Որոշյալ տեղագրություն Չիշիմազ գետին – Թումայ Միշիքի [Çemişgezek kerület különleges beszámolója – Touma Mezireh], 5. sz. [kiadatlan], Boston, 1951, 7.

⁶⁹ Lásd: Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, 469–492.

⁷⁰ „Prison Memoirs, 1915”, *An Anthology of Prof. D.G. Lulejian Works*, 446.

jesen szétzilálták a katonai csapatelhelyezések és a kormány hadi siker érdekében fogatosított rekvirálási parancsai. Ráadásul a hadsereg Sarikamışnál elszenvedett súlyos veresége csak tovább szította az örményellenes érzelmeket, nagyon hamar az „áruló örmény katona” számlájára írták. A memoárjában Donabed Lulejian a következőket vetette papírra:

„A harputi török számára az ellenség távoli és megfoghatatlan volt. Volt viszont ellensége rögtön szem előtt [...]. Az örmény volt az, a keresztjével, harangtornyával, iskoláival, virágzó gazdaságával. Épp, amikor az ellenség rátette kezét az ország földjeire, az örmény jogokat vett el tőlük. Megragadta a szabadságot, és rabszolgasorsból a polgári létig emelkedett. Le kellett hát törni, buknia kellett rabszolgai szintre [...] A dzsibád felszította a török gyűlöletét a keresztény világ iránt. Harput törökje gyűlöletével a helyi örményt vette célba. Arra törekedett, hogy megsemmisítse.”⁷¹

Néhány héttel a hadüzenet után Alsó-Harput kapucinus hittérítői elhagyták a várost. A helyi törökök azonnal betörték a kapucinus templom kapuját, a harangot pedig a földre dobták, darabjait lábbal tiporták. Ugyanezek a helyi törökök próbálták leszedni a keresztet is a templom tetejéről. A polgármester, Asaf bég személyesen távolította el az oltár fakeresztjét, majd eltörte és rátaposott.⁷² Az ilyen szimbolikus tettek száma egyre növekedett. A helyi örmények azonban passzívak maradtak, a körülöttük zajló történések csendes megfigyelői. Amikor Van örményei lázadni kezdtek, Harputban fokozódott az üldöztetés. Az a hír járta, hogy Harput örményei is fegyveres lázadásra készülnek. Lulejian azt írja az ügyről memoárjaiban, hogy az EHB felügyelői áprilisban érik el Harputot, és az EHB-egyesületben titkos találkozót tartanak török tisztviselők, prominens személyek, kurd agák és törzsi vezetők részvételével.⁷³ Ezen a találkozón kiáltják ki az örményeket az oszmán haza ellenségeinek. Hamarosan szörnyű folyamat indul be; a helyi hatóságok válaszul tömegesen veszik őrizetbe az örmény előkelőségeket, értelmiségieket és közösségi aktivistákat. Tudatában voltak az örmények, hogy ez már a végső fázis, melyet teljes megsemmisítés követ? Ha tudták, lázadniuk kellett volna? Tudjuk, hogy Harput vezető polgárai megvitatták a kérdést, és a többség ellenezte a lázadást. Azt

⁷¹ Uo. 403.

⁷² Uo. 405.

⁷³ Nem tudni, hogy e találkozót Harputban vagy Mamüretülazizban tartották-e.

gondolták, vakmerőség volna, miközben 4000 katona állomásozik az Eufrátesz Kollégiumban. Azzal, hogy passzívak maradtak, amelletttettek hitet, hogy ez „csékely áldozat a többség érdekében”. Úgy érezték, hogy a török hadseregnek ez már a végső krízise, és hogy a birodalom hamarosan összeomlik a győzedelmeskedő Szövetségeseknek köszönhetően.⁷⁴

Mindeközben a helyi hatóságok egyik legfőbb célja a titkos örmény fegyverraktárak megtalálása volt. Harputba EHB-felügyelők érkeztek. A letartóztatott örményektől a fegyvereiket követelték. Ahogyan láttuk, az előző években ezek beszerzése nem titokban zajlott. A helyi EHB-vezetők tökéletesen tisztában voltak ezzel. Például tudták, melyik helyi Dasnak-vezető vett részt a fegyverkereskedelemben. Az örmények felfegyverzése akkor érte el tetőpontját, amikor az EHB és az Dasnakcutjun még szövetségesek voltak, és lényegében önvédelmi lépésnek tekintették a birodalom reakciós körei ellen. Más szavakkal, még ha ironikusan is hangzik, az örmény kézben lévő fegyvereket addig az alkotmányos rend és ezáltal az állam megvédésére szolgáló eszköznek tekintették az 1908-as forradalmat ellenzőkkel szemben.

A körülmények azonban megváltoztak. Sorban fedezték fel a fegyverraktárakat. Ahogyan más örmény lakta városokban, a megtalált fegyvereket Harputban is az önkormányzat udvarára vitték. Annak érdekében, hogy „az örmény fenyegetés” még valósabbnak tűnjön, az oszmán hadsereg puskáiból és bombáiból is raktak a halomra. Mindezt közszemlére tették Harput törökjei, később pedig a mamüretülazizi törökök számára is. Továbbá a rendőrség felügyelete alatt a halomhoz kísérték Mihran Tutunjant és Askanaz Sursurjant, két harputi örmény fotográfust, hogy megörökítsék az arzenált – a hazaárulás legfőbb bizonyítékát.⁷⁵

Ebben az időben tartóztatták le Hovhannesz Bujicianiant és Donabed Lulejiant is; előbbi május 1-jén, utóbbi pedig június elején. Mint számos más harputi örményt, őket is szörnyen megkínozták a börtönben. A két barát aztán ugyanabban a cellában kötött ki. Bujicianian remegő hangon kérdezte barátját. „Persze, hogy az örmény ábécét ünneplő menet miatt vertek meg” – felelte Lulejian. Kiderült, hogy helyi törökök, különösen az EHB tagjai, három éve nem felejtették el az örmény ábécé megalkotásáról megemlékező

⁷⁴ Uo. 450. Lásd még: Vahé Haig, *Kharpert és arany síksága*, 1417–1418.

⁷⁵ Lulejian, *Days of Terror in Kharpert (1914–1915)*, 118–120.

ünnepséget és annak szervezőit. A felgyülemlett neheztelés, irigység és gyűlölet 1915-ben tört ki. Börtönbeli kínzásaival kapcsolatban Lulejian felidéz egy epizódot, amely rávilágít a helyi EHB gondolkodásmódjára. A kormány épületében, csapatnyi helyi török előtt megkínózták és meggyalázták. Az önkormányzat *başkatip*ja (főtitkára) azt mondta Lulejianhoz közelítve: „*Hogy van, tanár úr? Na? Nagyszerű maga, nagyszerű. Az ábécét ünnepeljük! Igen! Nem emlékszik?*” Miközben rendőrök húzták a haját és tépték a szakállát, a *başkatip* és Anteblıoğlu, végrehajtóinak egyike azt mondja neki: „*Az ábécét ünnepeljük! Ujjongjon, tanár úr!*”⁷⁶

A kínzás után a cellájukban végső elkeseredésükben öngyilkosságot kíséreltek meg, de már annyira erőtlenekek voltak, hogy még egymásnak segítve se tudták véghezvinni.⁷⁷ Később Bujicianiant átvitették Mamüretülazizba, a börtönné alakított *Kırmızı konak*ba (vörös palota). A száműzetés felé tartott, amikor kivégezték. Ahogyan korábban említettük, Lulejian Dersimbe tudott menekülni, ahol papírra vetette emlékeit. A börtönbeli kínzásait leíró fejezetben a pacifista és racionális Lulejian, aki a végsőkig hitt a birodalmat alkotó népcsoportok összhangjában, az oktatás és nevelés javító erejében, küzd a szavakkal, hogyan magyarázhatná meg az általa is építgetett harputi világ végső bukását és elpusztítását.

„*Azért fejlődöttünk, hogy szenvedjünk, és minél inkább törekedtünk az oktatás és az integrálódás legmagasabb szintjére, kínjaink annál gyötrelmesebbé váltak. A török feltűzelte irántunk érzett haragját, és ránk irányította gyűlöletét.*”⁷⁸

Záró gondolatok

A harputi események kapcsán láthatjuk, hogy az örmény genocídium nem pusztán jóvátehetetlen emberi veszteségekre és kulturális intézmények (templomok, kolostorok, iskolák etc.) elpusztítására korlátozódott. Ahogyan a fejezet elején hangsúlyoztuk az eredeti örmény források nagy számát, itt megpróbálunk rávilágítani egy kevésbé ismert aspektusra a témával kapcsolatban – arra,

⁷⁶ „Prison Memoirs, 1915”, in *An Anthology of Prof. D.G. Lulejian Works*, 486, 488.

⁷⁷ Uo. 492, 504, 513.

⁷⁸ Uo. 405.

hogy a genocídium következményeként a Harput örökségét jelentő írott források közül számtalan eltűnt.

Ebben a terrorral és félelemmel telt légkörben a harputi örmény családok titokban elkezdték megsemmisíteni vagy elrejtetni a könyvtáraikban és fiókjában őrzött könyveket, kéziratokat és fényképeket. Nincs sok információnk ezekről az elveszett anyagokról, de feltételezzük, hogy a legtöbben hasonlóan jártak el. Levon Lulejian visszaemlékezése szerint a fiverei segítettek a Bujicianian, Soghigjan, Nahigjan és Tenekejan családoknak elrejtetni számos írott anyagot. Donabed Lulejian elmesélte, hogyan égetett el Garabed Soghigjan felesége számos személyes írást azután, hogy férjét letartóztatták. Donabed Lulejian is hasonlóan járt el számos kéziratával. Ebben az időszakban a fegyverbirtoklás a legsúlyosabb vádak egyike volt, de azért is letartóztathatták az embert, mert a szivarja szalagján Örményország képe szerepelt.⁷⁹ Értelmiségi és nem értelmiségi családok egyaránt elkezdték elégetni az Egyesült Államokban élő rokonaik képeit és a velük folytatott levelezésüket.⁸⁰

Mások a házuk melletti gödörbe – sokszor trágyagödörbe – rejtették könyveiket és kézirataikat. Erre a sorsa jutottak Donabed apjának, Garabed Lulejiannak (1834–1914) az írásai is, beleértve a „*Harput története*” című művet. Donabed Lulejian Mamüretülazizról készített földrajzi értekezése és térképe is egy lyukban volt elásva, ahogyan a Harput flórájáról írt műve is.⁸¹ Ez csupán néhány példa azokra az elveszett dokumentumokra, amelyekről tudomásunk van. Mivel Harput az örmény értelmiség központja volt, számos kiadatlan és felbecsülhetetlen értékű mű született ott. Továbbá azt is tudjuk, hogy a helyi hatóságok számos kéziratot foglaltak le – például Vartan Arsizlanjan atya vagy Nikoghos Tenekjan otthonából. Ezeknek az iratoknak a sorsa máig ismeretlen.

E fejezetben megpróbáltam rekonstruálni a harputi örmény élet egy fejezetét örmény elsődleges források alapján. Bár az általunk használt források érdekesek és informatívak, a teljességtől távol állnak. Tudjuk, hogy számos 1915-ben meggyilkolt harputi örmény értelmiségi jelentette meg írásait a következő újságokban: *Gotchnag* (Boston), *Avedaper* (Isztambul), *Yeprad* (Harput), *Manzume-i Efkar* (Isztambul), *Pyuzantion* (Isztambul), *Pyuragn* (Isz-

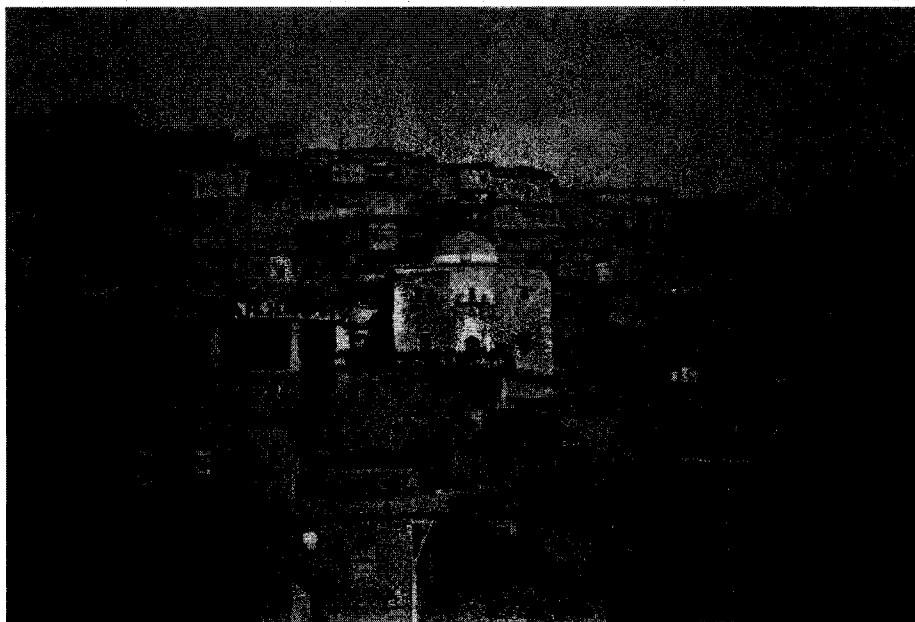
⁷⁹ Uo. 454.

⁸⁰ Lulejian, *Days of Terror in Kharpert (1914–1915)*.

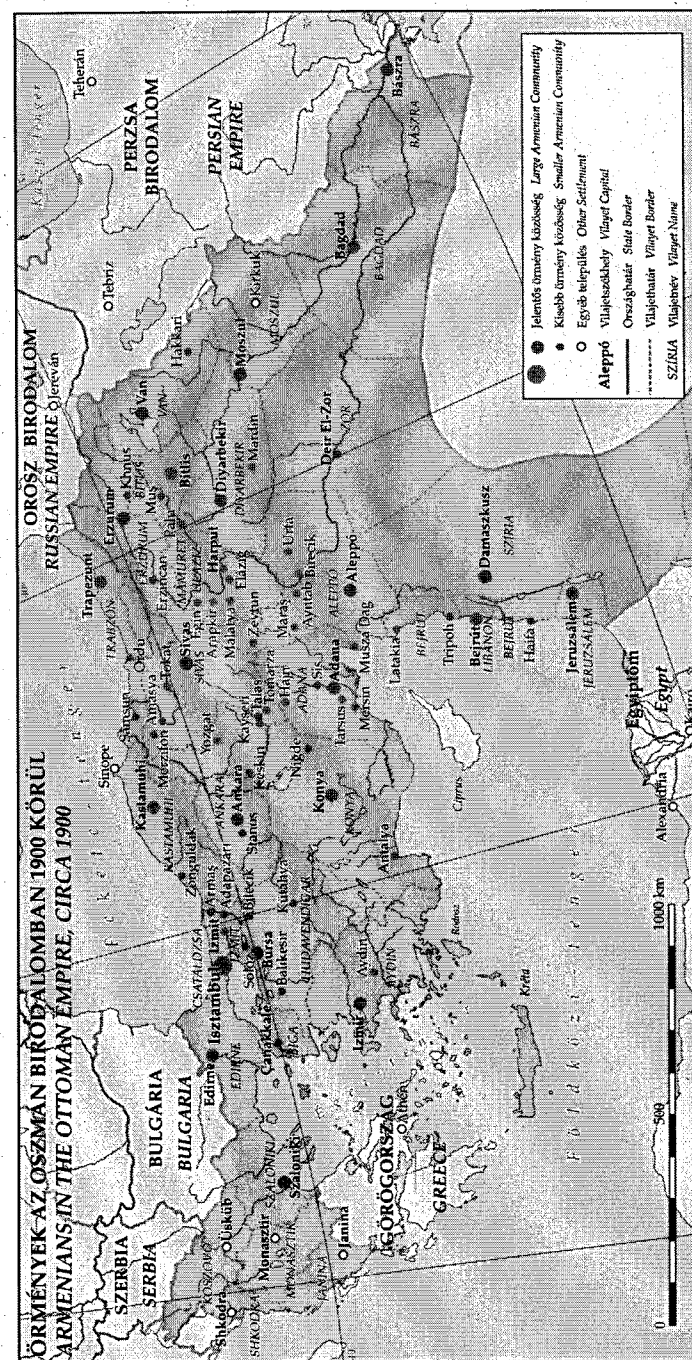
⁸¹ „Prison Memoirs, 1915”, in *An Anthology of Prof. D.G. Lulejian Works*, 2., 27–28.

tambul). Ahogyan a fejezet elején említettük, különböző intézményekben és családi archívumokban is rejtőznek még kiadatlan írások. Meggyőződésünk, hogy e források használatával bővíteni lehetne az itt megrajzolt képet.

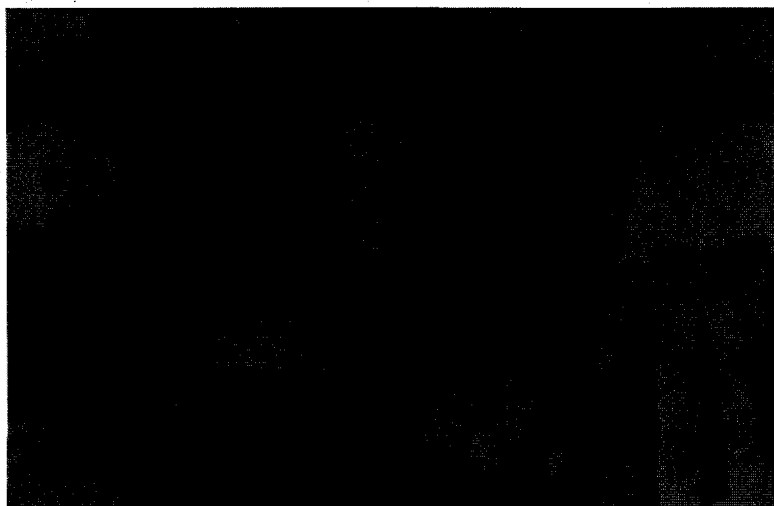
Az a tény, hogy léteznek más források is az általunk vizsgáltakon kívül, okot ad arra, hogy optimisták legyünk. Igaz, hogy nagyon sok veszett oda a harputi örmény örökségből, de komoly kutatómunkával feltárhatók még olyan rejtett gyöngyszemek, amelyek új fényt vethetnek Harput múltjának ismeretlen fejezeteire.

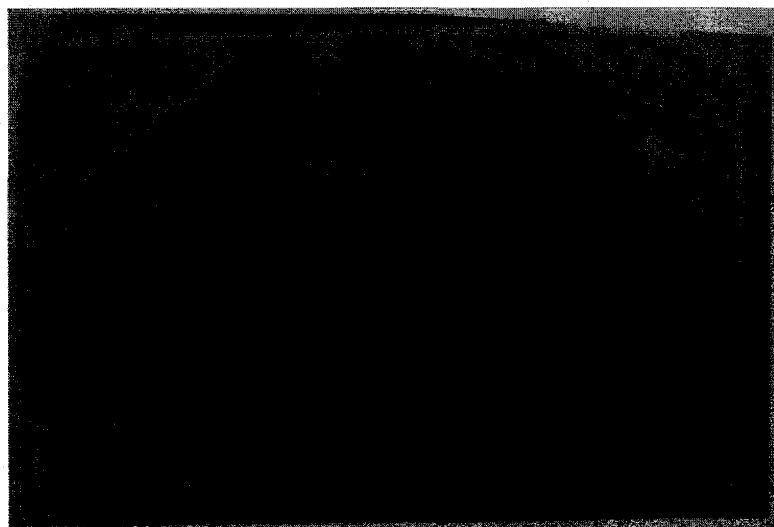
Harput/Kharpert, Szent Hagop-templom (Felső Negyed).
Mellette a Központi Iskola épülete, diákokkal. Az iskola igazgatója volt a kiváló író,
Tlgadintsi (Hovhannes Haroutzounian, született 1860-ban – 1915-ben megölték)
Forrás: AGBU Nubarian Library, Párizs

Az Osmán Birodalom a 20. század elején (Hidszáz, Jemen és Nyugat-Tripoli provinciák nincsenek a képen)

Serop Vartanian bútorgyára, Méziré (Mamuretülaziz). A kép jobb szélén Garabed Najarian áll, mellette Khachadur Khachigian. A többiek ismeretlenek.
Forrás: Marderos Deranian irattár, NAASR, Belmont, Mass.

Nyilvános gyülekezés Hussenigben (mai Ulukent, Harput síkság) az oszmán alkotmányos uralom megalapításának alkalmából, 1908.
Forrás: Marderos Deranian irattár, NAASR, Belmont, Mass.

Harput/Kharpert, 1908. Az Euphrates College végzett diákjai, akik a hagyomány szerint virágot kapnak a többi diáktól.
Forrás: Levon Lulejian irattár. Sevag Yaralian szívéllyességéből, Los Angeles.

Hussenig (mai Ulukent, Harput síkság). Egy örmény család *rojigot* (*sharots, cevizli sucuk*; szőlőlé és diós tekercs) és *basdegh*-et (*pestil*; gyümölcsbőr) készít.
A fénykép készítője Askanaz Sursurian.
Forrás: Marderos Deranian irattár, NAASR, Belmont, Mass.

Az örmény falusi élet rekonstrukciója

Manoog Dzeron és Alevor: a *houshamadyan* műfajának jeles szerzői

Emlékezni a szülőfalura vagy -városra, írásos emlékeket, fényképeket és térképeket keresni, pénzt gyűjteni az adott faluban gyökerekkel rendelkező örményektől, majd könyv formájában megjelentetni mindezt az anyagot. Az örmény száműzöttek első generációjába tartozók közül sokaknak volt ez évtizedes álma.

Ezen elgondolás alapján kezdtek el az 1920-as évek elejétől egymást követően könyveket megjelentetni a különböző örmény diaszpóra-közösségekben olyan szerzők, akik otthoni közösségük örmény múltját szerették volna feléleszteni. Az írott szó itt a múlt, a pótolhatatlanul elveszett idők rekonstrukciójának közvetítő közegévé vált.

E szerzőknek, úgy tűnik, meggyőződése volt, hogy az oszmán-örmény időszaknak ők az utolsó túlélői. És biztosak voltak abban is, hogy a következő generációk képtelenek lennének igazán átfogóan rekonstruálni a múltat. Ezért úgy érezték, meg kell örökíteniük a múltat, egy más kor városait vagy falvait azzal, hogy tanúvallomásokat vetnek papírra.

Gyakran találkozunk e könyvek címében vagy előszavában a „*Houshamadyan*” (emlékek könyve), „*Hushakotogh*” vagy „*Hushartzan*” (emlékirat, emlékmű) kifejezésekkel. Innen származik az efféle művek általános megnevezése: *houshamadyan*. Ezáltal a könyv megjelenése olyanná válik, mintha egy kőből vésett emlékmű leleplezése lenne – ebben az esetben elpusztult város vagy pótolhatatlanul elveszett idő emlékére. De az is feladata az emlékkönyvnek, hogy megőrizze a múltbéli életet, egy elveszett város emlékét történelmével és tradícióival, hőseivel és dicsőségével, építészetével, konyhájával, dalaival és táncaival együtt. Más szóval, egy *houshamadyan* megjelenése elkerülhetet-

lenül azzá válik, amit Marianne Hirsch utóemlékezetnek⁸² keresztelt el – a következő generáció hagyatéka.

Több száz ilyen könyv létezik, s gyakran nagyon hasonlóak belső szerkezet, stílus és tartalom tekintetében. Természetesen van köztük profi munka a kor örmény értelmiségének tollából, s olyan is, melyet gyengébb irodalmi vénával rendelkező szerző írt, aki egyszerűen csak számot akart adni saját közösségéről. Nem lenne tisztességes valamiféle belső kvalitatív rangsor alapján osztályozni e műveket, hiszen mindegyikük az Oszmán Birodalom egy-egy régiójának, városának vagy falvának a mikrotörténelmét rögzíti, s gazdag forrásként szolgál – általában más információkat kiegészítve. Az ilyen könyvekben található szórványos információk egy mozaik színes darabjaira hasonlítanak – csak a darabkákat egymás mellé illesztve remélheti az ember, hogy legalább egy kezdetleges képet alkothat az oszmán-örményekről és mindennapi életükről, a mai világtól már elidegenedett képet.

Ez a fejezet két olyan, az 1930-as években kiadott könyvet tárgyal, melyeket széles körben a *boushamadyan* műfaj első példáiként tartanak számon:

– Harutyun Szargszjan (Alevor): Բալու, իր սովորոյթները, կրթական ու իմացական վիճակը եւ բարքերը [Palu. Ir sovoruytnere, krtakan ou imatsakan vichake yev barbare] [Palu: Szokások, oktatási és intellektuális helyzet, dialektus] (Kairó, 1932); és

– Manoog B. Dzeron: Բարքսուն գիրք, համայնականութիւն (1600–1937) Parchanj gyugh, Hamaynapatum (1600–1937)) [Parchanj falu. Enciklopédia (1600–1937)] (Boston, 1938).

A két szerző rendkívül sikeresen elevenítette fel az örmény falu mindennapi életének különböző aspektusait.

Amikor e két könyv megjelent, az oszmán-örmény közösségek vidéki és városi élete még ismerős volt a kivándorlók egy teljes generációja számára, akik maguk is a birodalomban születtek és nőttek fel. A könyvekben leírt hagyományok, szokások, konyha és népdalok különböző mértékig, de tovább éltek a diaszpóra örmény kivándorló közösségeiben. Manoog Dzeron (Manuk Tzeron) és Alevor művei így élethű ábrázolásai voltak annak a falusi életnek,

⁸² Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*, Columbia University Press, New York, 2012; Marianne Hirsch, *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*, Harvard University Press, 1997.

amely sokak számára már ismert volt, s amely néhány örménynek továbbra is a mindennapi élet keretétül szolgált. Könyvének előszavában Alevor meg is nevezi könyve célját:

„kötelesség összegyűjteni, sorba rendezni és megörökíteni egy haldokló nép földi maradványait”⁸³

„Haldoklók” alatt ebben az esetben saját generációjának tagjait érti, és kötelességének érezte lejegyezni övéinek kollektív emlékezetét, e módon adózva „a baza emlékének”. Manoog Dzeron ugyanezt mondta, bár valamivel érzelmesebben, amikor könyvét egy *faragbathoz* hasonlította:

„Ez a könyv nemes falunk tulajdoni lapja, melyet könnyeim tintájával írtam a jövő generációi számára.”⁸⁴

Valóban, tettük küldetésszerű volt: tovább adni gyermekeik, unokáik és az őket követő generációk számára a személyes (palui vagy parchanji) identitásokat és emlékezetüket, amelyek egyébként egy teljes generáció sajátjai voltak.

E szerzők szerint azonban nemcsak generációjuk, hanem falujuk is haldoklott. Az évente ismétlődő áradásokat követően, ahogyan Dzeron írja, mindig az örmények tisztították ki és javították meg a forrásokat és vízvezetékeket. Utazóktól hallotta azonban, hogy

„Parchanj kútjai és vízgyűjtői (kehriz) azóta már kiapadtak, a kutak eldugultak és mállanak, s már csak két folyó vízű forrás és egy kút maradt a faluban”⁸⁵

Bár nem tudjuk, mennyire volt pontos ez az információ, abban biztosak vagyunk, hogy a két szerző tudatában volt annak az 1920-as évektől kezdve érvényben lévő törökországi általános irányelvnek, mely szerint az örmény múlt minden fizikai nyomát el kell tüntetni. Az örmény templomokat, teme-

⁸³ Rev. Harutyun Sargisian (Alevor), Բալու, իր սովորոյթները, կրթական ու իմացական վիճակը եւ բարքերը [Palu, ir sovoroytnere, krtakan ou imatsakan vichake yev barbare] [Palu: Szokások, oktatási és intellektuális helyzet, dialektus], Kairó, 1932, 18.

⁸⁴ Manoog B. Dzeron, i. m., 251.

⁸⁵ Uo. 21.

tőket és iskolákat lerombolták a következő években, a helyneveket pedig törökösítették: Parchanj/Perçenç faluból Akçakiraz lett, s Palut, melyet Ale vor oly hűen megörökített, teljesen a földdel tették egyenlővé; majd ugyanezen a néven új várost építettek 2,5 kilométerrel arrébb, nyugatra. Harput/Kharberd városának örmény kerületét, melyet mindkét szerző oly jól ismert, hisz mindketten éltek és dolgoztak ott, szintén teljesen lerombolták. A környék további örmények lakta településeit pedig elárasztották, amikor új gát épült az Eufráteszen.

A szerzők célja egy haldokló generáció hagyatékának megőrzése volt. Tudták, hogy ahogyan telnek az évek, a hagyományok eltűnnek, a társadalmi percepciók változnak, az örmény nyelv sok esetben háttérbe szorul, s az érdeklődés is lanyhul majd a téma iránt. Ebből a szempontból nem pusztán véletlen, hogy sok ilyen memoár szerzője, különösen az Egyesült Államokban, még az élete során megpróbálta lefordíttatni a művét angolra. Tudták, hogy a nyelvi akadály távol tartaná a következő generációkat a szavaiktól. Az itt bemutatott két könyv közül csak Manoog Dzeronét fordították le angolra. Fiának, Suren M. Seronnak 47 év után sikerült teljesítenie apjának tett ígéretét.

Amikor ma elsődleges források alapján próbáljuk rekonstruálni az oszmán-örmények világképét és mindennapi életét, Manoog Dzeron és Alevor művei iránytűként szolgálnak számunkra. Nemcsak az elveszett örmény múlt éled újjá könyveik lapjain, hanem egy komplett vidéki örökség is láthatóvá válik: a falusi ház felépítése, földművelés, a dolgozó parasztok szerszámai; a szőlő, búza és faeper termesztése, illetve a belőlük készített ételek és italok; adók, iskolák, *agák* és *bégek*, házimunka, falusi játékok és ünnepnapok... Könyveik gazdagon színezett lapjain keresztül e két szerző élénk tárja a falusi élet világát, és mélyre hatoló részletességgel mutatják be a vidéki társadalmi miliót. Bátran kijelenthetjük, két kiváló rövid értekezéssel van dolgunk, amelyek ragyogóan mutatják be az Oszmán Birodalom örmény faluját, mindennapi életét és az akkori társadalmi körülményeket. E könyvek révén alaposan megismerhetjük Harput vagy Palu falusi emberét – aki azóta már nyomtalanul eltűnt.

Manoog Dzeron: A tehetséges építész, avagy hogyan számúzi az állam határain kívülre a tehetséget

Manoog Dzeron nagyapja, Dzeron *Varpet* ('mester'), híres ács volt Parchanj faluban. Olyan tehetséges volt, hogy elkezdett építésszettel foglalkozni, s ő lett a falusi fürdő, a Surb Prkitch-templom, illetve számos kastély (*konak*) építésének vezetője. Parchanj e protestáns lakosa Isztambulban is megfordult néhány hatalmas építmény megtervezésénél segédkezni.⁸⁶ Dzeron mester fia, Petros Dzeron (Manoog Dzeron apja) később tökéletesítette e tudást, és autodidakta módon lett kiváló szakember az ácsmunka, a bútorkészítés, a műszerészet, az építészet és a geometria terén.

A Harput mezőit elszórtan tarkító templomok közül több is az ő műve volt. Parchanj alacsonyabban és magasabban fekvő környékein is dolgozott építésszékként mecsetek építésén és felújításán. Fivérével, Poghosszal együtt dolgozott számos kormányzati és vallási épületen Mezirében/Mamüretülazizben, beleértve az Izzet Pasa-mecsetet, kormányrezidenciát, katonai barakkokat, a *mekteb-i rüşdiye*-t (kormányzati közösségi iskola), börtönt, katonai iskolát, a katonai támaszpontot Diyarbakırban/Tigranakertben és az adanai kormányzati épületet.⁸⁷

Manoog Dzeron ilyen mesterek családjába született 1862. december 15-én Parchanjban. Miután elvégezte a falusi iskolát, négy évig az amerikai Eufratesz Kollégiumban tanult, ahol 1881-ben végzett. Később rövid ideig tanított Arapgirben, Bitlisben/Bagheshben és a Surb Hakob Iskolában Harputban. Bitlisi tartózkodása alatt megismerkedett Mkrtitch Sariannal,⁸⁸ Markos Natanian-nal⁸⁹ és Garegin Srvandztiants atyával.⁹⁰

Ezek II. Abdul-Hamid szultán uralkodásának évei voltak. Manoog Dzeron megtudta, Isztambulban négyéves képzéssel bentlakásos félkatonai építőmér-

⁸⁶ Uo. 54–55.

⁸⁷ Uo. 55.

⁸⁸ 1853-ban Trabzonban/Trebizondban született. Iskolaigazgató Mushban, közösségi vezető, politikai aktivista. 1901-ben Izmirben hunyt el.

⁸⁹ 1862-ben Van Aygestan kerületében született. Tanár, közösségi vezető, politikai aktivista. 1927-ben Párizsban hunyt el.

⁹⁰ Uo. 58. Garegin Srvandztiants érsek. 1840-ben született Vanban (Aygestan). A *Grots-brots* (1874), a *Hnots-norots* (1874), a *Manana* (1876), a *Toros Aghbar* (1878–1879) és a *Hamov-hotov* (1884) című könyvek szerzője. 1885-ben a Trabzon örmény egyházmegye prímása lett. 1892-ben Isztambulban hunyt el.

nöki iskola nyílt (*hendese-i müлкиye*), ahol a tanulás „*ingyenes kivétel nélkül minden oszmán állampolgár számára*”. Ezért elhagyta Harputot, és Isztambulba sietett, hogy megvalósítsa saját álmát és a családjáét: végre legyen egy jól képzett építész a tehetséges építészekben gazdag Dzeron családban. Az iskola a Hadügyminisztérium fennhatósága alatt állt, a minisztert pedig Isztambul örmény elitjének egyik tagja, Abik Efendi Unjian személyesen ismerte. Unjian közbenjárta Manoog Dzeron felvételéért. A parchanji fiatalember teljesítette a felvételi vizsgákat, azonban Abik Efendi, miután tudomást szerzett erről a minisztertől, arról értesítette Dzeront, hogy a szultán titkos rendelete alapján csak muszlimokat vehet fel az iskola. Az iskolaigazgató azt javasolta, hogy Dzeron térjen át az iszlámra, mert akkor megnyílnának előtte az iskola kapui. Dzeron ellenállt, és inkább az Építésügyi Minisztérium által fenntartott tandíjas építészeti iskolába kezdett járni. Két évig hallgatott ott kurzusokat, miközben a Feriköy kerület örmény iskolájában tanított. Titkárként is dolgozott a kerületi tanácsnál, hogy fedezze megélhetésének és tanulmányainak költségeit. Amikor 1896-ban visszatért Harputba, elfogadta a tartományi almérnök posztját, a következő négy évben pedig katonai országutakat épített. 1897-ben feleségül vette Yeghsát, aki Itchme faluból származott. Lányaik, Satenik és Nvard pedig Parchanjban születtek.⁹¹

Könyvében Manoog Dzeron érdekes epizódot ír le az örmények szervezett vándorlásáról, melynek ő is részese volt. Azt írja, hogy fivére, Harutyun és apjának fivére, Poghos kezdeményezésére 200 iparoscsalád szövetkezeti közösségbe szerveződött, hogy közösen elköltözzenek Pazarcik termékeny síkságára, Maraş városától délkeletre. A közösség hatalmas területre tett szert, miután kifizettek egy bizonyos összeget a helyi hatóságoknak. A tranzakciót Aleppó vilajet kormányzata regisztrálta, melynek Maraş volt az egyik alkerülete. Minden az előírások szerint történt, megkapták az engedélyt a költözésre. Parchanj lakói biztosak voltak benne, hogy Pazarcikban új életet kezdenek, vagyis földet és ingatlant birtokolhatnak, űzhetik mesterségüket, és művelhetik a földet távol Parchanj *agáitól* és *bégeitől*. De Kör Hamid, egy befolyásos parchanji török *bég* megpróbálta keresztülhúzni számításaikat. Muroyents Ovanes, a *bég* közeli örmény barátja csatlakozott az összeesküvéshez. Hamisítottak közösen egy levelet, amelyben azt állították, az elvándorlóknak szán-

dékában áll összefogni Zejtun örmény felkelőivel. A levelet átadták Mezire *valijának* (tartományi kormányzó), aki nem igazán foglalkozott vele. Az összeesküvők akkor Aleppó helytartójának adták a levelet, aki azonnal figyelmeztette Isztambul központi hatóságait. A költözést leállították és nyomozást indítottak, ami Poghos Dzeron, fivére, Petros, illetve utóbbi két fia, Harutyun és Manoog letartóztatásához vezetett. Két hónapig ültek börtönben, de ugyanekkor derült fény a botrányra. Miután hatalmas összeggel megvesztegették az illetékes oszmán tisztviselőket, kiengedték őket. Harutyun és Poghos tovább dolgozott a költözés tervein, de ezúttal a hivatalos akadályok áthidalhatatlannak bizonyultak. Ilyen körülmények között a Pazarcik-terv meghiúsult. Egyetlen örmény falubelit sem kárpótoltak az elszenvedett jelentős veszteségek miatt.⁹²

Manoog Dzeron visszament almérnöki állásába. Mezire *valija*, figyelembe véve, hogy a fiatal férfi már négy éve szolgált kielégítően építészként, levelet küldött Isztambulba, hogy Dzeron magasabb pozíciót kapjon. De 1889-ben rendelet érkezett Isztambulból, mely szerint minden örményt el kellett bocsátani az építészettel és mérnöki munkákkal foglalkozó állami intézményekből. Manoog Dzeron ezért úgy döntött, elhagyja az Oszmán Birodalmat. 1890-ben érkezett meg az Egyesült Államokba, hogy letelepedjen a massachusettsi Worcesterben. Utána Chicagóba, majd Jolietbe költözött (Illinois). 1893-ban csatlakozott hozzá felesége és lánya, Nvard. Amerikában még hat fiuk és egy lányuk született. Manoog Dzeron 1938-ban hunyt el.⁹³

E rövid életrajz megmutatja, hogy olyan örménnyel van dolgunk, aki nagyon jól ismerte az oszmán rezsim ellentmondásait és szélsőségeit, aki ugyanakkor kiváló építész volt, s jól ismerte faluját és annak világát.

⁹¹ Manoog B. Dzeron, i. m., 58–59.

⁹² Uo. 233–234.

⁹³ Uo. 59.

Alevor: Falusi lelkész, avagy egy férfi, aki nagyon jól ismeri Palu és Harput régiók vidéki életét

Harutyun Szargszjan atyáról csekély mennyiségű életrajzi adat áll rendelkezésre. 1864-ben született Trkhe (mai nevén Keklikdere) faluban Palu régióban. A helyi iskolába járt, majd 1875-ben apjával Isztambulba utazott, ahol beiratkozott a Samatya Sahakian Iskolába. 1877-ben visszatért falujába, és a Tlkatintsi által fenntartott Harput Szurb Hagop Iskolába kezdett járni. 1894-ben Urfában szentelték fel pappá, a következő évben pedig a Harput Egyházmegye alá tartozó Sarikamış nevű faluba rendelték. 1896 és 1901 között Harput városában élt, és a Szurb Hagop városrészben szolgált papként. Hittant tanított a parókia iskolájában ugyanebben a városrészben, miközben örmény nyelv és tudomány kurzusokra járt. 1901–1902-ben a harputi Kesirikben (mai nevén Kizilay) szolgált papként, 1903-tól 1907-ig pedig Erganimadenben/Arghana Madenben (mai nevén Maden). Itt a kezdeményezésére felújították az örmény iskolát, ahol ő is tanított. 1908-ban Adanába, majd Mersinbe költözött. 1909-ben Egyiptomba utazott azzal a szándékkal, hogy az Egyesült Államokba távozzon. Végül mégis Kairóban maradt, ahol teológiát és egyháztörténetet tanított a helyi Galustian Iskolában. 1911 és 1914, majd 1916 és 1934 között helyettes tanítóként szolgált. Egy időben ő volt az egyiptomi börtönökben fogva tartott örmények lelkésze. Számtalan nagyszerű cikket írt vallásos témákban, több különböző álnéven: pl. *Paylak* („Luys” hírlap, Isztambul), *Chambord* („Byuzandion” hírlap, Isztambul), *Norek vshtakir* („Lusaber” hírlap, Kairó), *Aratzani* („Sion” havilap, Jeruzsálem és „Haratch” hírlap, Párizs), és persze *Alevor* („Lusardzak” hetilap, Kairó). 1947. július 24-én hunyt el Kairóban.⁹⁴

Ahogy Dzeron, úgy Alevor is elég hamar elhagyta szülőfaluját. Szülőhelyének emlékei mégsem koptak meg, sőt, ahogyan a trkhei lelkész írta: „*évszázados szülőfalum tragikus összeomlását követően csak még erősebben él a képzeletemben...*”⁹⁵ Kilikiában töltött rövid látogatása és későbbi végleges egyiptomi letelepedése előtt Alevor a fél életét falusi környezetben töltötte. Trkhe, Sari-

kamış, Kesirik, Arghana Maden – ezekben a falvakban szolgált papként és tanárként, és ahol, úgy hisszük, átlagos falusiként különböző ház körüli és mezőgazdasági feladatokat is ellátott.

Mezőgazdaság, ipar, ünnepek, hagyományok, családok: A mindennapi élet rekonstrukciója

Manoog Dzeron és Alevor könyveinek magját a falusi élet alapos rekonstrukciója alkotja. Mindkét szerző tudása legjavát nyújtotta, hogy ezt elérje. Mielőtt könyv formában kiadták volna, Alevor műve cikksorozat formájában már megjelent a kairói *Lusardzak* hetilapban 1927–1928-ban. A sorozat a lap megszűnésével ért véget. 1930-ban Alevornak lehetősége nyílt egy hetet Bejrútban és Damaszkuszban tölteni, ahol információt gyűjtött akkori és korábbi palui lakosoktól, amit aztán 1932-ben egy önálló műben jelentetett meg.⁹⁶ Alevor könyve kivételt képzett abból a szempontból, hogy a *boushamadyan* műfaj legtöbb alkotása valamilyen együttműködés eredménye volt. Manoog Dzeron Parchanj könyvére Egyesült Államokban élő, egy faluból származó lakosok honfitársi szövetsége gyűjtött pénzt, és ők is rendelték meg. Míg Dzeron személyének bélyege nyilvánvaló a 1931 és 1937 közt született könyv minden egyes lapján, bizonyos információkat honfitársaitól gyűjtött össze.

Első ránézésre számos hasonlóságot lehet találni a két szerző leírásai között. Ez várható is, hiszen Harput és Palu ugyanabban a földrajzi övezetben helyezkednek el, és nincsenek jelentős különbségek a tradícióik, dialektusaik, hagyományos földművelési módszereik, öltözködésük, építkezésük, házimunkáik között, és a mindennapi élet egyéb aspektusait tekintve sem. Így természetes közelség van a két könyv között, számos témában pedig kiegészítik egymást.

A két szerző teljesen természetes módon írja le a falusi életet, hiszen mindketten a falu gyermekei. Alevor esetében világos, hogy maga is művelte a földet, személyesen használta a legtöbb olyan mezőgazdasági és háztáji eszközt, amelyről ír. Manoog Dzeron viszont műszerész és építésmester volt, és világos, hogy a falusi házak és vízimalmok építésével, illetve a mérnöki felszerelés használatával kapcsolatban szívesen adott leírásokat és instrukciókat.

⁹⁴ Ardashes H. Kardashian, Նիկոլի Եղիաշունի Հայոց Պատմությունի համար, Ա. հր. [Nyuter Yegiptosi Hayots Patmutyan hamar, Vol. 1] [Források az egyiptomi örmények történetéhez, 1. kötet], Kairó, 1943, 210–211.; Rev. Harutyun Sargisian (Alevor), Բալու, իր սովորույթները, կրթական ու իմացական վիճակը ու քաղաքը [Palu, Ir sovoruytnere, krtakan ou imatsakan vichake yev barbare] [Palu: Szokások, oktatási és intellektuális helyzet, dialektus], Kairó, 1932, 272.

⁹⁵ Rev. Harutyun Sargisian (Alevor), i. m. 333.

⁹⁶ Uo. 272. A könyv egy másik pontján Alevor azt írja, 1933-ban járt Bejrútban (uo. 333.).

Példákkal ez jobban szemléltethető.

Alevor egyik mesterműve a pamutkészítés folyamatának leírása, a gyapot-szedéstől egészen a cérna készítéséig. A folyamat termelői és kézműves vonalát is jól ismerte, leírása személyes élményeken alapul. A földművelésről szóló fejezet azzal kezdődik, hogyan kell a gyapotmagot előkészíteni a vetéshez, amit a *kakbank* követ, vagyis a gazok kigyomlálása a földekről. A következő lépés a *bampak krtel*, amikor a gyapot szárának felső részét enyhén visszametszik, hogy a növény növekedhessen és új hajtásokat hozhasson. Majd a gyapot *enkuyz* (ki nem nyílt rügy) kivirágzik, és gyorsan *kbchech* (nyílt magház) lesz belőle. A földeken a rügyek szedésével (*kagh*) ér véget a munka. A termést hazaviszik, ahol a kézműves munka számos fázisán megy keresztül. Palu körzetének és Harput völgyének örményei minden bizonnyal évszázadokon át örökítették tovább e tudást. Az első fázis, a *tchalkhavu*, a gyapot és a belekeveredett indák, levelek, föld és por szétválasztását jelenti. Aztán a megtisztított nyílt magházakról egyenként lefejtették a száraz és éles burkaikat. Ezután a *chrchr* nevű gép választotta szét a gyapotot és a magburkot. A következő lépés a gyapot finomítása és tisztítása volt fésüléssel (*aghnel*). Majd rokkát (*jayr*) használtak, és egy *nazuk* nevű eszközt, hogy a szálakból fonott cérnát készítsenek és *masurára* tekerjék. Ezeket az eszközöket aztán a *tastachaghbra* tették, *benk* készült (lánc; szövésnél ugyanis a lánc a hosszanti fonalakat jelenti, melyeket szövőkeretre feszítenek), majd jöhetett a *bor* (vetülékfonal; az a szál, melyet a láncfonalak közé vezetnek), maga a szövés. Alevor 24 oldalt szentelt a teljes folyamat lelkiismeretes leírásának, rekonstruálva az ősi szövőtudományt s annak palui variációját, amely ma már nem létezik.⁹⁷ Az átlagos, hozzá nem értő olvasó számára mindez fárasztó vagy unalmas lehet. Egyes leíró részeket még a hozzáértők sem feltétlenül értenek. Az a benyomásunk, hogy Alevor gyorsan, szövegének átnézése vagy szerkesztése nélkül írt. Mégis, a szövésről és mezőgazdaságról szóló rész szókincse igen gazdag. A szavak közül sokakat már nem használnak; jelentésüket pedig néhány esetben még a legspeciálisabb szótárak sem tartalmazzák. Alevor e leírása (illetve az egész könyve) ragyogó forrás azok számára, akik rekonstruálnák vagy megismernék az oszmán-örmény örökséget – ebben az esetben a falusi embert, szövő-fonó mesterségével együtt.

⁹⁷ Uo. 43–67.

Még átfogóbb Alevor könyvében az a 33 oldalas fejezet, amely a búzatermelést tárgyalja. Sorban követik egymást a vetés, aratás, cséplés részletes leírásai. Aztán a boronálás, majd pedig a búzaszemek rostálása. Amint a búzaszemeket szétválasztották a korpától, szalmadaraboktól és kavicsoktól, felforralták őket, megszáritották a napon (*meynvil*), majd cséphadaróval ütötték, végül pedig megszitálták és őrölték. Mindezek után Palu és Harput legfőbb tápláléka, a bulgur, készen állt rá, hogy asztalra kerüljön.⁹⁸

Alevor később mesél a faeper (*tut*) termesztéséről, a szörp- (*rup*), krém- (*pastegh*) és vodkakészítéséről (*oghi*).⁹⁹ Számos oldalt szentel a szőlőtermesztésnek és -gondozásnak, a szüretnek (*egekit*) és annak, hogy mint lesz a szőlőből mazsola, szörp és bor.¹⁰⁰

Különös jelentőséggel bír Alevor halászatról szóló fejezete,¹⁰¹ amely az Eufrátesz keleti felének (Aratzani/Murad Nehri) halait tárgyalja, és azt, hogy miként halászták őket az örmények. A legtöbb halfajtát a kor örményei által használt elnevezéssel írja le. Ezáltal Alevor egy azóta eltűnt népcsoport szókincsét rekonstruálta. Különbséget tesz a vidéki és a városi halászok által használt hálók közt, és megkülönbözteti módszereiket is. E rész azon ritka pontjai közé tartozik a könyvnek, ahol Alevor félreteszi szokásos tartózkodását, és első személyben beszélve leírja, hogy ő Trkhéből származik, és valaha az Aratsani partján élt. „Jól tudom, hogyan, milyen formában halásztak ott, különösen mivel volt szerencsém csatlakozni a halászokhoz, és részt venni munkájukban.”¹⁰²

Alevor és Manoog Dzeron többet tett az elveszett és elfeledett vidéki élet jeleneteinek visszaadásánál. Bár igaz, hogy jellegüket tekintve műveik nem irodalmiak, de megvolt bennük a lelkesedés (különösen Manoog Dzeronban), hogy újraalkossák a falusi miliőt, hogy újra átéljenek bizonyos múltbéli pillanatokat.

Mindkét szerző szenvedéllyel írt az örmény falusi ünnepekről s a hozzájuk tartozó szokásokról, hagyományokról. Részletesen írtak a vallásos rituálékról, keresztelőről, esküvőről, temetésről. Dialógusokat is írtak, olyan beszélgeté-

⁹⁸ Uo. 86–119.

⁹⁹ Uo. 120–134.

¹⁰⁰ Uo. 139–178.

¹⁰¹ Uo. 218–228.

¹⁰² Uo. 219.

seket reprodukálva, amelyek elhangozhattak a falusiak közt ilyen alkalmakkor. Különösen Manoog Dzeron használta sokszor ezt a módszert. Egy adott részben leírja a házasságra való felkészülés első fázisát, a *khoskkapot* ('az összekötő szó'). A két anya már áldását adta a párra, s az úgy már a férfinép hatáskörébe került. A fiú és a lány keresztapjai egy barát kíséretében meglátogatják a lány otthonát. Manoog Dzeron itt megidéz egy beszélgetést, ami ilyen esetben elhangozhatott, majd azzal zárja a színes párbeszédet, hogy megállapodás születik, mennyit fizessen a fiú családja a lány szüleinek. A *khoskkap* – a házasságot megelőző út első állomása – ezáltal hivatalossá válik.¹⁰³

Ezekben a párbeszédekben Manoog Dzeron valós neveket is használ Parchanj lakóinak köréből – Tepo Karo, Kilarji Karamuyi kin Yeghso, Kelen Aruti kin Vardo, Jaghepan Hobbala Tono – és más, létező falusiak nevéhez hasonló neveket, akik mintegy színészként szavalják a könyv sorait. És mind helyi dialektust beszélnek. Ezen a ponton a könyv olvasói, ha felületesen is, de már ismerik ezeket a neveket és családokat, hiszen a szerző könyvének első 67 oldalát¹⁰⁴ Parchanj örmény lakóinak, azok családfáinak és rövid életrajzi adatainak szenteli.

Emlékezni és írni, írni és rajzolni: amikor a múlt restaurációja az élet értelmévé válik

Manoog Dzeron könyve Parchanj és a környező falvak térképével kezdődik. Itt az emlékeztetere és tapasztalatára támaszkodik abból az időből, amikor építésként e falvak között utakat építtetett. A térkép megmutatja a környék tavait, folyóit, hegyeit és útjait. Két oldallal később az egyik legfontosabb olyan elemre bukkanunk, amely egyedivé teszi ezt a könyvet: Parchanj falujának utcaterképére, melyet szintén Dzeron rajzolt. Feltünteteti rajta az örmény és török családok házait (mindegyiket a tulajdonos nevével ellátva), a kertet, mezőket, templomokat, iskolákat, mecseteket és temetőket.

Dzeron könyvében azonban nem csak a térképek szerepelnek illusztrációként. A mű kimagaslik a többi közül számtalan rajzával. Nyilvánvaló, hogy

Dzeron értette a vizuális ábrázolás fontos szerepét az emlékek felidezésében. Dzeront ebben lánya, Nvard Goshgarian (Koshkarian) és fia, Levon Dzeron segítette, akik átdolgozták apjuk néhány vázlatát. Alevor szintén használta skicceket, főleg háztáji, mérnöki és iparos szerszámok, illetve növények és háztartási eszközök ábrázolására. Azt gondoljuk, hogy fia, Paruyr Szargszjan segített neki a skiccekkel,¹⁰⁵ azonban azok elmaradnak Manoog Dzeron képeinek pontosságától és plasztikusságától (hiszen a Parchanj-könyv szerzője hivatása szerint építész volt, míg lánya festő).

Akárhogyan is, a *houshamadyanok* több száz szerzője között különleges helyet foglal el Dzeron és Alevor is azzal, hogy *skicceket* használtak a régmúlt napok mindennapjainak megidezésére, hiszen mások e két szerző előtt és után sem értékelték ennyire a „*skiccelj/emlékezz*” koncepcióját, vagy nem volt eszükük arra, hogy ezt átültessék a gyakorlatba.

Ott vannak viszont helyettük a fényképek. Szinte minden hasonló emlékönyvben használtak fényképeket, hogy megmutassák a városok és faluk panorámáját, a helyi templomot, iskolát, egy családot vagy személyt. Azonban a településének történetét író szerző nem mindig van olyan szerencsés helyzetben, hogy bőséges fényképkollekció álljon a rendelkezésére. E tekintetben jelentősegteljesek a Parchanjról és Paluról írt könyvek. Manoog Dzeronnak sikerült családi és egyéni fotókat gyűjtenie honfitársaitól. Parchanj, ami azt illeti, azon falvak egyike volt, ahonnan a férfiak kivándorlása az Egyesült Államokba már a 19. század végére elérte tetőpontját. A kivándorlók főleg friss házas férfiak voltak, akik hazájukban hagyták feleségüket és újszülöttjeiket, hogy Amerika gyáraiban dolgozhassanak, és hazaküldhessék fizetésüket a családnak. E férfiak folyamatosan arról álmodoztak, hogy néhány éven belül visszatérnek szülőfalujukba. Levelek és fényképek tartották fenn a családi kapcsolatokat, Harput völgyében pedig a fényképezés fejlődésnek indult az elkövetkezendő években. A családok a környék nagyobb városaiba mentek, Harputba vagy Mezirébe, hogy lefényképeztessék magukat, aztán pedig elküldték rokonaiknak Amerikába a képeket. A fotográfusok gyakran a falvakat járva végezték munkájukat. Számos parchanji vándorolt ki, soha vissza nem térve, s így menekült meg az 1915-ös mészárlások elől. Családi képeik gyakran az egyetlen relikviájuk volt szülőfalujukról. Manoog Dzeront a *Par-*

¹⁰³ Manoog B. Dzeron, i. m., 112–113.

¹⁰⁴ Uo. 31–98.

¹⁰⁵ Interjú Haig Sarkisiannal (Alevor unokája), 2013. február 9.

chanj Honfitársi Szövetség segítette küldetésében, hogy ilyen fotókat gyűjtsön: koordinációs szerepet tölthettek be a szerző és a Parchanjból kivándoroltak közt, akik elszórta az Egyesült Államok különböző részein. Ezzel szemben Alevor művében nincs bőséges fényképes illusztráció, valószínűleg azért, mert ő nem élvezte semmilyen honfitársi szövetség vagy szervezet támogatását, amely legalább segíthette volna abban, hogy különböző kivándorlóközösségekben élő régi palui lakosoktól fényképeket gyűjtsön, különösen az Egyesült Államokban, vagy amely fedezte volna egy fényképekkel teli kiadvány megjelentetésének költségeit.

Mindkét könyvből hiányoznak viszont a falusi életről készült képek. Az Oszmán Birodalom sok más örmény közösségének sem voltak falusi panorámái. A falvak jelentős számban nemcsak az örmény lakóktól lettek örökre megfosztva, hanem a közösségi szerkezetektől is. Az örmény múlt ezeken a helyeken arctalan, nincs fotókon megörökítve; nincsenek vizuális eszközeink arra, hogy a helyi örmény világot bármilyen jellegzetes struktúrához vagy helyi tájékozódási ponthoz illesszük. A fénykép nincs jelen, ezért amint Marianne Hirsch írja, nem tud hídként szolgálni a múltba, nem tud segíteni az azonosításban vagy a hovatartozásban.¹⁰⁶

De az örmények nyomainak eltörlésére irányuló tendenciákkal szembe ment az emlékezet, amelyet ugyanazon oszmán helységek lakóinak emlékezete – örményeké, törököké, kurdoké és másoké. A törökök és a kurdok hosszasan, kényszeresen hallgattak az örményekkel való korábbi együttélésükről, ami olyan téma, amire annak a generációnak a tagjai nem is utalnak nyilvánosan. Ha valaki szóba is hozza az örményeket, mindenképpen negatív színben tünteti fel őket. Így azok az örmények, akik elhagyták szülőföldjüket és nem térnek vissza, az emlékezet őrzői és egyben azok is, akik ezt nyilvánosságra akarták hozni és tovább akarták örökíteni. Ennek az első generációnak a száműzöttjei számtalan memoárt írtak, törekedtek arra, hogy az örmény örökség tanúi legyenek, és hogy megelőzzék az emlékezet további fakulását.

Klasszikus kifejezési módjuk volt a leírás, amely megerősítette az emléket. De ők szülöttjei voltak ezeknek a falvaknak és városoknak, a szülőhelyükhöz kötődő emlékezet pedig egyszerre vizuális és auditív is volt. A kérdés az volt,

hogyan és milyen médiumon keresztül lehetne az efféle örökséget átadni, különösen egy olyan korban, amikor a mai multimédiás eszközeink közül semmi nem állt rendelkezésre.

E két szerző a rajzolás léptette elő az emlékezés és tanúságtétel eszközévé. Ez szükségszerű volt, hiszen ha nem állnak rendelkezésre fényképek, akkor emlékek alapján kell újraalkotni a falut, annak különböző társadalmi szerkezeit és mezőgazdasági eszközeit. Tekintsük meg példaként Manoog Dzeron egyik illusztrációját, a Khochkants nevet viselő ház alaprajzát.¹⁰⁷ E kétszintes szerkezet építészeti alapossággal van ábrázolva. Megmutatja a ház különböző részeit: *dordan* (udvar), *kraktun* (konyha), *tonir* (kemence), *sagu* (istálló fölé épített nagy, négyszög alakú, fából készült tárolóhelyiség), *akhor* (csűr) és *marag* (szénapajta), valamint a különböző háztartási berendezéseket, például *ding* (őrlőgép), *dzitahank* (olajprés), *triki pos* (trágyagödör) és *hor* (kút). Az alaprajz nagyon kicsi, csak nagyítóval lehet alaposan megnézni. Valójában viszont monumentális dokumentumról van szó. Számos szerző, köztük Manoog Dzeron és Alevor írt a régió örmény házainak építéséről és építészéről. Ez az alaprajz kifejezően és hatásosan tudja elénk tárni a mindennapi falusi élet valódi képét. Manoog Dzeron ugyanezzel a szakértelemmel rajzolta meg Parchanj egyetlen fürdőjének és a *Hobbala Tono* által birtokolt malomnak az alaprajzát.¹⁰⁸

104 olyan rajz van Manoog Dzeron könyvében, amelyek együtt képesek rekonstruálni Parchanj mezőgazdasági életét is. Ez a vidéki mindennapi élet bizonyára folytatódott az örmények eltűnése után is. Mára viszont ez az életmód, tradicionális megoldásaival együtt valószínűleg már csak a múlt öröksége. Talán csak a végleges száműzetés tudata és a helyi örmény világ örökségének megőrzésére irányuló vágy hajtotta Manoog Dzeront, hogy teljes részletességében rajzolja le a vidéki élet eszközeit. Bizonyára nem tett volna így, ha tovább élte volna normális életét Parchanjban, vagy ha nem következett volna be a Sorscsapás, amely az örmények létezésének minden nyomát gyökerestül kiirtotta ebből a faluból. Parchanj törökjei, akik Manoog Dzeron kortársai voltak, és továbbra is ott éltek, valószínűleg ugyanazokkal az eszközök-

¹⁰⁶ Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*, Columbia University Press, New York, 2012, 38.

¹⁰⁷ Manoog B. Dzeron, i. m., 44.

¹⁰⁸ Uo. 218, 228.

kel szántották a földet, szüretelték a szőlőt vagy örölték a búzát, viszont nem kellett ilyen emlékező-író és emlékező-rajzoló módszerekhez nyúlniuk.

A veszteség, a vágyakozás és az igazság követelése mind olyan érzelmek, melyeket Manoog Dzeron megtapasztalt könyvének írása közben. Ezek voltak a fő motiváló erők az emlékeztető és -rajzoló projektje során. Ilyen érzelmek hiányában valószínűleg nem kezdett volna bele efféle munkába, szöveggel és rajzokkal kiegészítve, hogy rekonstruálja az egykorvolt életet, különösen nem ilyen szorgalommal és erővel. Összesen 116 rajz szerepel a Parchanj-könyvben. A szerző leskiccelt egy szekeret minden kis alkotórészével együtt, a szövéshez használt összes eszközt, egy lenmagolajprést, egy hernyógubóból selymet gyártó üzemet, a pamutfésülés folyamatát és sok más egyebet.

Alevor könyvében 166 rajzot találunk. Bár nem tökéletesek, nagyon hasznosak az anyagi kultúra rekonstruálása szempontjából. Ebben a sorozatban szerepel például a *khorbologh* (*khulinchak* vagy *khulunchik*), amelyet a ház közepéről lógattak le *Metz Pabk* (nagyböjt) idején. Kemény hagymából készült, amibe hét darab kakastollat szúrtak, melyek a böjt egy-egy hetét jelképezték. Alevor palui *khorbologhról* készült skicce egyedi abban a tekintetben, hogy ezen még apró lándzsákat is láthatunk, amelyeknek az volt a feladata, hogy megjesszen minden gyereket, akinek a böjt megszegésén jár az esze.

Mindkét szerző könyve bővelkedik nyelvjárási kifejezésekben, melyek közül sok már eltűnt, vagy jelentésük az idő múlásával elfelejtődött. Alevor szótárában nagyjából 3500 szó szerepel, Manoog Dzeronéban 1700.

Emlékezni a múltra, ugyanakkor bemutatni a társadalmi miliót és annak ellentmondásait is

Manoog Dzeron és Alevor könyvei azzal a céllal íródtak, hogy bemutassák Parchanj és Palu falusi életét. Alevor nem közvetlenül szülőfalujára, Trkhére koncentrál, sőt, nem is említi meg sokszor. Számára Palu örmények lakta faluja és az örmény falusi élet egy általános témát jelent. Emiatt leírásai a régió minden faluját lefedik. Manoog Dzeron esetében a fő témát Parchanj, pontosabban annak örményei jelentik. Kivételt képez a „*Parchanji törökök*” című fejezet, mely további részekből áll: „*Török családok*”, „*Nevezetes falusi törökök*”, „*A törökök vallási és oktatási helyzete*”, „*A török család: szokások*”, „*Török hagyományok*”.

eljegyzés, házasság, válás, hac/hadj (zarándoklat)”, „*A közösség közigazgatási szerkezete*”.¹⁰⁹ Bár Dzeron hajlamos volt negatívan feltüntetni a törököket, információi mégis értékesek, különösen, ha meg akarjuk érteni, hogyan ábrázolja a Másnak tartottakat.

A „Mások” – a törökök és a kurdok – nem képezik külön fejtegetés tárgyát a Parchanj-könyv lapjain és Alevornál sem. Céljuk pusztán az, hogy felfrissítsék az örmények emlékeztétét, és rekonstruálják örökségüket. A népi társadalmi élet követő időszakban az emlékkönyv műfajában alkotó egyéb szerzők is erre törekedtek. Rajtuk az idők bélyege, és a korszak szellemének parancsait követik. Keresztülnéznek a Másikon, akinek nincs külön helye a helyi emlékeztetőben. S ha mégis felidézik, negatív szerepben tüntetik fel, az örmények tragédiájának egyik okozójaként.

A valóságnak azonban ez is csak az egyik olvasata. Amennyiben mélyebbre ásunk Manoog Dzeron és Alevor könyveinek tanulmányozásakor, nem nehéz észrevenni, hogy az örmény társadalom szövetében jelen vannak és annak szerves részét alkotják az előbb megnevezett „Mások”. A „Mások” nem csak az erőszak és a végső sorscsapás szimbólumai; az ő és az örmények évszázados együtt létezése számos szürke zónát rejt magában. Ez elkerülhetetlenül felszínre bukkan a legegyszerűbb leírásokban is, amikor a szerzők mindennapi életéről, mezőgazdaságról, iparról vagy kereskedelemről írnak. Rengeteg az ilyen rövid és konkrét információmorzsa, amelyek nemcsak a palui és parchanji örmények mindennapi élete rekonstrukciójának eszközei, hanem a fennálló társadalmi-gazdasági szerkezet alaposabb tanulmányozását és a különböző helyi csoportok által játszott szerepek megértését is segítik.

Így például ahhoz, hogy megértsük a Harput-Palu régió falusi lakóinak életkörülményeit, fontos, hogy ismerjük a helyben uralkodó rendet. Segítenek ebben Manoog Dzeron és Alevor művei, és ki is egészítik egymást. Mint az első fejezetben említettük, e régióban nagyon gyenge volt az oszmán állam rendszere, ami fokozta az általános bizonytalanságérzetet. A helyi török és kurd *bégek* és *agák* uralkodtak, ők voltak a legtöbb mező, kert és legelő. Az örmény és kurd falusiak többsége a *maraba*-státusz alapján kötődött hozzájuk, és a termésnek csak egy töredékét kapták meg. A Tanzimat-időszakban számos örmény fel tudta magát szabadítani a *maraba*-státusz alól, de a következő évek-

¹⁰⁹ Manoog B. Dzeron, i. m., 23–30.

ben a *bégek* és *agák* fokozatosan visszaszerezték az uralmat korábbi földjeik felett. 1908-ban, az oszmán alkotmány kikiáltása után az örmények újból megpróbálták felszabadulni. Manoog Dzeron szerint Parchanj örményeinek nagyjából háromnegyede vált földjének birtokosává. Másrészt viszont a *maraba*-státusz a szegények számára relatív biztonságot is jelentett. A *bég* vagy *aga* csak magokkal látta el *marabáit*. A falusi földműveseknek kellett a munka többi részét elvégezni, és különböző szolgáltatásokat kellett tenniük a gazdáiknak. Az *aga* vagy *bég* cserébe viszont megvédte *marabáit* az erőszakkal vagy fosztogatóssal szemben. Ahogyan Manoog Dzeron írja, az örmény falusiak versenyeztek egymással, ki melyik *bég marabája* legyen. Csak az örmények politikai helyzetének 1908 után átmeneti javulása nyújtott némi lehetőséget az e státuszból való kikerülésre. Emiatt férfiak tömegei vándoroltak el Paluból és Harputból Adanába vagy Isztambulba, később pedig az Egyesült Államokba.¹¹⁰

Ezen az általános rendszeren belül érdekes helyet foglal el a falusi kurd alakja. Alevor könyve szerint a kurd parasztok helyi *bégek* és *agák* csoportja alá tartoztak, akik még az örményeknél is jobban kihasználták őket. Palu körzetében a kurd paraszt a szegények közt is a legszegényebb volt. Örmény falvak határában lehetett találkozni velük, amint kéregettek vagy fosztogattak. Gyakran loptak szőlőtőkéket az örmény kertekből. Ugyanezek a szegény kurdok tértek vissza a falvakba a gyapot vagy gabona betakarítása után, hogy az örmény parasztoktól kérjenek valamicskét a terményből.¹¹¹ A lopás folyamatos átok volt az örmény falubéli mindennapi életében. Mindkét szerzőnél bőséges és érdekes információt találunk erről a témáról és a tolvajok kilétéről is. Alevor elmondja, hogy a kurdok kertészként (*baghbanji*) is dolgoztak Palu falvaiban az örmények kertjeiben. Ez valószínűleg bölcs lépés volt az örmények részéről, hiszen ezzel valószínűleg megelőzték a szőlőtőkék ellopását.¹¹² Palu és Harput vidéki házainak egy bizonyos építészeti részlete szintén sokat elárul a problémáról. Az örmény otthonokban a pajta, az istálló és a szénapadlás mind a ház falain belül kapott helyet. A helyi kurdok viszont házuiktól többpercnyi sétára építették fel ezeket. Az örmények ugyanis Alevor szerint félték, hogy ellopják

¹¹⁰ Uo. 109, 141, 188–189, 232–234.

¹¹¹ Rev. Harutyun Sargisian (Alevor), Քալու, իր սովորոյթները, կրթական ու իմացական վիճակը և բարքերը [Palu, Ir sovoruytnere, krtakan ou imatsakan vichake yev barbare] [Palu: Szokások, oktatási és intellektuális helyzet, dialektus], Kairó, 1932, 46, 148.

¹¹² Uo. 154.

a jószágait, ami a kurdokkal nagyon ritkán fordult elő.¹¹³ Hasonlóan kifejezőek azok az írott, varázserejű ráolvasások (*apson* a helyi nyelvjárásban), amelyek azért készültek Parchanjban, hogy távol tartsák a szemmel verést, betegséget és a félelmetes állatok, illetve gonosz szellemek támadásait. E varázsigéket örményül írták. Léteztek azonban olyan lopásellenes varázsigék is, melyeket örményül jegyeztek fel, de török szavakat is tartalmaztak. E varázsigék lejegyzői jól tudták, hogy a tolvajok általában nem örmények voltak.¹¹⁴

A „tized” adórendszere: az állami rendszer gyengülése és az *agák/bégek* helyi uralmának megerősödése

A gabona, gyapot és szőlő termesztésének leírásakor Alevor hosszasan tárgyalja a „tized”¹¹⁵ rendszerét és annak beszédési módjait. E passzusok különösen hasznosak abból a szempontból, hogy segítenek jobban megérteni a falusi-*aga/bég*-állam viszonyrendszer nüanszeit.

A módszer, amellyel a kormányzati adót beszedték, jól mutatja a *bégek* és *agák* hatalmát. Az állam közvetlenül nem vett részt a „tized” begyűjtésében. Alevor rámutat, milyen költségekkel járt volna kormányzati tisztviselőket távoli, nagy kiterjedésű vidéki régiókba küldeni. A kormány ehelyett kézenfekvőbbnek tartotta aukcióra bocsátani és tehetős helyieknek eladni a falvak tizedét. Az oszmán államkincstár így előre megkapta a tized árát, míg a vásárlónak be kellett gyűjtenie az adót természetben, raktározni és szállítania kellett, majd végül eladnia is. Az aukció Palu kormányhivatalának udvarán történt, amikor a termés még épphogy csak elkezdett érni. A dátumot hivatalosan előre bejelentették. A tehetős személyek, akik licitálni akartak a tizedre, az udvaron gyűltek össze a *kaymakam* kormányzótanácsának (*irade meclisi*) tagjaival egyetemben, beleértve Palu örmény főpapját és még két további örmény tagot. A kikiáltó (*munetik*) ekkor bejelentette az első falu nevét, jelezve, hogy annak a tizede a tét, és liciteket kért. Az ajánlatok addig emelkedtek, amíg már csak 1-2 licitáló maradt. A még versenyben lévő licitáló(k)nak aztán garanciát kellett adniuk a jelen lévő hivatalnokoknak, s az

¹¹³ Uo. 253.

¹¹⁴ Manoog B. Dzeron, i. m., 130–131.

¹¹⁵ Az oszmán kincstár legfőbb bevételi forrása az *ajsar*. A mezőgazdasági termelésre vetették ki.

adásvételi szerződést csak ezután írták alá. A tized így a felvásárlójához tartozott, a kormány pedig távol maradt a további teendőktől.¹¹⁶ A kormányservek csak akkor avatkoztak közbe, ha a tized begyűjtője és a falusiak között vita támadt; a rendőrök általában a tizedvásárló oldalán avatkoztak közbe.¹¹⁷

Paluban rendszerint ugyanaz a három vagy négy ember vásárolta meg a tizedet – a helyi befolyásos *bégek*. Mivel mindig ők vettek részt az aukción, nem hivatalosan bár, de az adók beszédese az ő „jogukká” vált. Senki más nem mert részt venni a liciten, mert biztosak voltak abban, hogy azt a *bégek* a kiváltságaik veszélyeztetéseként értelmeznék, aminek meglettet volna a következményei. Ilyen körülmények között nem volt különösebb verseny a licitálók közt, az ajánlatok nem nagyon emelkedtek, s az egész procedura az oszmán kincstár veszteségét növelte csak. Nem kérdés, hogy ennek nyertesei a *bégek* voltak. Alevor példaként említ egy falut, ahol általában évi 6000 *ghurush/kuruş* áron kelt el a tized. Amikor a *bégek* nem tudtak részt venni az aukción, 30 000 *kurusa* nőtt az ára.¹¹⁸

Alevor nagy részletességgel tárgyalja a tized beszédésének módját is. A tized bérlője nem ment el személyesen a falvakba, csak a képviselőjét küldte oda, akit *shayna*, *shahna* (valószínűleg a török *şahne* szó után), *mültezim* (szállító) vagy *aşarci* néven is ismertek. Könyvében Alevor a teljes szertartásos procedúrát lejegyezte – hogy a *shaynát* nagy vendégszeretettel fogadták a falvakban, aztán hogyan mérte le a búzát és egyéb gabonaféléket a szérűskertben, hogyan utazott a kertekbe és a gyapotföldekre megmérni a teljes termés mennyiséget, hogyan vesztegették meg, és hogyan rendezték vele a félreértéseket.

A *maraba* falusiaknak a *shayna* által lemerített termés felét át kellett adniuk a földesúrnak – a kurd *bégnek* vagy *agának*. A tizedet a maradék félből vették le. Alevor megjegyzi, hogy a tized nem pontosan egytizedet jelentett: több volt, rendszerint egynolcad, vagyis 11,76%, de szerintre olyanra is volt példa, hogy a termés egyhatedét, 14,28%-át kellett beszolgáltatni. A sorban aztán a hitelezők következtek, általában helybéli iparosok (kovácsok, vargák, festők), akik az év során elvégeztek valamilyen munkát a földművesek számára. Ők erre a különleges napra vártak, hogy természetben végre megkaphassák fizet-

ségüket: a megmaradó gabona egy részét. A falusi kezében csak annyi kötött ki, ami mindezek után még megmaradt.¹¹⁹

Örmény falusi iskolák: a közösségi kormányzat és együttműködés gyümölcse

Az állami rendszer gyengése és a kormányzati szervek hiánya számos biztonsági problémához vezetett, ugyanakkor magyarázatot ad arra, hogy Palu és Harput örmény falusi népessége miért próbálta maga megszervezni a közösség életét. Az iskolarendszer és annak fejlesztése jó példa erre. E tekintetben a nyugati hittérítők érkezése adott lendületet a modern iskolák megalapításának Harput völgyében. Az első modern oktatási központokat a Harput-régióban szolgáló amerikai hittérítők nyitották meg. A tanítás és a protestáns vagy katolikus hittérítés kéz a kézben járt ezekben az intézményekben, ugyanakkor a hittérítők által végzett oktatói munka kétségtelenül új pezsgést hozott, és olyan versenyhelyzetet teremtett, amit mindenképpen pozitív és produktív fejleményként kell értékelnünk.

A misszionáriusok iskoláinak megalapítása az új tanítási módszerekkel együtt, illetve a lányok oktatásának gyors fejlődése sokkolta a vidéki miliőben élőket. Persze Harput környékének örményei, akik az örmény apostoli egyházhoz tartoztak, jobban örültek volna saját intézményeknek. Anyagi források tekintetében viszont nagyon egyenlőtlen volt a verseny. Mégis világos, hogy a közösségi vezetők nem állhattak hozzá passzívan a kérdéshez.

Bizonyos szintig az oszmán hatóságok is pánikba estek, amikor megnyitottak a misszionáriusok iskolái, pláne, amikor muszlim fiúk és lányok is elkezdtek odajárni. Mivel lehetetlen volt a hittérítők tevékenységét legális úton akadályozni, egyetlen opció maradt: kormányzati jegyzéket létrehozni az oktatási intézményekről.¹²⁰

¹¹⁹ Uo. 109.

¹²⁰ Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839–1908* Brill, Leiden–Boston–Köln, 2001, 42–43, 202–204.; Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom. Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, Oxford – New York, 2002, 50–60.

¹¹⁶ Manoog B. Dzeron, i. m., 159–160.

¹¹⁷ Uo. 105.

¹¹⁸ Uo.

A dinamikus és erőteljes misszionárius oktatási hálózat viszont ösztökelte, cselekvésre buzdította az oszmán államot és közösségi (*millet*) szerveket. A 19. század második felétől kezdve az állami intézmények azon kezdtek dolgozni, hogy növekedjen a kormányzati és közösségi iskolák száma. A harputi régió példája azonban világosan megmutatja, hogy a kormányzatihoz képest a közösségi struktúrák sokkal elszántabbak és gyakorlottabbak voltak az általuk kezdeményezett oktatási feladatokkal kapcsolatban. Harput völgyében az örmény apostoli egyházhoz tartozó oktatási intézmények gyors növekedése és fejlődése, ráadásul mindössze néhány évtized alatt, elsősorban a szervezők lelkesedésének, a közösség belső együttműködésének és támogatásának az eredménye volt.

Manoog Dzeron jól ismerte a Parchaniban alapított török iskolát, főleg mivel otthonához egészen közel helyezkedett el. Három napig oda is járt. Csak fiúk iratkozhattak be, lányok számára nem volt elérhető hasonló iskola. Dzeron leírása az iskola körülményeiről elég negatív. Nem tudjuk, javult-e az iskola színvonala, miután Manoog Dzeron elhagyta Parchanjt, de nem valószínű, hogy az örmény (protestáns és apostoli) iskolákhoz fogható lett volna, melyeket szilárd alapokra helyeztek már a 19. század közepétől kezdődően. 1870-ben a parchanji apostoli közösség lefektette a Krtasirats Társaság alapjait, melynek feladata az 1845-ben megnyitott fiúiskola támogatása volt. 1888-ban a Krtasirats fáradozásának köszönhetően az iskola új épületbe költözött és koedukálttá vált.¹²¹ Egy általános tantervű protestáns iskola is megnyitotta kapuit a faluban 1873-ban, melynek minden tanulója örmény volt. Az 1890-es évek közepén a protestáns iskola költözött új épületbe, és ők is elkezdtek lányokat felvenni.¹²² Az Egyesült Államokba kivándorolt parchanjiak jelentősen hozzájárultak az apostoli közösség iskolájának költségeihez. 1891-ben a massachusettsi Felsben megalapították a *Perchenj Gyughj Lusavortchakan Dbrotsasirats Enkerutyunt* (Perchenj Falu Apostoli Iskolájának Támogatói Társasága). Minden tagja a bostoni gumigyárban dolgozott. Az Egyesült Államok több pontján is gyorsan megalakultak a társaság alágai – Massachusettsben Worcester, Whitinsville, Cambridge, Charlestown, Malden, Salem-Peabody, Stoneham és Lawrence-Lowell városokban; Connecticutban

¹²¹ Manoog B. Dzeron, i. m., 177–178.

¹²² Uo. 178–179.

Hartford, New Britain, Madison és Naugatucket városaiban; illetve Kalifornia államban. 1902-re az összes ágat beleszámítva nagyjából 100 főt számlált a társaság.¹²³ Az 1912–13-as iskolai évben a parchanji fiúiskolának hat osztálya volt 82 diákkal, a lányok iskolájának pedig négy osztálya 32 tanulóval.¹²⁴

E példa tehát a közösségi együttműködést szemlélteti, azt, hogy hogyan fognak össze a falubéliek az állami rendszertől teljesen függetlenül. A parchanji örmények közművelődése sokat köszönhetett a közösségi erőfeszítésnek.

Záró gondolatok

Most pedig vessünk egy pillantást arra, milyen volt az örmény diaszpóra általános állapota Manoog Dzeron és Alevor könyveinek idejében. Az 1920-as és 1930-as években átpolitizált légkör uralkodott a diaszpórában. Ideológiai konfliktusok vezettek megosztottsághoz az Egyesült Államok, Egyiptom, Szíria, Libanon, Görögország, Argentína és Franciaország nagyobb örmény közösségeiben. Ennek legfőbb oka a kaukázusi Szovjet-Örményország létrehozása volt, azonkívül pedig a klasszikus örmény (Hncsak, Dasnak, Ramkavar) pártok közötti harcok és a diaszpóra közösségi struktúráira gyakorolt hatásuk. Ezekben az években még az örmény honfitársi szövetségeknek is befolyásos szerepük volt az örmény politikai és kulturális életben, s e szövetségek szintén kivették a részüket a közösségek közt zajló harcokból. Vázlatosan: a törésvonal egyik oldalán a Dasnakcutjun és az őket támogató szervezetek állnak, velük szemben pedig a Hncsak és a Ramkavar pártok az AGBU-val (Armenian General Benevolent Union) együtt. Az előbbi rendíthetetlenül szemben állt az örményországi kommunista rezsimmel, és az Első Örmény Köztársaság (1918–1920) visszaállításáért harcolt. A másik csoport megpróbált szemet hunyni a kommunistáktól való ideológiai eltérések felett, és a szovjet hatóságokkal való együttműködést elsődleges fontosságúnak tartotta Szovjet-Örményország fejlődésének és megerősödésének érdekében. Az örmény diaszpórát alkotó csoportok főleg száműzöttekből álltak. Az intolerancia „parti-

¹²³ Uo. 181.

¹²⁴ Uo. 177–178.

zán-ideológiai” környezete és az összeférhetetlenség gyakran vezetett erőszakhoz, sőt halálos incidenshez.

Ilyen feszült körülmények között törték felszínre a különböző honfitársi szövetségek közötti nézeteltérések, ugyanazt a várost vagy falut akár két honfitársi szövetség is képviselte ugyanazon a diaszpóráközösségen belül. Az első *boushamadyan* könyvek ebben az időszakban jelentek meg. A partizán-ideológiai küzdelemnek köszönhetően az Oszmán Birodalom valamely egykori örmény falváról, városáról vagy régiójáról olykor egynél több ilyen mű is született. A kor politikai légkörében e könyveket rivális művekként olvasták. Jogos a kérdés, egyáltalán hogyan lehetséges egy oszmán városról vagy faluról szóló emlékkönyvből belső örmény ellentéteket kiolvasni. Az ilyen megosztottság általában a „*politikai életről*”, a „*politikai pártokról*” vagy a „*forradalmi/fedai tevékenységről*” szóló fejezetekben került felszínre, amelyek szinte minden emlékkönyvben helyet kaptak. A diaszpórában uralkodó körülmények hatására egyes memoáírók talán valamelyest túlbecsülték ezek fontosságát, és hosszú oldalakat szántak nekik. Persze a népiertást követő örmény történetírás hatása is érezhető ezen, hiszen onnantól kezdve megpróbálták az oszmán-örmények évszázados történelmét kizárólag az erőszak, a mézárálás és a despotizmussal szembeni ellenállás témáin keresztül ábrázolni. Az ellenállás szervezői ugyanazok a politikai pártok voltak, amelyek aztán a diaszpórában is folytatták működésüket. Így amennyiben egy memoáíró nem „*belyesen*” ábrázolt egy bizonyos pártot a már említett fejezetekben, a felbosszantott párt publikált egy „*pontos*” beszámolót. Bizonyosan az ilyen ellentétek miatt fordult elő, hogy számos településről két vagy több könyv is született (Harpur városa, Husenig, Bardizag [Partizak], Van, Musa Ler, Tomarza, Havav, Zeytun, Taron régió stb.).

Manoog Dzeron és Alevor, úgy tűnik, sikeresen kikerülte az efféle politikai megfontolásokat. Az „*átpolitizált*” fejezetek egyszerűen hiányoznak könyveikből, ami igen ritka az emlékkönyv műfajában. Ez nem jelenti azt, hogy a szerzők távol maradtak volna a politikai élettől. Manoog Dzeron haláláig aktív tagja volt a Ramkavar-Azatakan Pártnak az Egyesült Államokban.¹²⁵ Ahogyan „*Utolsó szavak*” című írásában említi, művét a jövő generációinak szánt *farag-*

batniak (‘tulajdoni lap’) tartja. A következő mondatban az olvasó érezheti a politikai állásfoglalást:

„*Annak reményében [írom könyvem], hogy Ők [a következő generáció] – amikor felnőnek, sokasodnak és megerősödnek az Ararát napsütötte emelkedőn virágzó Új Parchanjban – egy nap... kezükben ezzel a lelkesedés iránytűjeként szolgáló faragbattal visszatérnek ősapáink hazájába, és megtalálják, visszaszerzik és újjáépítik Parchanj Anyát.*”¹²⁶

E politikai álláspont nemcsak a Törökország felé intézett követelések formájában jelenik meg, hanem a Szovjet-Örményországgal kapcsolatos szimpátiában is. Máshol Dzeron azt írja, három álma (*muraz*) van: könyvének publikálása; az Új Parchanj megalapítása a feltámadt Szovjet-Örményországban; meglátogatni Örményországot és az Új Parchanj feleségével.¹²⁷

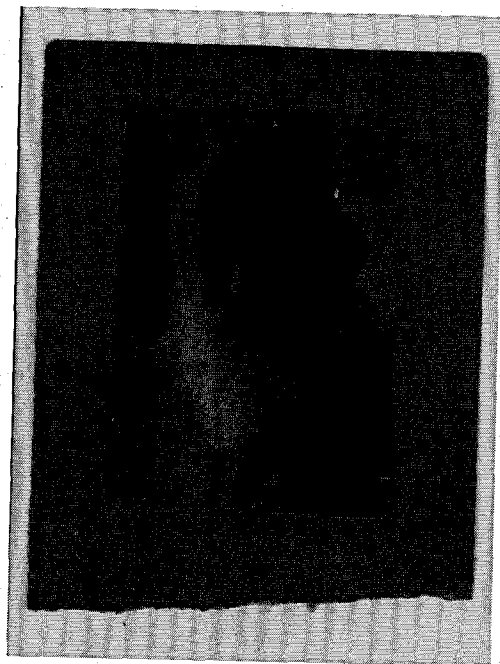
Alevor sok éven keresztül szolgált az örmény apostoli egyház fontos pozíciójában, locum tenensként Egyiptomban. A Szovjet-Örményországba tartó kivándorlási hullám kiváltotta zavaros politikai időszakban hunyt el. Több ezer örmény tervezte, hogy visszatér Örményországba, a hazavándorlás ügye pedig politikai felhangokat kapott. Az egyiptomi örmény újságok alaposan és rendszeresen tudósítottak az ügyről. Alevort ebben a politikai légkörben temették el Kairóban, csendben. Temetéséről még az örmény sajtó sem adott hírt.

Az ilyen ideológiai és politikai érdekek ellenére a két szerző hűen ábrázolta a falusi életet, s közben többnyire mentes maradt a Sorscapás utáni történetírás hatásától. Ez az a szempont, ami miatt Manoog Dzeron és Alevor könyvei különlegesnek számítanak e műfajban. A sürgősségérzet írta e könyveket – emlékezni kell, fel kell idézni, meg kell őrizni a falusi vagy városi örmények életét. E generáció tagjait ugyanis erővel szakították el ettől a világtól. Magukkal cipelték az elveszett haza iránti vágyakozást, amikor idegen partok mentén új életet kezdtek.

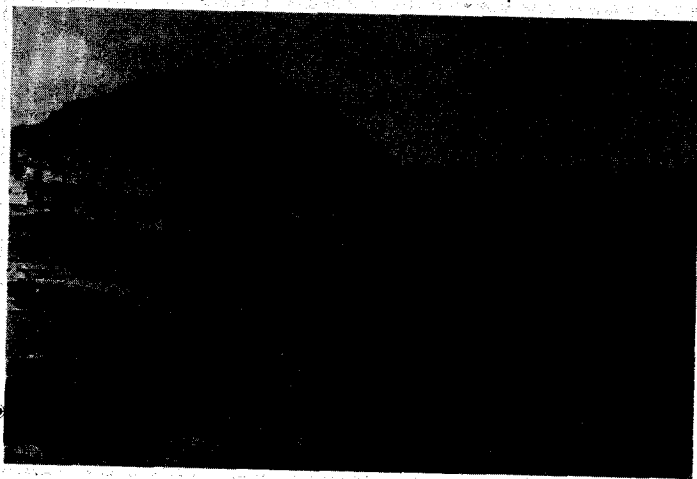
¹²⁵ Manuk K. Jizmejian, Խարբերդ եւ իր զուգակները [Kharberd yev ir zavaknere] [Kharberd és gyermekei], Fresno, 1955, 667.

¹²⁶ Manoog B. Dzeron, i. m. 251. Kiemelés az eredetiben.

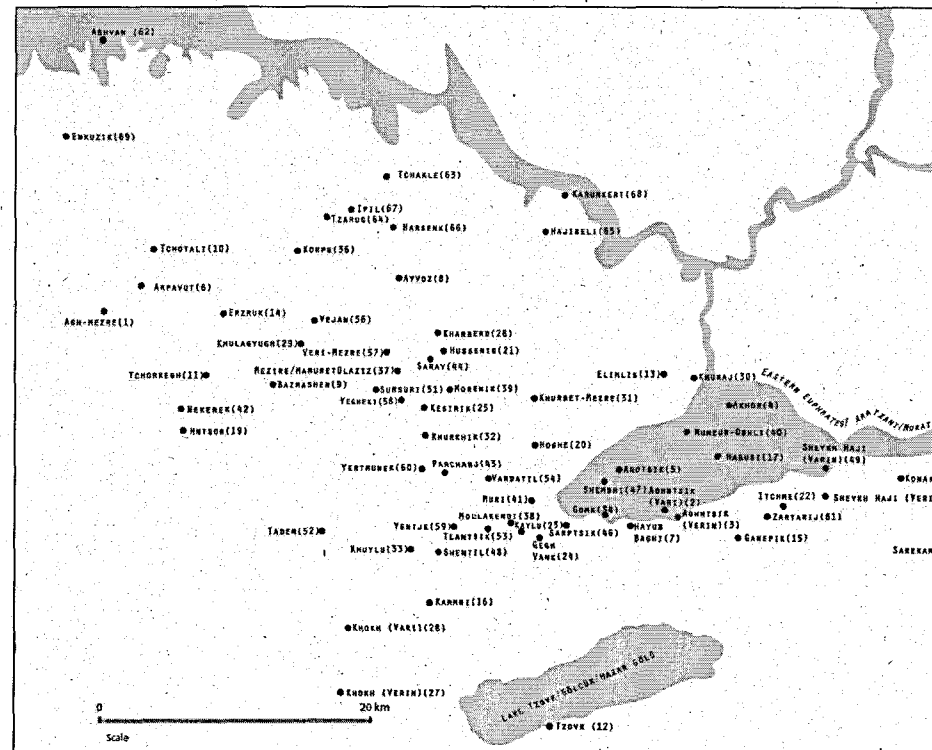
¹²⁷ Uo. 62.

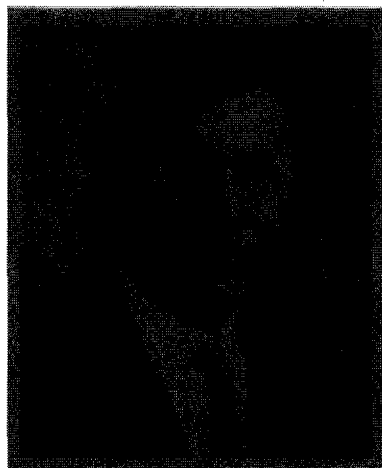
Harutyun Sarkisian tiszteletes (Alevor) (1864–1947)
Forrás: Haig Sarkisian gyűjtemény, Párizs

Palu városa délről nézve.
Forrás: Victor Pietschmann, *Durch kurdische Berge und armenische Städte*, Adolf Luser Verlag, Bécs, 1940.

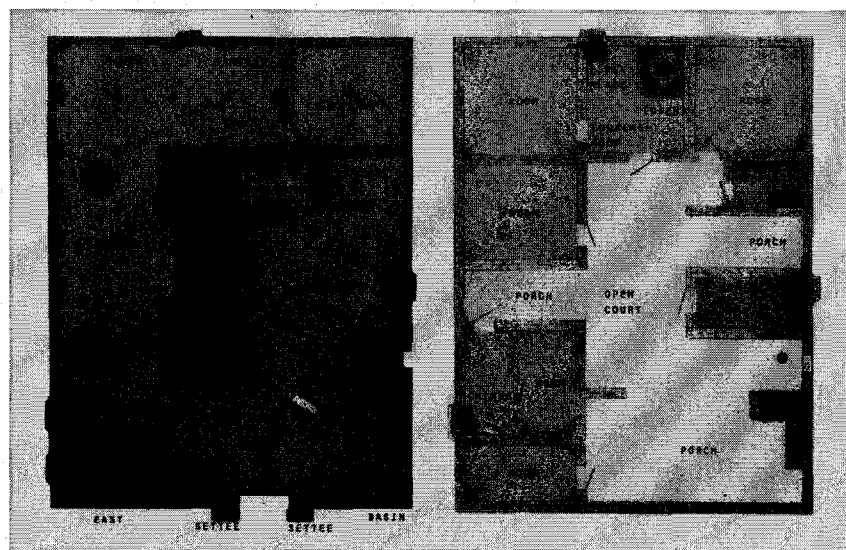

Harput/Kharpert síkság az örmény városaival és falvaival. A térképen az Aracani folyó (Kelet-Eufrátesz, Murat) mai, néhány gát segítségével szabályozott vonala is látszik. A térképet George Aghjayan készítette és a Houshamadyan dolgozta át.

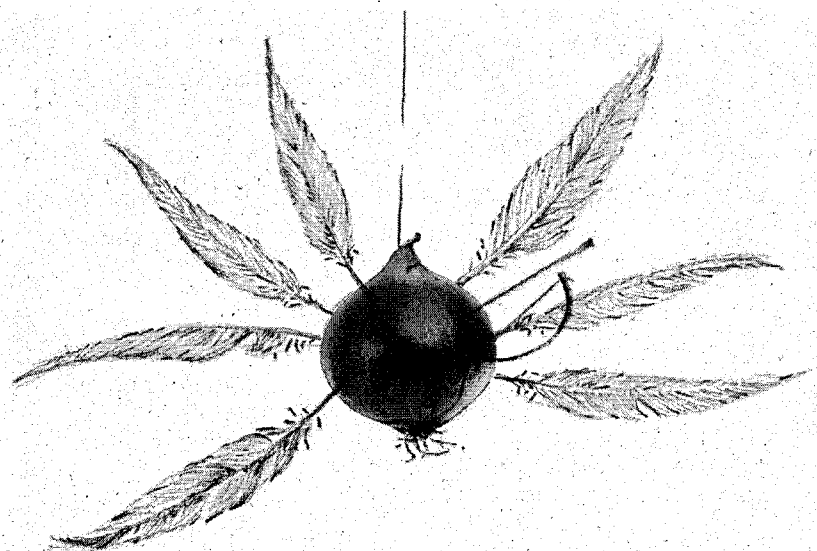
Manoog B. Dzeron (1862–1938)

Forrás: Manoog B. Dzeron, Բարձրան գիւղ. համայնապատում (1600–1937)
[Parchanj falu. Encyclopedia (1600–1937)], Boston, 1938.

Egy kétemeletes épület terve Parchanjban. A ház a Khojkants nevű örmény családhoz tartozott. A terv nyomtatásban Manoog Dzeron könyvében jelent meg.

Az író készítette személyesen, majd fia, Levon Dzeron, rajzolta újra. Az itt látható verziót a Houshamadyan dolgozta újra. Igyekeztünk megőrizni az eredeti kép hitelességét, miközben próbáltunk egy vizuálisan megnyerőbb kinézetet adni ennek a lenyűgöző dokumentumnak.

A *khorbologh* (vagy *khulinchak*) Alevor leírásában, amely a falusi otthonok mennyezetéről lóg a Medz Bahk (Nagybőjt) ideje alatt. Az illusztrációt a Houshamadyan készítette Alevor vázlatai alapján.

Vegyes házasság, prostitúció, túlélés

Az örmény nők visszailleszkedése a posztoszmán városokba

A következő eset 1918 végén történt, nem sokkal a fegyverszüneti egyezményt követően. A jól ismert értelmiségi író, Yervant Odian végre hazatért Isztambulba a szír sivatagokban töltött száműzetése után. Konyában vonatra szállt, és feltűnt neki, hogy sokan ülnek a vagonban, köztük néhány török rendőr is, akik ittak, énekeltek, zenéltek, s áthívták szeretőiket a szomszédos vagonokból. Volt köztük egy gyönyörű örmény nő is Bandırma városából. Művelt volt, olvasta Odian műveit, és találkozni akart vele. Odian ki akarta használni a lehetőséget, hogy erkölcsi fejmosást adjon neki, de a nő ebből nem kért. Azt mondta, a legtöbb konyai örmény nő, aki elvesztette férjét, vagy prostituálttá vált, vagy török férfi szeretője lett, hogy elkerülje a száműzetést Der el Zorba. Most, hogy a háború véget ért, és a túlélők végre úgy érezhették volna, felszabadultak, a nő meg volt győződve arról, hogy sorsa megpecsételődött, és hogy soha nem térhet már vissza az örmény társadalomba. Odian azt írja:

„»Már rég késő«, mondta a nő. »Elfajultak a dolgok. Már három éve élem ezt az életet, ki nézne még a szemembe? Látja, köztisztületben álló család lánya vagyok Bandırmából. Mégsem merek most hazamenni, szégyellenék a rokonaim és a barátaim szemébe nézni, mivel sokan tudják közülük, milyen életet élek Konyában.«¹²⁸

Ritkán lehet ilyen történetekre bukkanni az örmény népi történetekkel kapcsolatos tanúvallomásokban. A bandırmai nő elbeszélése szokatlan tanúságtétel, eltérő

¹²⁸ Yervant Odian, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914–1919*, ford. Ara Melkonian, Gomidas, London, 2009, 300–301.

hang, melynek sokáig nem volt helye az örmény népirtásról szóló számtalan különböző műben. Az ilyen történeteket gyakran elhallgatják, az efféle hangokat általában elhallgattatják. Pedig a Sorscsapás folytatásának a bizonyítékai. A bandírmait nőt származása miatt deportálták, tömeges erőszak áldozata lett, a Sorscsapást követően pedig képtelen kitörni az áldozati szerepből. Számtalan örmény nő és lány jutott ugyanilyen helyzetbe. A nő jól tudja, milyen belső választóvonalak formálódtak saját közösségén belül – mind a tömeges bűncselekmények eredménye, az emberi tragédia folytatódása. A közösség a szegényről, méltóságról és bosszúról alkotott saját belső erkölcsi felfogását vetíti másra. Számos embert szigeteltek el, bélyegeztek meg. Fontos megjegyezni, hogy a Sorscsapást követően milyen gyakori a nemek szerinti megkülönböztetés.

E fejezet a népirtást túlélő nők tapasztalatait tárgyalja, amikor az iszlámra áttért örmény nők kérdése rendkívül sürgető volt az örmény környezetben. A témában nyilatkozatok jelentek meg, cikkek íródtak, döntések születtek. Az Oszmán Birodalom uralkodó hatalmának – Az Egység és Haladás Bizottságának – terve arról, hogy elpusztítsák az örmény népet a háború éveit alatt, azonnal nyomot hagyott a kor örmény gondolkodásán. Az előző években egyértelműen megpróbálták egy komplett etnikai csoportot megsemmisíteni; a rendszerszinten elkövetett mészárlások mellett az örmény nők áldozataul estek annak, amit Adam Jones népirtó nemi erőszaknak nevez;¹²⁹ s így az örmény lányok, gyermekek és nők háborús zsákmánnyá, szexrabszolgává váltak. A birodalom összeomlása lehetőséget adott az örmény nemzeti közösségi szervezetek számára, hogy enyhítsenek a pusztítás eredményén. Az örmények elkezdtek összegyűjteni, ami megmaradt lemészárolt népükből. Török, kurd és arab otthonokban túlélő örmény nőket, gyerekeket és lányokat kerestek. A gyűjtés és újjáépítés nagyszabású munkafolyamatának aztán hamar megmutatók az ellentmondásai és nehézségei, ahogyan azt a bandírmait nő példája is mutatja.

Az a földrajzi terület, amelyről írok, magába foglalja az újonnan alapított arab államokat, főként Szíriát és Libanont. Az Oszmán Birodalom összeomlása után a korábbi arab tartományok határait átrajzolták, helyükön új álla-

¹²⁹ Adam Jones, „Gender and Genocide in Rwanda”, in *Gendercide and Genocide*, (szerk.) Adam Jones Vanderbilt University Press, Nashville, 2004, 118–120.

mok jelentek meg. Több tízezer örmény lelt menedékre Szíriában és Libanonban, ahol az örmény elit és a nemzetközi környezet segítségével megpróbáltak új életet kezdeni, illetve újra felépíteni közösségüket és saját világukat. Ez a fejezet ennek a hatalmas témának csak egyetlen fontos aspektusát vizsgálja: a túlélő lányok és nők talpra állását és az örmény nemzeti közösségbe való visszailleszkedését. Több volt ez társadalmi problémánál; fontos nemzeti kérdéssé vált a kor örményei számára.

Példáink jó része azok írásain alapszik, akik menedéket adtak a túlélő nőknek Aleppó városában. A nőkről publikált cikkek Aleppó, Bejrút, Kairó, Adana, Isztambul és Izmir örmény sajtójában jelentek meg.¹³⁰ Igaz, nem találkoztak közvetlenül azokkal az örmény nőkkel és lányokkal, akik török és kurd otthonokban éltek Törökország belsőbb tartományaiban; ugyanakkor azt gondolom, az örmény vezetés és elit véleménye, ellentmondásai ezekre a nőkre is hatással voltak. A lényeges kérdés itt az volt, hogy mivel ezek a nők és asszonyok nem örmény környezetben éltek, hanem muszlim (török, kurd, arab) családokban, nem örmény házastársakkal alapítottak családot. Az örmény vezetők fő célja az volt, hogy visszailleszék őket valahogy a nemzeti közösségbe. Ilyen körülmények között mindegy volt, hogy ezek a nők Aleppóban, Isztambulban, Damaszkuszban, Rakkában, Der el Zorban, Harputban, Paluban, Diyarbakırban vagy bárhol máshol éltek, az örmény vezetés és elit hozzáállását és cselekedeteit körülmények komplex sora határozta meg. E tekintetben nincs okunk azt feltételezni, hogy az örmény közösségi vezetők hozzáállása az arab világban alapjaiban különbözött volna az isztambuliakétól az első világháborút követő időszakban. Az arab tartományokban maradó örmény túlélők számára tehát az elsődleges viszonyítási pont az akkori isztambuli örmény vezetés volt (és bizonyos mértékben Kairó örmény intézményei). Számos örmény vezető fejezte ki nyilvánosan véleményét a magukra maradt és védtelen női túlélőkről az isztambuli és izmiri örmény lapok hasábjain. Néhányuk azt hangoztatta, nem tudja tolerálni némelyik túlélő döntését. E gondolatok aztán visszhangra találtak Aleppóban, Bejrútban és Adanában is – ahogyan az sok más kérdéssel is előfordult.

¹³⁰ Adana, Kilikia fővárosa francia uralom alatt maradt 1921 végéig. Isztambul 1923-ig hasonlóképpen állt a brit hadsereg megszállása alatt. Izmirt pedig a görögök uralták a görög hadsereg 1922-es kivonulásáig. E három városban számos örmény újság jelent meg.

A női túlélők sorsa

Kik voltak ezek a túlélő nők és lányok, akikről cikkek garmadája született az örmény sajtóban a népirtást követően? Nyilvánvaló, hogy nem átlagos túlélőként tekintettek rájuk. Életük tragédiája mindannyiukat – hobbesi értelemben vett – hőrosszá, hőssé formálta, éppúgy, ahogyan Frederick D. Homer használta e jelzőt Primo Leviről szóló könyvében.¹³¹ A katasztrofális körülmények gyakran elszigetelték, kimerítették őket, családi támasz nélkül maradtak. Ugyanezen körülmények miatt – Lawrence Langer szavait kölcsönözve – „csonka én”-ekké váltak,¹³² ami aztán olyan cselekedetekre és tettekre bírta rá őket, amelyeket normális körülmények között nem tettek volna meg. Legalábbis erről később így vallottak. Az életöszön gyakran fölülírta a társadalmi normákat. Az örmény népirtás sem volt kivétel ez alól. Viszonylag bőséges a szakirodalom, amely az örmény nőkkel történt borzalmakról szól a tömeges erőszak idején, gyakran tárgyalják a nemi erőszakot és nőrablást.¹³³ Viszont azt, hogy az örmény vezetés és elit hogyan viszonyult a nőkhez, már kevésbé tárgyalják, különösen a háborút követő első néhány évet.

¹³¹ Frederic D. Homer, *Primo Levi and the Politics of Survival*, University of Missouri Press, Columbia–London, 2001, 41.

¹³² Lawrence L. Langer, *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*, Yale University Press, New Haven – London, 1991, 176–177, 197.

¹³³ Lásd főként: Matthias Bjørnlund, „»A Fate Worse Than Dying«: Sexual Violence during the Armenian Genocide”, *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, (szerk.) Dagmar Herzog, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009, 16–58.; Rubina Perroomian, *And Those Who Continued Living in Turkey after 1915: The Metamorphosis of the Post-Genocide Armenian Identity as Reflected in Artistic Literature*, Örmény Genocídium Múzeum-Intézet, Jereván, 2008; Vahram L. Shemmassian, „The Reclamation of Captive Armenian Genocide Survivors in Syria and Lebanon at the End of World War I”, *Journal of the Society for Armenian Studies*, 15 (2006), 113–140.; Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Párizs, Odile Jacob, 2006; Katharine Derderian, „Common Fate, Different Experience: Gender-Specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915–1917”, *Holocaust and Genocide Studies*, V19, N1, Spring (2005), 1–25.; Vahakn N. Dadrian, „Children as Victims of Genocide: The Armenian Case”, *Journal of Genocide Research*, 5, 3. sz. (2003): 421–437.; Vahram Shemmassian, „The League of Nations and the Reclamation of Armenian Genocide Survivors”, *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, (szerk.) Richard Hovannisian, Transaction Publishers, New Brunswick, N.J., 2003; Ara Sarafian, „The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide”, in *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, eds. Omer Bartov – Phyllis Mack, Berghahn, New York, 2001; Donald E. Miller – Lorna Miller Touryan, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press Berkeley, Berkeley – Los Angeles – London, 1993.

Közvetlenül a háború után az örmény nép korábban soha nem látott nemzeti mozgósítása következett; a nép elszánt volt, hogy összegyűjtse nemzete maradványait és elérje a nemzet újjászületését. A rémületes eseményeken keresztülment örmények számára egyszerű volt a helyzet: az oszmán világgal teljes mértékben meg kell szakítani a kapcsolatot. Ettől az időszaktól kezdve semmilyen szinten nem tolerálták azokat, akik megtervezték és végrehajtották a népirtást. Az örmény vezetők minimalizálni kívánták a törökökkel és a török-oszmán környezettel való mindennapi érintkezést. A katasztrófa emléke és a törökök iránt érzett gyűlölet vált a Közel-Keleten kezdődő nemzeti újjáépítés fő motívumává. E két alkotóelem gyorsan az ideológiai homogenizáció legfőbb eszközévé vált.¹³⁴

Másrészt rögtön a háborút követően világossá vált, hogy a legtöbb túlélő csecsemő, lány, nő, s hogy jelentős részüket törökök, kurdok és arabok tartják fogva. Amint ezt megértették, minden erővel fel akarták kutatni és össze akarták gyűjteni az örmény nép maradékát a nemzet újjáépítésének reményében. Mindazonáltal rendkívül bonyolult feladatnak bizonyult ilyen emberek ezreit visszailleszteni megmaradt közösségeikbe.

Az árvák esetében viszonylag egyszerű volt a kérdés. Ebben az esetben nagyon fiatal árvákról volt szó, akiknek száma elérte a tízezres nagyságrendet a háború után. Ezek a kisfiúk és kislányok vagy nomád körülmények közt éltek minden támogatás nélkül, vagy török, kurd és arab családokban találták meg őket szerte az egykori Oszmán Birodalom területén. Először minden örmény és nem örmény szervezetnek (különösen a nyugati misszionárius szervezeteknek) és személynek kötelező volt begyűjtenie az ilyen árvákat. Az örmények számára a fő probléma az oktatásuk volt. E gyerekek többsége a genocídium során elvesztette a szüleit, tartósan a nemzeti közösségtől elszakítva élt, és a száműzetés évei alatt kurd, arab vagy török nyelvűvé vált. Más szóval, felmerült az árvák identitásának a kérdése: hogyan volna lehetséges feléleszteni bennük az örmény identitást, és a jövő örmény társadalmának legélettelibb csoportjává varázsolni őket? A problémára a megoldás az volt – és ebben a tekintetben nem oszlottak meg a vélemények –, hogy örmény

¹³⁴ Vahé Tachjian, „Adana Ermenileri: Milliyetçi ideolojilerle ters düşen farklı bir kimlik”, *Toplumsal Tarih*, 191. sz. (2009), 59–69.

családok fogadták be őket, vagy olyan árvaházakba vitték őket, ahol örmény oktatást kaptak.

Az isztambuli *Djagadamard* örmény folyóirat vezércikkében („*Mentsük meg a holnap örményeit*”) 1919 márciusában a következőket írták az árvákról:

„A törökök nemcsak a szüleiket gyilkolták meg, hanem számos nemzeti erényt is kiöltek belőlük.”¹³⁵

Ugyanez a lap néhány nap múlva újabb vezércikket jelentetett meg az árvák oktatásáról, és a következőket tette hozzá:

„Mindenkinek, aki gondjukat akarja viselni és el akarja látni őket, mindenekelőtt a szegény árvák erkölcsi nevelésére kell koncentrálnia figyelmét, hogy minden török szennyfoltot lemoshassunk róluk, s úgy adhassuk őket a szülőhazának, hogy a lealacsonyodás legapróbb jele mutatkozná rajtuk.”¹³⁶

A korabeli újságokban az árvák oktatása és örményesítése kapcsán gyakran használták a „lemosni”, „megtisztítani” igéket. Az így beszélők szerint az oktatás révén mintaszerű örményeket kell formálni az árvákból, „a holnap örményeit”, hogy – mint Yervant Odian írta –

„kiszabadítsuk az örmény árvákat a halál és szegénység karmaiból, hogy oktassuk őket, férfit neveljünk belőlük, és aztán megmutassuk a friss erő szűkében álló örmény népnek: milyen fenséges és gyönyörű...”¹³⁷

A. Leylani (Movses Der-Kalousdian) azt írta az Aleppó árvaházaiból összegyűjtött gyermekekről:

„Rügyeket találtunk. Gyönyörű rügyeket, akik megmenekültek a terrortól és katasztrófától. Örmény árvák ezreinek viselik gondját és nevelik őket különböző intézmé-

¹³⁵ Փրկենք վաղուան հայերը [Mentsük meg a holnap örményeit], (vezércikk), *Djagadamard*, 101. sz. 1922 (1919. március 9.), Isztambul.

¹³⁶ Որքերուն դաստիարակութիւնը [Az árvák oktatása], (vezércikk), *Djagadamard*, 105. sz. 1926 (1919. március 14.), Isztambul.

¹³⁷ Yervant Odian, „Ամենէն կենսական գործը [A legsürgetőbb munka]”, *Jamanag*, 3638. sz. (1919 szeptember 19. / október 2.), Isztambul.

nyekben. Az örmény fájdalom fővárosa – Aleppó –, melyet a bűnös kormány népünk temetőjének szánt, most a holnap szabad, független és egyesült Örményországának polgárait neveli.”¹³⁸

A helyzet másként festett az olyan nők és lányok esetében, akik elvesztették férjüket vagy más családtagjaikat; sokukat megerőszakolták, s minden vagyonukat ellopták a deportálások során. Megtapasztalták az éhezést, és volt példa rá, hogy törvénytelen gyermekeknek adtak életet. A többi menekült gyakran került azokat a nőket, akik ilyen szörnyűségeken mentek keresztül. Ez volt az egyik oka annak, hogy a túlélés érdekében egy részük prostituált lett olyan nagyvárosokban, mint Aleppó, Damaszkusz, Bagdad vagy Moszul. Más nők, olyanok, akiket törökök, kurdok vagy arabok raboltak el és kényszerítettek házasságba, gyermekeket szültek, a háborút követően pedig továbbra is új otthonaikban éltek. Megint mások muszlim védelmezőket találtak, akik aztán a szexuális partnereiké tették őket. Ezek a döntések kétségkívül mind a túlélés logikájának engedelmességek. Az örmény vezetők leveleikben, személyes naplóikban, memoárjaikban, sőt időnként még az örmény sajtóban is részletesen tárgyalták ezt a témát.

A kor vezetői és közéleti személyiségei két fő álláspontot képviseltek a túlélő nőkkel kapcsolatban. Az egyik csoport tabunak tartotta az örmény nők törökökkel, kurdokkal, arabokkal való kényszerű együttélését. Szerintük az, aki átlépte ezt a határt – bármilyen körülmények hatására is történt –, lábbal tiporta a nemzeti erkölcsöt, és ezáltal nem méltó többé arra, hogy újra elfoglalja helyét az örmény közösségben. E könyörtelen hozzáállás volt az oka annak, hogy a közel-keleti városokban észrevehetően megnőtt az örmény prostituáltak száma. Egyéltelmű, hogy sok esetben a török, kurd vagy arab férfival való együttélés miatt tagadta ki saját családjuk és közösségük is e nőket. Extrém esetekben a család vagy a honfitársi kapcsolatok voltak a mérvadóak (más szavakkal, a közös származási helyen, vagyis városhoz vagy faluhoz való tartozás), tehát amikor hiányzott az ilyen környezet, az egyéntől megtagadták a segítségnyújtást vagy a szolidaritást. Az egyént sorsára hagyták, míg az alapvető fontosságú szociális környezet beszűkült és meggyengült. Ilyen körülmé-

¹³⁸ A. Leylani, „Տղամարդութիւնը Հայրենիք [Aleppói benyomások]”, *Husaper*, 86. sz. (1919. október 12.), Kairó.

nyek között az egyén olyan cselekedetekre kényszerült, amelyeket normális körülmények között soha nem tett volna meg. Más szóval, amit a túlélés érdekében tettek, gyakran sértette az elfogadott társadalmi normákat. A háború utáni, posztoszmán években sok örmény vezető ítélkezett ilyen nők felett, s ezzel egyúttal saját pozíciójukat határozták meg. Igen keveset nyomott a latba, hogy ezek a nők az erőszak legszörnyűbb pillanatainak mentek keresztül. Véleményük szerint az ilyen nők megengedhetetlen és megbocsáthatatlan dolgot tettek.

A másik nézet követői valamivel heterogénebb csoportot alkottak, így alaposabban kell megvizsgálni a domináns véleményeket, hogy árnyalt képet kapjunk. Jellemző volt erre a csoportra, hogy tagjai kevésbé radikális véleményeket fogalmaztak meg, mint az első nézet hívei. Megpróbálták megérteni a genocídiumot – legalábbis bizonyos korlátokon belül, és hajlottak rá, hogy a nőkre a tömeges erőszak első számú áldozataiként tekintsenek. E csoportba tartoztak azok, akik menedékhelyek megalapítását szorgalmazták a Közel-Kelet számos városában a számtalan szörnyűséget elszenvedett nők és lányok számára. Olyan nőket gyűjtöttek itt össze, akik megfosztottak minden családi védelemtől; akik a deportálások alatt török, kurd vagy arab férfiakkal alapítottak családot, majd megszöktek tőlük; bordélyházból kimentett örmény prostituáltakat, és így tovább. A menedékhely védelmet és élelmet nyújtott számukra, és felkészítette őket a közösségeikbe való visszailleszkedésre is. Kitanultak valamilyen szakmát (rendszerint varrást), míg a menedékhely vezetői megpróbálták felkutatni a szeretteiket, vagy alkalmas férjet szerezni nekik, hogy aztán a gondozásukat onnantól rájuk bízák.¹³⁹

A második csoportba tartozók tehát elengedhetetlennek tartották a nők társadalmi visszaillesztését, és nem kérdőjelezték meg a nemzeti identitásukat. E közösségi vezetők és közszereplők számára világos volt, hogy emberi katasztrófa áldozataival van dolguk, akiknek hatalmas szükségük van támogatásra, törődésre és iránymutatásra. A kényszeranyaság kérdésében azonban teljesen eltérőek voltak a vélemények. Hogyan kellene viszonyulni egy török, kurd vagy arab apától származó gyerekekhez? Az általunk ismert vélemények alapján azt mondhatjuk, hogy a csoport többsége ellenezte, hogy az örmény társada-

lom részeivé váljanak. Az ő szemükben ezek a kicsi lányok és fiúk idegenek, az ellenség sarjai voltak, emiatt pedig nem volt helyük az örmény társadalomban. Akik így gondolkodtak, egyetlen választási lehetőséget hagytak a nőknek: hagyják gyerekeiket a török, kurd vagy arab férjeiknél, és térjenek vissza az örmény közösségbe – egyedül.

Példák a katasztrófát túlélő nőkkel kapcsolatos különböző véleményekre

Egy apró incidens, amely Aleppóban esett meg az első világháború éveitől, világosabban be tudja mutatni, hogyan viszonyultak az örmények azokhoz a nőkhez, akik a háború éveitől kénytelenek voltak átlépni az említett erkölcsi határt. A Zejtunból származó Khoren Tavitian a háború alatt némi időt Aleppóban töltött, ahol véletlenül meglátott egy prostituáltat, aki a saját falujából származott.

„Elöntötte agyamat a vér – emlékezett vissza –: mégis mi ez? Zejtuni, és most prostituált? Ezt nem tudtam elbírni.”¹⁴⁰

Egy másik zejtuni férfival úgy döntöttek, megölik a lányt. Randevút kellett szervezniük vele. A lány azonban Aleppó egyik legelőkelőbb és legdrágább prostituáltja volt, kegyeit gazdag és magas rangú katonatisztek keresték. Egy vele töltött éjszaka öt oszmán arany lírába került, ami akkoriban egy átlagos munkás két-három havi fizetése volt. A két örmény férfi azonban elhatározta, kifizeti az irdatlanul nagy összeget. Egy közvetítő időpontot egyeztetett számukra, így aztán egy este a lány házához mentek. Egy hatalmas henteskést is vittek magukkal. A lány nem ismerte meg őket. Szokás szerint megvacsoráztatta őket, és törökül társalogtak. A lány helyi lakosnak adta ki magát. A két vendég repetázni kívánt. A lány zejtuni örmény dialektusban kiszólt anyjának a szomszéd szobába: „Ezek az ebadták levest akarnak. Van itthon?” Az anya belépett. Khoren azonnal megismerte: a szomszédjuk volt – Hovagim Ghugasian felesége. Khoren megkérdezte tőle, ugyanabban a dialektusban, hogy mégis mit

¹³⁹ Vahé Tachjian, „Gender, Nationalism, Exclusion: The Reintegration Process of Female Survivors of the Armenian Genocide”, *Nations and Nationalism* 15, 1. sz. (2009), 71–73.

¹⁴⁰ Khoren Tavitian, Կեանքի գիրք [Életem könyve], 1967, 234.

keres itt. A nők teljesen elképedtek; a két zejtuni férfi szemrehányást tett nekik, és elmesélték, hogy a saját szemükkel látták, amint a lány apját, a nő férjét meggyilkolták az Eufrátesz partján. Khoren társa ekkor elővette a kést, de ő megfékezte, mert először hallani akarta a nők magyarázatát. Anya és lánya rettegve mesélte el, hogyan deportálták őket több ezer társukkal együtt Zejtunból. A férfiakat addigra kivégezték, a gyilkosok pedig, miután minden nőt összegyűjtöttek, egymás közt osztottak az emberi zsákmányon. A lányt egy kapitány választotta ki, az anya azonban megpróbált ellenállni; könyörgött, hogy már csak a lány maradt meg a családból. A kapitány erre mindkettejüket magával vitte Aleppóba. Egy idő után a kapitánynak a frontra kellett mennie, a házat pedig egy őrnagy kapta meg. A lányból prostituált lett, aki az őrnagyot és más magas rangú tiszteket szolgált ki. Ismertsége egyre nagyobb lett, és helyi előkelőségek kezdtek el feltűnni a kliensek közt.¹⁴¹

Khoren barátja egy darabig még erősködött, hogy hajtsák végre tervüket, és ismét előrántotta kését. Khoren újból megpróbálta megállítani. Anya és lánya próbált hatni rájuk, Khoren rokonainak nevét sorolva. A két férfi meghatódott, s együtt sírtak a nőkkel. Végül az anya és lánya visszaadta az öt oszmán arany lírát, és útjára bocsátotta a két férfit.¹⁴² Meglátogatták egy harmadik társukat, aki megdicsérte őket, mondván:

„Örülök, hogy ez lett a vége. Szerintem rossz ötlet volt. Melyik város lányaiból nem lett prostituált? Ismerek vagy tizet csak Darsonból (Tarsus); ne feledjétek Aghavnit Bardizagból – számoljam össze a többit is?”¹⁴³

Az aleppói egyházmegye archívumában található egy dokumentum, amely szerint ezt a fiatal prostituáltat még a háború után is zaklatták zejtuni örmény férfiak. Az egyházmegyei hivatal 1919. július 30-án kelt leveléből megtudhatjuk, hogy Antaram Ghugasian az Amerikai Vöröskereszt egyik női menedékházában tartózkodott. Az egyházmegye hatóságai azt tervezték, visszaküldik Zejtunba az anyjához. Apját a népirtás során meggyilkolták. A levél rámutat, hogy „helybéli” fiatalemberek „bosszút akartak állni” a lányon a háború alatt folytatott „alantas életmódja” miatt, s igen nagy energiát fektettek abba, hogy

¹⁴¹ Uo. 234–237.

¹⁴² Uo. 237–238.

¹⁴³ Uo. 238.

megtalálják és megbüntessék.¹⁴⁴ A levél írói megjegyezték, hogy ezt a lányt a szokásos módon Antaramból Zejtunba szállítani nem volna biztonságos. Egy Maraşba tartó motoros járműben foglaltak számára és kísérelője, egy hivatalnok számára helyet.¹⁴⁵

Antaram esetét meg kell különböztetnünk más példaktól. Ebben a helyzetben közvetlen kapcsolat volt a két barát és tervezett bűncselekményük célpontja között. Találkoztak, és végighallgatták az anya és lánya történetét. Az örmény vezetőknek viszont a háborút követő években nők százaival és ezreivel kapcsolatban kellett állást foglalniuk. Az egyik oldalon az örmény értelmiség alakjai és a közösség vezetői álltak, a másikon a túlélő nők, a két csoport között pedig nem volt kapcsolat.

Ez visszavezet minket ahhoz a két fő csoporthoz, írókhoz, döntéshozókhoz, akiket aggasztott a nők sorsa, de más álláspontot képviseltek velük kapcsolatban. Mikayel Natanian, az Örmény Kulturális és Jótékonyági Egyesület szíriai és kilikiai követe a jobbára intoleráns és elutasító oldal tipikus képviselője volt. 1919 júniusában azt írta egy levelében a szíriai muszlim családokban élő örmény nők kapcsán:

„Ha az idősebb lányok és nők jönni akarnak, nincs probléma. Ha nem akarnak jönni, akkor sincs probléma: maradhatnak, ahol vannak. Nincsenek hasznunkra, sőt károsak lehetnek. Sokat láttam már közülük, akik felnőttek, és nincs kedvük környezetükből kiszakadni.”¹⁴⁶

Hasonló hozzáállást képviselt a *Hai Gin* (Örmény Nő) című Isztambulban megjelenő, feministának tartott folyóirat. Az 1920. márciusi vezércikk szerzője valószínűleg a főszerkesztő, Haiganush Mark volt. „*Bukott nőknek*” (angyal *giner*) nevezte e szerencsétlen túlélőket, és azt tanácsolta nekik, hogy maradjanak végleg abban az erkölcsi fertőben, amelyben találták magukat:

¹⁴⁴ Az Aleppói Örmény Egyházmegye Archívuma (ADAA), „Առաջնորդարան, թղթակցութիւն, տխրութիւն 20 [Aleppó egyházmegye, levelezés, 20. kötet]”. 178. sz. levél (173.), a Vöröskereszt Társaság igazgatóságának címezve, 1919. július 30., Aleppó.

¹⁴⁵ Uo.

¹⁴⁶ Nubar Könyvtári Archívum, „Mikayel Natanian levelezése”, 1914 decembere – 1919 októbere, 14. sz. levél, Nataniantól Vahan Malezian részére, 1919. június 12., Damaszkusz, 198.

„Mit tett velünk a háború? Fizikai értelemben véve több millió életet követelt, és ugyanennyi otthont pusztított el. De az erkölcsi pusztítás ennél is nagyobb. Megmérgezte népünk jelenét és több következő generációt is. Morálisan és fizikailag is halottak a deportálásból visszatért nők. Legtöbbjük ereiben romlott és kóros turáni vér buzog. Nem tudják egészséges generációval gazdagítani a nemzetet.”¹⁴⁷

Azok, akik e megalkuvást nem ismerők ellen érveltek, mindenekelőtt azt hangsúlyozták, hogy e nők problémája szociális és humanitárius kérdés. Ezért azt tanácsolták nekik, hogy nagyobb távlatból vegyék szemügyre örmény társaik helyzetét, és nyitottabb elmével vizsgálódjanak. Az izmiri *Horizon* című újságban Suren Barteveian az alábbiakat írta:

„A megkínzott örmény nők esete olyan hatalmas társadalmi katasztrófát jelentő kérdés, hogy aki foglalkozni kíván ezzel, annak szükségszerűen egy bizonyos, átfogó humanitárius nyitottsággal kell rendelkeznie, együttérzéssel és mély megértéssel. Az erkölcsrendészet szűk látókörű nézőpontjának és a jelenlegi leegyszerűsített moralizáló és aljas hablatyolásnak nincs helye a kérdésben.”¹⁴⁸

A könyörületesség, együttérzés, harag és elfogadás érzései keverednek A. Leyani szavaiban Aleppó túlélő nőivel kapcsolatban:

„A terror hurrikánja tépázta meg e virágokat, kik egy barbár nép gyalázatos szeszélyeinek gyöngé áldozatai – e szegény örmény nők, akiket háremekből és bordélyházakból kellett összegyűjteni. Mind másik városból származik és más családhoz tartozik, és mind más dráma emlékét éli át újra és újra. Senkijük nincs, aki vigyázhatna

¹⁴⁷ „Անկողի կիներու հարցը [A bukott nők kérdése], *Hai Gin*, 9. sz. (1920. március 1.), Isztambul. Ezt a részt Lerna Ekmekcioglu kihagyta a magára hagyott örmény női túlélőkről szóló nemrégén megjelent cikkéből. Számos helyen idézi a *Hai Gint*, s egy ponton a főszerkesztő Haiganush Marktól, az isztambuli örmény „feministától” idéz egy részt, melyben a szerző hangsúlyozza, mennyire fontos megsokszorozni az örmények számát az új Örményország eljövételének érdekében. Elég viszont elolvasni H. Mark cikkét, hogy észrevegyük, nem utal közvetlenül az „iszlamizált örmény” nőkre. Ekmekcioglu a cikkében olyan formában mutatja be a kérdést, hogy az olvasónak az a benyomása, H. Mark csak e nők integrációjáról ír (Lerna Ekmekcioglu, „A Climate for Abduction, a Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide”, *Comparative Studies in Society and History*, 55, 3. sz. [2013]: 543–544.).

¹⁴⁸ Suren Barteveian, „Խոշորագույն աղանդները [A megkínzott örmény nők], *Horizon* 1, 37. sz. (1919. július 28.), Izmir.

rájuk, a nemzetet kivéve. Mindent elveszítettek – otthont, családot, szülőket, rokonokat, fivéreket és nővéreket, végül mindent, amijük csak volt e világon. Az amerikai Vöröskereszt járművei folyamatosan dolgoznak, óránként tízesével hozzák őket... Annyira sokan vannak!”¹⁴⁹

Akik tehát ezt a megközelítésmódot pártolták, azonnal vissza akarták illeszteni ezeket a nőket az örmény közösségbe. Az aleppói, damaszkuszi, isztambuli, adanai és más menedékházakat pontosan ezzel a céllal hozták létre. Ezek az intézmények önmagukban azonban nem tudtak válaszokat találni erre a súlyos és komplex társadalmi problémára. G. Varbedian az *Izmir* „Megmaradt áldottak” című vezércikkében arra kéri az örmény férfiakat, vegyék feleségül ezeket a nőket, és segítsenek nekik talpra állni:

„Az örökség, amit kaptunk, a miénk – legyen demoralizált, kimerített, kifosztott vagy egyik sem –, kötelességünk biztosítani a jövőnket.”

Aztán az örmény férfiaknak címezve hozzáteszi:

„Ti, bátor örmények, menjetek oda hozzájuk. Tárjátok ki életerős karjaitokat, öleljétek, szorítsátok lángoló szíveitekhez őket. Kössétek össze életeteket e megmaradt áldottakkal, akik megmenekültek a vihartól. Melegségetek új életre kelti őket, rejtett élnétségük nőni kezd, sebzett szívük pedig, mely még hervadt, új életre kel a visszatérő tavaszok friss hajásaival. S ti e hősnők közelében éltek majd, életet leheltek beléjük sajátos erővel, s e nemes gesztussal megváltoztathatatlan jogokat adtok vissza egy reménytelen csoport számára. [...] nők – a gyengébbik nem védtelen maradékai – akik évszázadokig példátlan brutalitás, förtelmes bűn áldozatai voltak. Olyan nők ezek, akiket férfias karjaitok közé kell szorítanotok, s biztosak lehetnek benne, hogy a teljes örmény közösség ünnepli majd házasságukat.”¹⁵⁰

Magasztos, emberséges hozzáállás volt ez, a nemzeti újjáépítés eszményeiből eredő szükségszerűség? Azt gondolom, ezek a tényezők mind jelen voltak a második csoport nézeteiben. De ebben a csoportban is megjelent az elutasítás,

¹⁴⁹ A. Leylani, „Տպաւորութիւններ Հայտալէր [Aleppói benyomások].”

¹⁵⁰ G. Varbedian, „Նուիրական խլիւղկներ [Megmaradt áldottak], *Tashink*, 1832. sz. (1919. január 2.) Izmir.

amikor a „megmaradt áldott” úgy döntött, nem hagyja el új török, kurd vagy arab férjét. Hogyan kellene a nemzeti közösség szerveinek ehhez a szituációhoz viszonyulnia? Számos oka volt, miért döntöttek úgy nők, hogy török, kurd vagy arab férjeik mellett maradnak örmény közösségeik kérése ellenére. A legnyilvánvalóbbak közé tartozott a félelem az ismeretlen jövőtől, a védtelenség érzése, a férj iránt érzett szerelem, vagy az, hogy nem akarták elveszíteni gyermekeiket. Az író és publicista Zabel Eszajan, aki nagyon jól értette, milyen különböző társadalmi problémákkal néztek szembe ezek a nők, a következőket írta az Örmény Nemzeti Delegáció elnökének, Boghosz Nubar pasának címzett riportjában:

„Néhányukat gazdag muszlimok vásárolták meg, vagy a rendőrség kezei közül szabadították ki őket, és ennek eredményeként viszonylag elviselhető életet sikerült kialakítaniuk maguknak. E nők ennek megfelelően hálát éreznek azok iránt, akik szörnyű sorstól mentették meg őket.

Néhányuk a teljes családját elvesztette, s így bizonytalan jövővel néznek szembe.

Néhányuk gyermekeket szült muszlim férjének, és nem akarja sorsára hagyni őket.

Néhányuk, mivel rossz hírű életet élt, a szegénység terhe alatt él, és fél hazatérni honfitársai körébe.

Néhányuk minden erkölcsi értékét elvesztette.

Néhányuk nem bízik abban, hogy hazájában biztonságban élhet.

Női csoportokat kell tehát alapítani, ahol tudnak a helyzetükről beszélni, ahol bátorsággal lehet őket felvértezni, erkölcsi támogatást lehet nyújtani nekik, és nyugodtan meg lehet vizsgálni és oldani komplex helyzetüket, igazságosan és emberséggel.”¹⁵¹

Ezzel a céllal is alakultak meg rögtön a háborút követően Aleppóban, Adanában és Isztambulban, a győzedelmeskedő szövetségesek által védett területeken a Semleges Házaknak nevezett női menedékhelyek. Azok a nők szálltak meg ezekben, akik valamilyen konfliktushelyzetbe kerültek. Például ha egy örmény nőt erőszakkal választottak el török, kurd vagy arab férjétől, aki eredetileg foglyul ejtette és később „legális” házastársaként visszakövetelte feleségét. Más esetekben maga a nő akart visszamenni török, kurd vagy arab férjéhez, de az

¹⁵¹ Nubari Könyvtár, National Delegation Archives, 1–15, 1919. február–márciusi levelezés, Zabel Yessayan „La libération des femmes et enfants non-musulmans en Turquie” c. riportja, 1919, 9.

örmény közösségeik követelték, hogy térjen vissza családjához, már ami megmaradt belőle. A Semleges Ház célja az volt, hogy biztonságos környezetet nyújtson ezeknek a nőknek, önbizalmat ébresszen bennük, és bátorítsa őket, hogy maguk alakítsák a sorsukat. Az általam ismert intézményvezetők amerikaiak vagy franciák voltak, örmény és török asszisztensekkel. A céltom itt nem az, hogy megvizsgáljam, mennyire voltak sikeresek ezek az intézmények. Mindenesetre sokan döntöttek úgy, hogy örmény közösségükkel maradnak, míg mások inkább vissza akartak térni török, kurd vagy arab férjeikhez.¹⁵²

Az ilyen intézmények alapítását H. Mamurian is támogatta cikkében, ahol világosan kifejtette álláspontját azokkal a nőkkel kapcsolatban, akik nem akarták elhagyni török, kurd vagy arab férjeiket.

„Azt gondoljuk, az ilyen kőszívű nőket és a hozzá hasonlókat őrizetbe kell venni, fogva tartani és, ha szükséges, legalább három hónapig bezárni, aztán hagyni, hogy döntsenek saját sorsukról. Ha még ezután sem engednek, akkor nem szabad megakadályozni őket, sorsukra kell őket hagyni, világosan közölve velük, hogy ha a jövőben bűnbánatot gyakorolva vissza akarnának térni Anyaegyházukba vagy nemzetükbe, vissza lesznek utasítva, és örökre kitagadtatnak.”¹⁵³

Mamurian szavaiból úgy tűnik, a nemzetből való teljes kizárást helyezi kilátásba. A „bűnbánó” a nemzet zárt ajtóin kopogtathatna csak, még akkor is, ha szeretné megőrizni örmény identitását is, ha szeretne az örmény egyház kötelékeibe tartozni, és örmény iskolába íratná be gyerekeit. Az író és ismert politikai személyiség, Avedis Aharonian sem vélekedett másként; a témáról szóló isztambuli beszédében, ami a *Nör Giank* (Új Élet) nevű lapban jelent meg, többek között azt mondta: „...ha egy örmény nő véletlenül egy viszonylag elviselhető törököt fogott ki, és valamilyen szinten elfogadta új életét, gyerekei vannak, és nem boldogtalan – ne menjetek utána, hagyjátok, ahol van; ilyen

¹⁵² A Semleges Házakkal kapcsolatban lásd: Lerna Ekmekcioglu, „A Climate for Abduction, a Climate for Redemption”, Keith David Watenpaugh, „The League of Nations’ Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920–1927”, *American Historical Review*, 115, 5. sz. (2010): 1315–1339.

¹⁵³ H. Mamurian, „Լուծելի խնդիրներ [Solvable problems]”, *Tashink*, 1859. sz. (1919. február 4.), Izmir.

igényeket a mi erőink nem teljesíthetnek.”¹⁵⁴ Ezt közvetlenül egy olyan mondat követi, amit a nemzetből való kiátkozás határán van: „*Nemzetünknek semmi haszna nem származik már az ilyen nőkből.*”

De hogyan kell azokhoz a nőkhöz viszonyulni, akik készen álltak arra, hogy elhagyják török, kurd vagy arab férjüket, és visszatértek a nemzeti közösségbe, de hoztak magukkal egy vagy több, a háború alatt, kényszerházasságban fogant gyereket? Az ezzel kapcsolatos tudásunk pusztán anekdotákon alapul. Az a benyomásunk, hogy általában elutasították az ilyen gyermekek befogadását. A kivételszámba menő aleppói női menedékhely kapcsolatban állt az örmény egyházmegyei hatóságokkal. Az ott élő nőkről szóló feljegyzések szerint néhány nő hozott magával erőszakban fogant gyermeket, akikről a menedékhely aztán gondoskodott.¹⁵⁵ A nők azonban nem maradhattak sokáig az ilyen intézményekben. Az igazgatók mindig keresték a lehetőséget, hogyan illesszék vissza őket a társadalomba; örmény férjet találtak nekik, vagy felkutatták rokonaikat. Ám amikor a nőknek lehetőségük nyílt arra, hogy újra beilleszkedjenek az örmény közegbe, nehézségeik támadtak a magukkal hozott gyerek miatt.

Arpuni Izmirben született, a háború végén Damaszkuszban fogadta be egy menedékház újszülött gyermekével, aki egy muszlim arabbal kötött házasság gyümölcse volt. 1919-ben a Fejszál emír vezette szír arab hatóságok arra kényszerítették az örmény nőket, hogy hagyják el muszlim férjeiket, s mondjanak le gyermekeikről a muszlim családok javára. Arpuni még szoptatta gyermekét, így hát létfontosságú volt, hogy vele maradjon. A hatóságok beleegyeztek, hogy megtartsa a gyermeket, amíg szoptat. Másfelől örmény férje még élt, és Izmirben lakott. Arpuni fivérei nem sajnálták a fáradságot, hogy felkeressék nővérüket, és visszaküldjék törvényes férjéhez – ha lemond újszülött gyermekéről. De Arpuni ezt visszautasította, és Damaszkuszban maradt kisbabájával.¹⁵⁶

A száműzetésben született gyermekek helyzete jelentősen különbözött az árva örmény gyermekekétől, akik török, kurd vagy arab családoknál éltek a Sorscsapás évei alatt. Az utóbbiakhoz való viszonyulás, ahogyan láthattuk,

nagyjából egységes volt a nemzeti közösségi szervek részéről. A domináns vélemény azt volt, ezeket a gyerekeket újra lehet „*örményesíteni*”, ha örmény oktatást kapnak, és ezáltal az örmény társadalom újjáépítésének legfontosabb tényezőivé válhatnak. De ugyanilyen eredményre lehet-e jutni az erőszakban fogant gyermekek esetében, akik török, kurd vagy arab apától származtak?, merült fel a kérdés. A válasz többnyire nemleges volt.¹⁵⁷ A teljes népcsoporton elkövetett tömeges erőszak élő bizonyítékai voltak ezek a gyerekek, és a kollektív megbecstelenítés letörölhetetlen stigmáját viselték magukon. A ruandai népirtást követően a hasonló sorsú fiúkat és lányokat „*a gyűlölet gyermekeinek*”, „*nemkívánatos gyermekeknek*” vagy „*rossz emlékü gyermekeknek*” nevezték.¹⁵⁸ Közvetlenül az örmények deportálását és lemészárlását követő évekből nem sok értekezést találunk erről a témáról, de meggyőződésem, hogy túlnyomórészt az ellenség gyermekeinek tartották őket.

Majdnem egy időben ezzel Franciaországban is viták folytak erről a témáról, a francia határvidék 1915-ös német lerochanása során nemi erőszakban fogant gyerekekkel kapcsolatban. A francia példa rövid bemutatása tanulságos lehet témánk szempontjából. A francia vita során gyakran elhangzott, hogy ezek a gyermekek „*elkorcsosítanak*” a francia társadalmat, és hogy fenyegetést jelentenek a „faji tisztaságra”.¹⁵⁹ Sokan azt gondolták, az apai vérvonallal dominálna bennük, aminek eredményeként jövődöbéli ellenségek (németek) nőnének fel a francia társadalom kebelében:

¹⁵⁷ Lerna Ekmekcioglu egy egyébként értékes és érdekes információkat tartalmazó cikkében lábjegyzetben megemlíti a korábbi örmény túlélő nőkről írt cikkeimet. Szerinte én védem azoknak az örmény közösségi vezetőknek a véleményét, akik negatívan álltak hozzá a magukra hagyott örmény nőkhöz. Ez leegyszerűsítés, ami nem tudja megfelelően összefoglalni az eddigi írásaimban kifejtett átfogó nézőpontot. A téma ennél sokkal érzékenyebb és sokrétűbb. A magukra hagyott és védtelen nők reintegrációjának teljes folyamata tele van ellentmondásokkal, én pedig megpróbáltam kritikai szemszögből kutatni és bemutatni ezeket. Ekmekcioglu cikke megmutatja, hogy egy ilyen fontos témában, megkérdőjelezhető érveinek árnyalása érdekében sosem tanulmányozta komolyabban a kor örmény sajtóját, ami pedig a kérdéses éveket illetően az egyik legjobb elsődleges forrásként szolgál. A *Hai Gin* az egyetlen kivétel, ez a kéthetente megjelenő lap, ami mindössze néhány számot ért meg. Kutatása során Ekmekcioglu számos további fontos, releváns archívumi anyagot is ignorált (lásd: Lerna Ekmekcioglu, „A Climate for Abduction, a Climate for Redemption”).

¹⁵⁸ Yaschica Williams – Janine Bower, „Media Images of Wartime Sexual Violence: Ethnic Cleansing in Rwanda and the Former Yugoslavia”, in *Women, Violence, and the Media: Readings in Feminist Criminology*, (szerk.) Drew Humphries, Northeastern University Press, Boston, 2009, 161.

¹⁵⁹ Stéphane Audoin-Rouzeau, *L'enfant de l'ennemi, 1914–1918*, Aubier, Párizs 1995, 144, 157.

¹⁵⁴ Chituni, „Մի. Միսմանի քաջաբանութիւնը ճիշդապէս իրիկունը [Mr Aharonian beszéde a Lámpagyújtás estéjén]”, *Nor Giansk* (Új Élet), 95. sz. (1919. január 22.), Isztambul.

¹⁵⁵ AGBU központi archívum (Kairó), Aleppó-akta, levelezések 1920. június – 1922. március, levél az aleppói ágazattól a központba, 1920. március 17., 1920. május 4., 1920. április 1., 1920. július 14., 1920. október 10., 1920. november 4., 1920. december 7., 1921. március 15., 1921. május 11.

¹⁵⁶ AGBU központi archívum (Kairó), Damaszkusz akta, 12. sz., 1910. július 21. – 1931. március 26., levél a damaszkuszi ágazattól a központba, 1919. június 20.

„Német vér volt, lényében szennyezett és szennyező, ami miatt sokan a nemi erőszakból született gyermekeket nem tartották befogadhatónak...”¹⁶⁰

Azok, akik e nézőpontot radikálisan képviselték a nyilvánosságban, arra biztatták ezeket az anyákat, hogy öljék meg gyermekeiket.¹⁶¹

A valóságban – ahogyan arról Robyn Charli Carpenter olyan kiválóan írt művében – még ma sem világos sem tudományos, sem jogi szempontból, hogy az erőszakban fogant gyermekeknek mely csoporthoz kellene tartozniuk. Egy teljes népcsoport ellen irányuló tervezett népirtás áldozataiként kellene tekintenünk rájuk? Az áldozatok csoportjába tartoznak, vagy apai vérvonaluk révén az elkövetőkébe? S ha az elkövetők csoportja elutasítja őket, hová kell őket sorolni?¹⁶²

Az általam ismert források nem tartalmaznak olyan vitát, mint amilyen a franciáknál zajlott. De azt gondolom, hogy fontos az az álláspont, melyet a dán misszionárius, Karen Jeppe által alapított menedékház képviselt ezekkel a gyermekekkel kapcsolatban. Az 1920-as években ez az intézmény a különböző szír törzsek köréből gyűjtött össze árvákat és túlélő nőket. Védnöke a Népszövetséghez tartozó „*Commission pour la protection des femmes et des enfants au Proche-Orient*” volt, mely később UNHCR-ként vált ismertté (az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága). Az örmény menekültek nagy tisztelettel adóztak Karen Jeppe előtt, különösen mivel a háború alatt Urfában tartózkodott, ahol tanúja volt az örmények deportálásának és lemészárlásának. Később aleppói munkája hatalmas humanitárius segítséget jelentett az örmény menekültek számára.¹⁶³ Az általa vezetett intézmény 1924-es beszámolója a következőket írja:

¹⁶⁰ Uo. 181.

¹⁶¹ Uo.

¹⁶² Robyn Charli Carpenter, „Forced Maternity, Children’s Rights and the Genocide Convention: A Theoretical Analysis”, *Journal of Genocide Research*, 2, 2. sz. (2000): 230–239. Ugyanerről a témáról lásd: Lerna Ekmekcioglu, „A Climate for Abduction, a Climate for Redemption”.

¹⁶³ Karen Jeppe aleppói humanitárius tevékenységével kapcsolatban lásd: Hagop Cholakian, Քարլի Եփփեյի, Հայ Գողգոթային և Վերածնունդին հետ [Karen Jeppe: Az örmény golgotával és újjászületésével] (Aleppo: Arevelk, 2001); Dzovinar Kévonian, *Refugiés et diplomatie humanitaire: les acteurs européens et la scène proche-orientale pendant l’entre-deux-guerres*, Publications de la Sorbonne, Párizs, 2004; Watenpaugh, „The League of Nations’ Rescue of Armenian Genocide Survivors”.

„Nem fogadunk be muszlim származásúakat, mert az törvényellenes. A gyermek az apjához tartozik, és intézményként nem támogathatunk törvényellenes lépéseket. Amikor töröktől született gyermekkel érkezik egy anya, még akkor sem fogadjuk be őt, ha valamely nemzeti szerv elviszi a gyermeket. Egyedül mentek el, egyedül térnek vissza. [...] Lehetetlen elhozni azokat, akik nem akarnak visszatérni jelenleg az örmény közösségbe. Vissza nem térésük legfőbb oka az, hogy félnek, elveszítik férjüket. Igazából az a nő, akinek a szexuális kielégülés fontosabb a nemzeténél, nem érdemel segítséget. Az ilyen nők hadd vesszenek örökre.”¹⁶⁴

Záró gondolatok

Az elmúlt évtized során olyan hangok szólaltak meg Törökországban, melyhez hasonlókat a kemalista államalapítás óta még soha nem hallottunk semmilyen médiában, kiadványban, vagy úgy általában a társadalomban. Sőt ellenkezőleg, az ilyen hangokat nem tolerálta a kemalista-nacionalista ideológia, s korábban mindent megtettek, hogy nyilvános kifejezésüket megakadályozzák. Az elmúlt évek Törökországa viszont szokatlan enyhülést mutatott, s hatalmas szakadékok jelentek meg a társadalomban, amely új politikai és társadalmi gondolkodást eredményezett az országban. Korábban elnémított hangok szólaltak meg, s olyan történetek kezdtek elhangozni nyilvánosan, melyeket korábban nem tűrtak volna meg. Igaz, az állami történetírás állításainak ellentmondó hangoknak és történeteknek nincs nagy közönsége, de már a pusztta létezésük történelmi változások bizonyítéka. Törökország valójában most olyan folyamaton megy keresztül, melynek jövődöbeli mozzanatait lehetetlen előre látni.

Az új hangok közt meg kell említeni azokét, akik elkezdtek a nagyanyjuk vagy dédanyjuk örmény származásáról írni vagy mesélni. Előfutárunk Fethiye Çetin. *Nagymamám*¹⁶⁵ című könyvében elmeséli nagyanyja valódi történetét. Hranush palui örmény lány volt. A száműzetés felé vezető úton rabolták el, és átnevezték Seherré. Később muszlimként nevelték, hozzáadták egy törökhöz, és soha többé nem beszélt a múltjáról egészen addig, míg a halála közeledni nem kezdett. Çetin műve sokakra hatott inspirálóan. A témával kapcsolatos

¹⁶⁴ M. Herartian, „Ազգերու Դաշնակցութեան Միւրիւն Որոշաւաւաք Միւրիւն [A Népszövetség missziója az árvák begyűjtésére]”, *Piutig*, 40. sz. (1924. október 6.), Bejrút.

¹⁶⁵ Fethiye Çetin, *Anneannem*, Metis, Isztambul, 2004.

számos tabu leomlott, a nyelvek megoldódtak. A mai napig számos új cikk, könyv és dokumentumfilm jelenik meg a témáról.¹⁶⁶ A tálalás módja eltérő, mindazonáltal a téma ugyanaz: egy örmény nő vagy lány, aki túlélte a genocídiumot, családjától és közösségétől elszakítva új életet kezd a török társadalomban, áttér az iszlámra, felneveli gyermekeit, és megpróbálja elrejteni kiletét a környezete elől. Halálát követően mindig a család harmadik vagy negyedik generációs tagja az, aki leírja és bemutatja a nyilvánosságnak nagyanyja vagy dédnagyanyja szívbe markoló történetét.

Nyilvánvaló, hogy rengeteg nőnek jutott ez a sors Törökországban. Néhányan nyíltan bizonyították, hogy örmény felmenőkkel rendelkeznek, ami olykor már-már azt a benyomást keltette, ezt politikai gesztusnak szánják a Törökországban még mindig uralkodó nacionalista gondolkodásmód ellen. Végül is nem szabad elfelednünk, olyan országgal van dolgunk, ahol az ellenfél rágalmazásának egyik bevált módja örmény felmenőit emlegetni. Örmény vért „hordozni” megalázónak számít, ezért sokan azonnal nyilvánosan visszautasították az efféle „rágalmakat”.

Çetin és mások művei mindenesetre lyukat ütöttek az intolerancia és hallgatás falain. Sokakat felbátorítottak, míg másokat megbotránkoztattak. Olyan hangokat tettek hallhatóvá, melyeknek nem volt helyük a török társadalomban... és nem csak a törökben...

Most pedig belépünk az örmény közegbe. Nyilvánvaló, hogy az örmények, éljenek akár Örményországban, akár a diaszpórában, nagy figyelemmel kísérték a Törökországban az utóbbi években lezajló változásokat. Az oszmán-örmény történelemmel és a népi társadalommal kapcsolatos új álláspontok, illetve a mostanában hallható hangok természetesen nagy izgalmat keltenek körükben. Bár az elmúlt években ritkán fordítottak török nyelvű könyvet örményre, Çetin

¹⁶⁶ Főként: Ayşe Gül Altınay – Yekta Türkyılmaz, „Unraveling Layers of Gendered Silencing: Converted Armenian Survivors of the 1915 Catastrophe”, *Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries*, (szerk.) Amy Singer, Christoph K. Neumann, és Selçuk Akşin Somel, Routledge, London – New York, 2011, 25–53.; Ayşe Gül Altınay – Fethiye Çetin (szerk.), *Torunlar*, Metis, Isztambul, 2009.; Erhan Başyurt, *Ermeni Evlatlıklar: Saklı Kalmış Hayatlar*, Karakutu, Isztambul, 2006.; Baskın Oran (szerk.), *M.K. Adli Çocukların Tehcir Anıları: 1915 ve Sonrası* [Egy M.K. nevű gyermek memoárja a deportálásról: 1915 és ami utána következett], İletişim, Isztambul, 2005.; İbrahim Ethem Atınur, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi* (1915–1923), Babil, Ankara, 2005.; İrfan Palalı, *Tehcir Çocukları: Nene bir Ermeni’ymiş...* [A deportálás gyermekei: Kiderült, a nagymamám örmény...], Su Yayınevi, Isztambul, 2005.; Kemal Yalçın, *Sarı Gelin – Sarı Gyalın*, Birzamanlar Yayıncılık, Isztambul, 2005.

művének már két fordítása is van. Çetint és az övéhez hasonló törökországi friss hangokat gyakran hallani örmények által szervezett előadásokon. Az örmény nyilvánosságra is hatással vannak azoknak az örmény nőknek a történetei, akik a deportálás éve alatt Anatóliában maradtak és muszlimmá váltak. Az örmény politikai pártok és közösségi vezetők mind kialakították már az álláspontjukat velük kapcsolatban. Hozzájuk sorolják azokat is, akik a genocídium éveiben vagy már azt megelőzően muszlimra áttért férfiak és nők utódai. Egyes örmény politikai aktivisták becslése szerint a török–örmény gyökerekkel rendelkező állampolgárok száma akár négymillió is lehet, akikért szerintük az örményeknek felelősséget kellene vállalniuk.

E fejezetben már láthattuk, hogy a háborút követő években két olyan jelentős csoport létezett, melynek tagjai kevés reményt táplálhattak aziránt, hogy megtalálják majd helyüket a nemzeti közösségen belül. Az elsőbe azok a női túlélők tartoztak, akik valamilyen oknál fogva nem voltak hajlandóak elhagyni török, kurd vagy arab férjüket. A másodikba azok a nők, akik nem akartak lemondani az erőszakban fogant gyermekeikről. A gyermekek hatalmas csoportja is azok osztályába sorolható, akiket elutasítottak és magukra hagytak. E két csoport volt az élő bizonyíték a genocídium okozta, gyakran megoldhatatlan társadalmi problémákra.

Az ellentmondás persze abban rejlik, hogy a mai örmény környezetben belül pontosan ugyanazok a nemzeti és közösségi szervek hangsúlyozzák e korábban elutasított emberek és utódjaik örmény identitását, akik annak idején döntő szerepet játszottak abban, hogy kizárják ezeket a nőket a saját társadalmukból. Hogyan lehet egy ilyen álláspontot elfogadni? Esetleg a széleslátókörűség jele volna? Vagy most, száz év után, szemmel látható a fejlődés a női túlélők kérdésének vizsgálatában? Talán e két tényező jelen van. Azonban azok a közszereplők és újságírók, akik az elmúlt években megnyilvánultak a muszlim örményekkel kapcsolatban, éljenek akár Örményországban, akár a diaszpórában – melyet nem volt lehetőségem bemutatni e fejezetben –, nem kritikai nézőpontból közelítik meg a kérdést. Számukra a legfontosabb az ilyen személyek örmény gyökereit hangsúlyozni – akár történelmi, akár jelen-tős mai példák révén. Ami viszont hiányzik, az a társadalmi realitások megértésére való törekvés, ami egészen a Sorscsapásig és az azt követő évekig vezet vissza, amikor saját nemzeti csoportjuk utasított el számtalan örmény túlélő nőt. De e nők új élete a modern török társadalomban sem volt mindig zökke-

nőmentes. Annak ellenére, hogy minden kapcsolatuk megszakadt az örmény társadalommal, gyakran emlegették fel e nők és gyermekeik örmény származását – ezzel társadalmi pária helyzetbe taszítva őket.

Női mivoltuk következtében még nehezebb helyzetbe kerültek nemzeti csoportjukon belül. A negatív álláspontokban világosan látszik a szexizmus. Valójában a mérsárlások és deportálások extrém körülményei rengeteg örményt – nem csak nőket – kényszerítettek olyan cselekedetekre, amilyeneket normális körülmények közt soha nem követtek volna el. Tudjuk például, hogy a háború éve alatt Bilad al-Sham örmény menekültjei tömegesen tértek át az iszlámra. Azt is tudjuk, hogy ezrek dolgoztak olyan gyárakban (*imalat-hane*), amelyeket bár örmény ügyvezetők irányítottak, valójában az oszmán hadsereg számára dolgoztak.

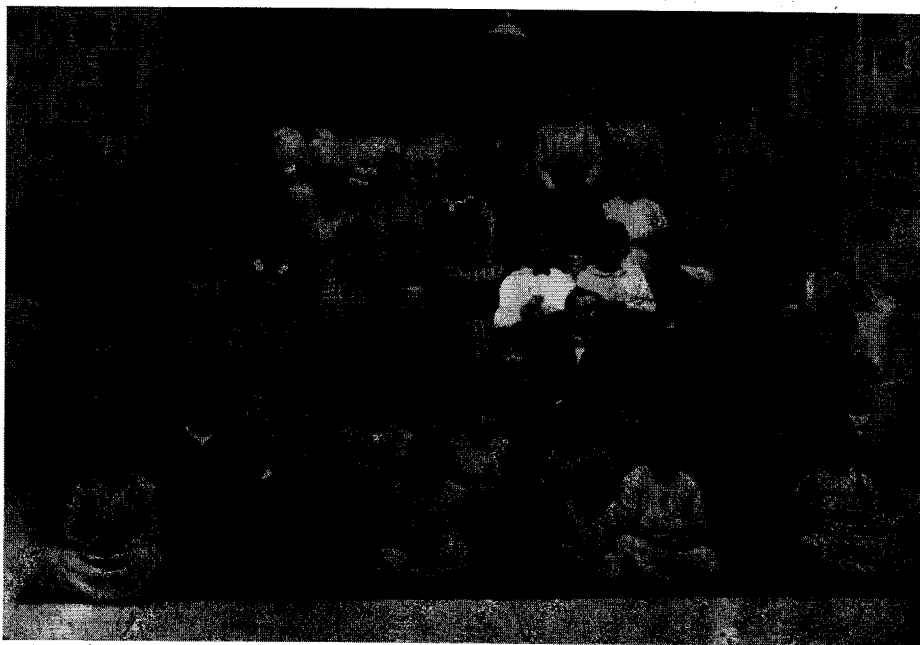
Ezek mind olyan cselekedetek, melyeket a Primo Levi által leírt „szürke zónába” lehetne sorolni. Ebben az értelemben a háborút követően ezeket is lehetett volna tűrhetetlennek nevezni, emiatt pedig meg lehetett volna fontolni a résztvevők nemzetből való kiátkozását. Azonban ezek az esetek gyorsan elfelejtődtek a háború után, nem részei a kollektív emlékezetnek.

Természetes volt, hogy rengeteg örmény várta szenvedéseinek végét, hogy újra családjuk, csoportjaik, közösségeik és nemzeti társadalmuk körében élhessenek – és ez sok esetben különösebb bonyodalmak nélkül teljesült is. Azonban az itt vizsgált nők gyakran zárt ajtókra találtak, és ez sokaknak a kizártság, az elhagyatottság és az identitásválság új szakaszának kezdetét jelentette.

Bejrút: Korábbi árvák esküvője. Az árvaházi tisztviselők erkölcsi felelősséget éreztek minden felnőtt árva iránt, és úgy döntöttek, hogy egy támogatói eljárást alkalmaznak a törvényes gyámjaik irányába, hogy a szociális integrációjukat kevésbé fájdalmassá tegyék. Gyakran igazi szülőként viselkedtek, és erősen támogatták a honfitársak közti házasságokat.

Forrás: AGBU Nubarian Library, Párizs

A női menedékhely lakói és vezetése, Damaszkusz, 1919.
Forrás: AGBU Nubarian Library, Párizs

Varrófoglalkozás a bejrúti „Kelekian” árvaházban 1929-ben,
ahol Rita Manguian (középen) tanított fiatal árvákat a ruhakészítés mesterségére.
Jobbra a svájci lelkész, Anthony Kraft-Bonnard áll.
Forrás: AGBU Nubarian Library, Párizs

A nem-török etnikai és vallási csoportok kiűzése Törökországból Szíriába az 1920-as és a korai 1930-as években

Kontextus

A Mustafa Kemal Atatürk paşa (később Atatürk) vezette Nemzeti Mozgalom megszületésének legfőbb kiváltó tényezője a legyőzött Oszmán Birodalom felbomlása volt az első világháború végét követően. A mozgalom célja minden olyan, korábban Anatóliához tartozó régió újraelfoglalása volt, amelyek még mindig a győztes szövetségesek fennhatósága alatt álltak. Amikor a nagyhatalmak átrajzolták a Közel-Kelet térképét, az anatóliai régiókban szintén születettek volna olyan újonnan alakított államalakulatok, amelyek nem török-oszmán irányítás alatt álltak volna.

Mustafa Kemal által 1919 májusában megalapított mozgalom és a következő évek során aratott katonai győzelmek új fejezetet nyitottak a török történelemben. 1920 végén a török hadseregnek sikerült visszaszereznie Kars és Ardahan régiókat az Örmény Köztársaságtól. 1922. január 4-én a francia kormányhatóságok végre kivonultak Kilikiából, így az is újra török irányítás alá került. Az 1920-ban kezdődő nyugat-anatóliai görög–török háború 1922 végéig folytatódott, s ez az ütközet is a török hadak győzelmével zárult. Ezek a katonai győzelmek nyitottak utat a lausanne-i békeszerződés felé, ahol a török oldal olyan politikai győzelmet ért el, ami bizonyos szempontból megkoronázta minden addigi katonai sikerét.

Így hát Mustafa Kemal és követői sikeresen valósították meg a Nemzeti Mozgalom legfontosabb célját, a török nemzetállam megalapítását Anatólia nagy kiterjedésű területein. A lausanne-i békeszerződés (melyet 1923. július 24-én írtak alá) hivatalosan is elfogadta az új Törökország megalapítását, és nemzetközileg is elismerte. Az új török állam alapítói számára legalább

annyira fontos volt, hogy gazdaságilag, nyelvileg és demográfiailag „törökösítsen”, mint amennyire fontos a földek felszabadítása volt.

A vezetők célja egy olyan nemzetállam megalapítása volt, amely kizárólag a török identitáson alapult; más nemzeti identitások és e közösségek fejlődése nem fért bele ebbe a világképbe. Vehbi bég, karesi követ például 1924. november 5-én a következőt jelentette be a török parlamentben a Törökország és Görögország közötti népességcseré-egyezménnyel kapcsolatban:

„Minden egyes [török] ember érkezése gazdagodást jelent számunkra, s minden egyes [görög] ember távozása áldás nekünk!”¹⁶⁷

Ezek az eszmények hamar elterjedtek az egész ország területén, különösen a sajtó, az iskolák, Mustafa Kemal Köztársasági Néppártja (CHP, alapítva 1923-ban) és fontos propagandaeszközük, a *Türk Ocakları* által.¹⁶⁸

Tágabb nézőpontból szemlélve meg kell jegyezni, hogy a háborút követő időszakban a nemzetállamok alapítása volt napirenden. A világméretű konfliktus elpusztított három többnemzetiségű, többvallású birodalmat: az Oszmán Birodalmat, az Osztrák–Magyar Monarchiát és az Orosz Birodalmat. E politikai rend felbomlása következtében új határokat rajzoltak, nemzetállamok sora született. A korábbi Oszmán Birodalom régióiban a nemzeti azonosságtudat nem pusztán a törökök közt erősödött fel, hanem a többi etnikai és vallási közösségen: a görög ortodoxok, örmények, arabok, kurdok és az asszír-kháldok körében is végigsöpört. A korábbi politikai rend összeomlott, a győztes szövetségesek (különösen a két gyarmatosításra törekvő hatalom, Nagy-Britannia és Franciaország) pedig különböző érdekszférákra osztották a régiót, melyekben új önkormányzati egységek jelentek meg. Ebben az új politikai rendben a korábbi birodalmat alkotó különböző népcsoportok autonóm vagy független területeken homogén politikai alakzatokat akartak létrehozni.

Az első világháború végén ilyen volt az általános légkör.

Ami az új Törökországot megkülönböztette e nemzetállami törekvésektől, az, hogy vezetőik a korábbi Oszmán Birodalom irányítóinak – az *Ittihad ve Terakkinak* (Az Egység és Haladás Bizottsága – EHB) – az eszményeihez nagyon hasonló álláspontot képviseltek. E politikai párt vezetése alatt, különösen az első világháború éveiben, a homogenizációs politika és Anatólia törökösítése új, kriminális szintre lépett. Az EHB ezekben az években valósította meg a nem-törökök deportálásáról, kiirtásáról és erőszakos áttelepítéséről szóló tervét, ami akkor ért tetőfokára, amikor szinte minden örményt kiirtottak, illetve deportáltak kelet-anatóliai ősi otthonaikból és Nyugat-Anatólia számos városából és falvából.

Az új Törökország vezetői számára szintén Anatólia etnikai homogenizációja és törökösítése volt a cél. Ez annyiban hat természetesnek, hogy a Mustafa Kemal vezette mozgalom sok tekintetben az EHB közvetlen folytatása volt,¹⁶⁹ és jellegét tekintve is nagyban hasonlított arra.¹⁷⁰ A mozgalom számos tagja korábban az EHB tagja volt, és alapvető szerepet töltött be az első világháború éve alatt a deportálások és mészárlások kivitelezésében.

Hozzá kell tenni az általános kontextus jobb megértésének érdekében, hogy az első világháborút követő időszakban a birodalombeli törökök és keresztények közti ellentétek jelentősen fokozódtak. Az óslakos keresztények, érthető módon, nagy lelkesedéssel fogadták a Kilikiát és más, keletebbre fekvő területeket elfoglaló szövetségeseket. Többnyire a genocídium örmény túlélői éltek itt. A szövetségesek (britek és franciák) e helyi keresztény csoportnak természetesen fontos szerepet szántak a katonai megszállás során. Belőlük verbuválták az új hatóságokat, a polgári adminisztrációt és a katonai-rendőri szerveket egyaránt.

Emiatt aztán a török és a nem-török (különösen keresztény) népesség közti szakadás még jelentősebbé vált. Később, amikor a török hatóságok elkezdtek kiűzni a nem-török közösségeket az ország területéről, ezt gyakran a francia megszálló erőknek nyújtott segítségükkel indokolták. A török oldal számára egyszerűen gyanús elemeknek számítottak, akik előbb vagy utóbb az újonnan alapított török kormány számára nemzetbiztonsági kockázatot jelentenének.

¹⁶⁷ Ayhan Aktar, „Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered”, in Hirschon, R. (szerk.), *Crossing The Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (Tanulmányok a kényszerített migrációról, 12. kötet), New York, Berghahn Books, 2003, 87.

¹⁶⁸ François Georgeon, „Les Foyers turcs à l'époque kémaliste”, *Turcica*, XIV, 1982, Louvain–Párizs–Strasbourg, 192.

¹⁶⁹ Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The role of the Committee of Union and Progress in the Turkish national movement, 1905–1926*, Brill, Leiden, 1984, 103–105.

¹⁷⁰ Taner Akçam, *A shameful act: the Armenian genocide and the question of Turkish responsibility*, Metropolitan Books, New York, 2006, 303.

Hogy árnyaljuk a képet, meg kell jegyezni, hogy eközben a megbízott francia hatóságok minden lehetséges eszközt bevetettek, hogy céljukat elérve biztosítsák és meghosszabbítsák jelenlétük időtartamát Szíriában. 1921–1922-ben Kilikiát átengedték ugyan a törököknek, de Szíriában és Libanonban fenntartották az uralmukat. Érdekes, hogy mennyire ellentmondásos megszállási stratégiát alkalmaztak a törökök, illetve a franciák a két szomszédos országban. Bár módszereik homlokegyenest különböztek, valójában ugyanazokat a célokat akarták elérni – hatalmuk bebiztosítását és szakadatlanságát. A francia hatóságok, a törökökkel szemben, nem támogatták az arab nacionalizmust Szíriában, és mélyen ellenezték, hogy e régiókban török mintára nemzetállamokat alapítsanak. Sőt ezzel ellentétben a franciák támogatták, hogy a nem többségi vallási és etnikai identitások gyökeret eresszenek és fejlődjenek. E csoportokból nyilvánvalóan helyi szövetségeseket akartak faragni, a francia hatóságok ugyanis úgy látták, hogy a francia jelenlétet és érdekeket a szunnita arab többség ellenzi elsősorban.

Ez volt az oka annak is, hogy a szíriai megszállás idején a francia hatóságok nem ellenezték, hogy a szomszédos Törökországból és Irakból menekültek: asszírok/szírek, kháldok, örmények és kurdok áramoljanak be Szíriába, és keressenek ott menedéket. Általában maguk a francia hatóságok szervezték meg a menekültek letelepítését. Északkelet-Szíriában, Felső-Dzsazírban új városok és falvak épültek a „barátságosnak” tartott menekültek számára. Így aztán a török nyomás alatt élő nem-török kisebbségek tudták, bármennyire fájdalmas is elhagyniuk otthonaikat, üzleteiket, földjeiket és tulajdonukat, a határ túloldalán, Szíriában menedékre lelhetnek, és viszonylagos biztonságban kezdhetik újra életüket.

Döntéshozók, szervezők és szereplők

Fontos hangsúlyozni, hogy a török–szír határvidéken élő nem-török kisebbségek háború utáni (1919–1921) deportálása nem a török kormányzat közvetlen parancsára történt. A módszerek kifinomultabbak voltak: a célba vett közösségeket különböző módokon kezdték háborgatni és nyomás alá helyezni. Ezt addig fokozták, ameddig már lehetetlen volt elviselni, így a közösség kimerült és reményvesztetté vált. Ilyen körülmények között maguk döntöttek úgy sokan, hogy elhagyják hazájukat, és a szomszédos Szíriában keresnek menedéket.

A nyomásgyakorlás legfőbb módszerei nagy vonalakban a következők voltak:

1. *Sajtókampány.* – Éles támadások indultak a kisebb nem-török közösségek ellen a határmenti régiók helyi sajtójában, különösen a hatóságokhoz közel álló újságokban (pl. *Türk Sözü, Yeni Adana, Teccedüt, Altun Öz*). A nacionalista és idegengyűlölő cikkekben e közösségeket az új török állam adáz ellenségeként ábrázolták, és azt követelték, hagyják el Törökországot. 1922 végén számtalan újság hozott le olyan közleményeket, melyek szerint e közösségek tagjainak maximum egy hónapjuk maradt, hogy elhagyják az országot. Kilikiában keresztény tulajdonú üzletekre posztereket ragasztottak ki ugyanezzel az üzenettel.¹⁷¹

2. *Üldöztetés jogi eszközök és alaptalan vádak révén.* – Sokakat azzal gyanúsítottak meg a török hatóságok, hogy amíg a francia hadsereg Kilikiában állomásozott 1919 és 1921 között, erőszakot követtek el muszlimok ellen a megszállókkal karöltve. Más esetekben török polgárok citáltak bíróságra keresztényeket, hitelek vissza nem fizetésével gyanúsítva őket. Az ügyek gyakran a gyanúsítottak összes vagyonának elkobzásával értek véget, amit megkönnyített, hogy az ügyvédek gyakran nem vállalták el a meggyanúsított keresztények védelmét.¹⁷²

3. *Falusiak városokba tömörítéséről szóló rendeletek.* – A helyi hatóságok olyan rendeleteket írtak elő, melyek értelmében a falusi keresztényeknek a legközelebbi városokba kellett költözniük, hogy ellenőrzés alatt lehessen őket tartani. Ezt nyomásgyakorlás és önkényes eljárások követték, melyekkel távozásra akarták bírni őket. Mindez különösen a Diyarbakır, Mardin és Siirt kurd többségű területein élő örményeket sújtotta.

Az 1920-as évek végén az alábbi módszereket használták ellenük:

Az első fázisban a török rendőrség arról tájékoztatta a falu polgármesterét vagy a kikiáltót, hogy a hatóságok le fogják foglalni az örmény tulajdonban lévő szántóföldeket. Ezenkívül azt követelték, hogy az örmények hagyják el otthonaikat, és a városokban telepedjenek le. Így megkezdődött egy belső

¹⁷¹ Vahe Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919–1933)*, Párizs, Karthala, 2004, 196–197.

¹⁷² Centre des Archives diplomatiques de Nantes – CADN –, Ankara fond 2. sorozat, sz. 73., levél Weygandtól a Külügyminisztérium részére, Párizs, 1923. november 8., Bejrút.

vándorlás a városok felé. Azt is megtiltották az örményeknek, hogy nyájaikat vagy ingóságaikat eladják.

A második fázisban ellehetetlenítették a városban letelepedett parasztok vállalkozási kísérleteit és munkavállalását. A város muszlim lakosságának természetesen megsúgta a helyi hatóság, hogy ők se adjanak munkát ezeknek a bevándorlóknak. Így Midiat, Palu, Mardin, Derende, Malatya, Diyarbakır, Arabkir és Harput (Kharpert) is örmény parasztok gyűjtőhelyévé vált.

A harmadik fázisban ezek a munka nélkül maradt örmények elfogadták, hogy a török hatóságok Szíriába „segítsék” őket. Ám sokaknak hatalmas összeget kellett kifizetnie, hogy útlevéhez jusson. Vagy például évekre visszamenően be kellett fizetniük hol valós, hol kitalált adókat. Végül útleveleik különleges pecsétetekkel gazdagodtak, melyek mind ugyanazt üzenték: „*Tilos újra Törökországba lépnie!*” „*Azzal a feltétellel, hogy tulajdonosa nem tér vissza.*” „*A visszatérés nem engedélyezett!*”¹⁷³

A negyedik fázisban a városi előkelőségek bojkottot hirdettek a keresztény üzletek és termékek ellen, a hatóságok pedig semmit nem tettek ez ellen. Ezzel egyidőben a török vállalatok (bankok, vasút) nem muszlim dolgozói, sőt olykor orvosok és ügyvédek is elvesztették a munkájukat.¹⁷⁴ 1922-ben Maraşban megtiltották az örményeknek, hogy elhagyják a várost, és a földeken dolgozzanak. A helyi piacokon minden örmény kereskedőt bojkottáltak. A szakmunkások csak abban az esetben űzhették foglalkozásukat, ha volt török partnerük. Ez volt a műhelyek elkobzásának első állomása. Konkrét bűncselekményekről is szólnak feljegyzések, amikor például Maraşban örményeket gyaláztak és köveztek meg.¹⁷⁵ Aintabban minden keresztények által piacra dobott terméket különleges jelzéssel láttak el, így ezeket nem tudták értékesíteni.¹⁷⁶

¹⁷³ Vahe Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919–1933)*, Párizs, Karthala, 2004, 277–278.

¹⁷⁴ Ayhan Aktar, „Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered”, in Hirschon, R. (szerk.), *Crossing The Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (Tanulmányok a kényszerített migrációról, 12. kötet), Berghahn Books, New York, 2003, 92.

¹⁷⁵ Krikor H. Kalousdian, *Marash gam Kermanig [Maras vagy Kermanig]*, New York: Armenian Compatriotic Union of Marash, 1934, 829.; Archives of Nubarian Library – ABN –, levél Dr. Khayigiantól Dr. Melkonian részére, 1922. április 25., Bejrút.

¹⁷⁶ CADN, mandat Syrie-Liban, bureau diplomatique, levél az ANU-tól Gouraud részére, 1922. március 3., Aleppó.

A kiűzés efféle módszerein első ránézésre látszik, hogy hajtóerejüket az uralkodó CHP-hez közeli intézmények (helyi újságok, *Türk Ocaklar*) és ismert helyi személyek biztosították. Második olvasatra érdekes észrevenni, hogy ezek közül az emberek közül sokan, különösen a fontosabbak, az EHB korábbi tagjai voltak, akiknek jelentős gyakorlatuk volt a tömeges kiűzések megszervezésében.

A következőkben említsünk meg ezekre néhány példát:

Ali Cenani bég a kemalista mozgalom legbefolyásosabb alakja volt Aintabban az 1920-as évek elején, s ő volt az egyik fő felelőse az utolsó örmények városból való kiűzésének 1922-ben. Később Kereskedelemügyi Miniszter lett. Korábban az EHB tagja volt, az oszmán parlament tagja, az első világháború évei alatt pedig az örmények deportálásának és vagyonuk elkobzásának egyik fő térségbeli szervezője.¹⁷⁷

Diyarbakır esete még egyértelműbb. Ebben a városban a keresztények 1924-es deportálásáért leginkább felelős személyeknek – Pirinçizade Feyzi, Muftizade Şerif bég, Zulfizade Zulfı és Zia Gökalp – a helyi CHP párt vezetőit tartották. Korábban mindannyian az EHB tagjai voltak; a kurd származású Feyzi oszmán parlamenti küldött volt később Mustafa Kemal idejében is, illetve miniszteri pozíciókban is ült.¹⁷⁸ Az első világháború alatt a *vali* (kormányzó), Dr. Reşid jobbkezeként vezető szerepet játszott a régió keresztényeinek lemészárlásában. Gökalp ugyanennek a pártnak a fő ideológusa volt. Şerif bég és Zulfı pedig a mészárlásokat elkövető helyi milíciák parancsnokaként szolgált.¹⁷⁹

Haci Kaya Izolu a háború éveiben a Mamouret Ul-Aziz régióban működő Különleges Szervezet (*Teşkilât-ı Mahsusa*) tagja volt, amely az EHB titkos szervezeteként alapvető feladatot vállalt az örmény genocídium véghezvitelében.¹⁸⁰ A háború után Haci Kaya a kemalista mozgalom helyi harputi ágának vezetője lett, amely folyamatos nyomás alatt tartotta a keresztény kisebbségeket, akik közül sokan otthonaik elhagyására kényszerültek, és Szíriában kerestek menedéket.¹⁸¹

¹⁷⁷ Raymond Kevorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Párizs, 2006, 750–751.

¹⁷⁸ Jordi Tejel, *Le mouvement kurde de Turquie en exil: continuités et discontinuités du nationalisme kurde sous le mandat français en Syrie et au Liban (1925–1946)*, Peter Lang, Bern, 2007, 15.

¹⁷⁹ Raymond Kevorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Párizs, 2006, 437–440.

¹⁸⁰ Uo. 521.

¹⁸¹ Vahe Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919–1933)*, Karthala, Párizs, 2004, 259.

Haci Mustafa Kamil korábban az EHB tagja volt, s közvetlen szerepet vállalt az urfai örmények lemészárlásában.¹⁸² Később Mustafa Kemal pártjának tagja lett, és Şanlıurfa polgármestere. 1924-ben személyesen találkozott a helyi keresztény közösségek vezetőivel, akiket felszólított arra, hogy közösségeikkel együtt hagyják el Törökországot.¹⁸³

Áldozatok

A határvidék mentén megmaradt élő közösségek, amelyek a háború után a deportálási politika áldozatai váltak, sokfélék voltak. A háború előtti időszakhoz képest nagymértékben csökkent létszámuk, hiszen többségük az EHB deportálási politikájának és mészárlásainak áldozatául esett (genocídium) az első világháború idején. Fontos persze hangsúlyozni, hogy a fegyverszünetet követően néhány deportált, többnyire örmények, helyreállították otthonaikat Adana tartományban és pár keletebbre fekvő területen – Maraşban, Aintabban és Urfában, melyek az angol–francia erők fennhatósága alatt álltak. Azonban az 1921. október 20-án aláírt ankarai szerződés értelmében Kilikia újra török uralom alá került, az utolsó francia kontingensek pedig 1922. január 4-én távoztak. Velük együtt az örmények is elhagyták a régiót, s főleg Szíriában és Libanonban telepedtek le. A keletebbre fekvő városok keresztény népessége nem tudott a francia hadsereggel tartani annak visszavonulása során, ezért 1922-ben továbbra is jelentős számú keresztény élt Maraşban, Aintabban, Urfában és Kilisben.

Azonkívül olyan települések is voltak a határvidékeken, amelyeket sosem szálltak meg a szövetségesek a fegyverszünetet követően, s ahol keresztény kisebbségek éltek. A nagyvárosokban (Diyarbakır, Malatya, Harput) számuk elenyésző volt. A Siirt, Diyarbakır és Beşiri körüli, túlnyomóan kurdok lakta területeken azonban több ezer örmény paraszt élt a korábbi évtizedek során már-már jobbágyi sorban a helyi kurd *agák* és *sejkek* uralma alatt. Földművesek vagy iparosok voltak, akik a szó minden értelmében függtek az őket kizsákmányoló uraiktól, akik ugyanakkor a védelmezőik is voltak, ezek a földműves

vagy iparos parasztok ugyanis a kurd többség számára hasznos és szakképzett csoportot jelentettek.

A kölcsönös érdekek miatt a kurd *agák* megvédték az örményeket az első világháború alatt zajló mészárlásoktól és deportálásoktól. Az 1920-as évek végén azonban a török központi hatóságok fellazították a régióban az *agák* és *sejkek* befolyását és hatalmát, így azok már nem tudták megvédeni az örményeket.

Ezen a ponton megpróbáljuk város és régió szerint megadni a Törökországot elhagyó és az 1920-as években és a '30-as évek elején Szíriában menedéket kereső kisebbségek számát. Fontos megemlíteni, hogy számos ok miatt nem tárgyaljuk a kurd emigrációt, amely külön tanulmányt érdemel. Az is igaz, hogy ezek a kurdok gyakran olyan törzsek tagjai voltak, melyek az új és mesterséges határ mindkét oldalán éltek. A török és a francia hatóságok is megpróbálták együttműködésre bírni e törzseket, hogy aztán a török–szír határ megoldatlan problémáinak rendezésére használják fel őket. Ez idő tájt Ankara a kurdok elköltöztetésének és áttelepítésének tervén dolgozott (Anatólián belül azokra a területekre, ahol előtte örmények és más keresztények éltek); jöllehet az országon belül kurd felkelések törtek ki. Ilyen körülmények között több ezer kurd menekült Törökországból Szíriába, ahol Felső-Dzsazírban telepedtek le. Érdekes, hogy a francia mandátumterületek archívumaiban más etnikumoktól eltérően a Szíriába érkező kurd bevándorlók számáról nincs szisztematikusan rögzített adat.

Aintab, Kilis, Maraş, Urfa – Ezek a szövetségesek (először a britek, majd a franciák) által megszállt városok voltak. Amikor a szövetséges erők visszavonultak, sok keresztény nem tudott velük menni, így ezekben a városokban maradtak az új török hatóságok uralma alatt. 1922 januárjában még mindig kb. 5000 örmény élt Aintabban, több mint 5000 Maraşban és kb. 1000 Kilisben. Nagyjából egy évvel később, 1923. január 4-én Aintab örmény lakossága 80 fő volt, míg Kilisé 10. Maraşban 1922. november 1. és 1923. március 15. között 5374 olyan örményt regisztráltak, akik átlépték a határt Szíria felé.¹⁸⁴ Urfa esetében nagyjából 5000 keresztény lakost jegyeztek fel a városban, melyből 3000 asszír/szír, 1500 örmény, 500 pedig kháld volt. 1924-ben, nagyon rövid idő alatt,

¹⁸² Raymond Kevorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Párizs, 2006, 770.

¹⁸³ Vahe Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919–1933)*, Karthala, Párizs, 2004, 262–263.

¹⁸⁴ Vahe Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919–1933)*, Karthala, Párizs, 2004, 217–224.

február 10. és április 11. között kb. 4200 keresztény hagyta el Urfát és lelt menedékre Szíriában.¹⁸⁵

Tarsus, Mersin, Adana – A franciák kivonulása után ezekben a városokban éltek görög ortodox családok, akik Libanonból és Szíriából érkeztek, gyakran hatalmas földeket birtokoltak. Ahogyan lentebb láthatjuk, a török hatóságok különböző stratégiákat beterve megpróbálták az országból való távozásra bírni őket és megkaparintani földjeiket.

Mardin, Diyarbakır, Malatya, Harput – Ezeket a városokat sosem szállták meg a szövetségesek a fegyverszünetet követően, továbbra is török uralom alatt álltak. Az ott élő keresztényeket vagy nem telepítették még ki kényszerrel, vagy deportálták már őket, de önszántukból visszatértek otthonaikba. A rájuk gyakorolt nyomás és az 1922-től kezdődő elkobzások mértéke egyre növekedett. 1922-től 1923 végéig 3202 menekült (mind örmény) hagyta el emiatt Harput és Diyarbakır régióit, és keresett menedéket Szíriában.¹⁸⁶ Ugyanebben az időszakban 2666 örmény hagyta el Malatyát, és lépett szír területekre.¹⁸⁷ A Diyarbakırból való kiűzetés 1924-től nagyobb fokozatra kapcsol, és ezúttal már az összes keresztény közösséget érintette. Az 1924-es statisztikák szerint a város keresztényei közül 2000 volt örmény, 1500 kháld, 1400 asszír/szír, 500 pedig görög katolikus.¹⁸⁸ Nem egész egy évvel később, 1925 januárjában ez a szám összesen már csak 545 volt.¹⁸⁹

A vidéki kurd területekről Szíriába kivándorló örmények – Ők a Diyarbakır, Mardin, Bitlis, Malatya és Harput körüli falvakban éltek, sokuk a kurd falu- és törzsi rendszer részeként. Számukat nehéz meghatározni. Egy 1924-ben kelt forrás szerint a Diyarbakır tartományban (vagyis Silvan, Hazro, Live, Beşiri, Garzan és Siverek megyében) élő falusi örmények száma 8040 fő volt.¹⁹⁰ Bár

¹⁸⁵ Uo. 265.

¹⁸⁶ CADN, m. S-L., 1er versement, cabinet politique, sz. 996, Armée du Levant, 2e division, SR, „mouvement des immigrés en Syrie” az 1922 és 1923. december 15. közötti időszakból.

¹⁸⁷ „mouvement des immigrés en Syrie”, 1922. november 1. – december 31., 1923. április 15. – október.

¹⁸⁸ CADN, m. S-L. 1er v., sz. 1782, Turquie, compte-rendu de rens., 21. sz., 1924. április 19. exemplaire sz. 19, „Expulsion des chrétiens de la région de Diarbekir”.

¹⁸⁹ CADN, m. S-L., 1er v., sz. 1782, Turquie, compte-rendu de rens., 57. sz., 1925. január 17., Bejrút, exemplaire sz. 17, „Minorités: situation de chrétiens de Diarbekir”.

¹⁹⁰ CADN, m. S-L., 1er v., sz. 1782, Turquie: compte-rendu de rens., 27. sz., 1924. május 31., exemplaire sz. 19, „Vexations contre les éléments non-turcs: la déportation des chrétiens de Diarbekir”.

ez a szám túlzásnak tűnhet, az 1929-ben kezdődő új exodus jól mutatta, hogy az örmények viszonylag sűrűn lakták ezeket a területeket. 1929 során körülbelül 4700 örményt regisztráltak Szíriába való belépésükkor.¹⁹¹ A menekültek mozgása Szíria felé 1930-ban is folytatódott, de a belépési adatok kevésbé egyértelműek. Csak azt tudjuk a Népszövetség képviselőjének köszönhetően, hogy az új bevándorlók száma valahol 8000 és 10 000 közt volt.¹⁹²

Tanúk

E munka legfőbb forrásaiként a szíriai és libanoni francia mandátumterületek párizsi és nantes-i archívumai szolgáltak. Ez több okból is fontos. A francia hatóságoknak valójában a mandátum-időszak egésze alatt problémát okozott az újonnan érkezettek letelepítése, habár számukra hasznos elemeknek számítottak etnikai vagy vallási hovatartozásuk miatt. Beözönlésük Szíriába különösen a letelepülésük a városokban viszont ellenérzést váltott ki a helybéliekből. A menekültek jelenléte gyakran felszította a politikai ellentéteket, és belső viszály kitörésével fenyegetett. A francia hatóságok ezért nem tarthatták örökké nyitva Szíria kapuit a menekültek előtt, hiszen elemi érdekük volt fenntartani a stabilitást és a békét.

A francia hatóságok nagy figyelemmel kezelték a menekültkérdést. Próbálták minél pontosabb képet kapni a menekültek számáról; gyakran hosszasan faggatták a szír területre lépőket: milyenek a közállapotok ott, ahonnan érkeztek, milyen az ottani kisebbségek helyzete, továbbá a nyomásgyakorlás és az elkobzások részleteiről érdeklődtek, így meg tudták becsülni a bevándorlás várható mértékét. Az ilyen információkat arra is használhatták, hogy szükség esetén közbenjárjanak Törökországnál az ügyben.

A menekültek Szíriába történő beáramlása során a francia hatóságok ezért is vetettek be minden eszközt, hogy minden információt begyűjtsenek a törökországi helyzetről. Még az adanai konzulátusukat is mozgósították ez ügyben. A Szíriába érkező menekültek kihallgatásán túl a francia hatóságok állandó kapcsolatban álltak azoknak a közösségeknek a képviselőivel, akikre

¹⁹¹ Vahe Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919–1933)*, Karthala, Párizs, 2004, 283.

¹⁹² CADN, m. S-L., 1er v., b.d. 2544. sz., 375. sz. levél, 1929. december 22., Bejrút, 2.

a törökök nyomást gyakoroltak, s akik Szíriában vagy Libanonban tartózkodtak. Utóbbiak fontos értesüléseket kaptak a Törökországban zajló eseményekről. Így a közösségek kapcsolati hálója az elsőkézből kapott információk újfajta forrásaként szolgált.

Ezekben az években persze az örmény, asszír/szír, kháld, görög ortodox és maronita közösségek Szíriában és Libanonban élő képviselői gyakran közvetlen kapcsolatban álltak a török határvidéken élő hittestvéreikkel és honfitársaikkal. Továbbá sok esetben a törökországi kisebbségek tagjait rokoni szálak fűzték szíriai és libanoni lakosokhoz. Mindkét oldal folyamatosan törekedett a kommunikáció fenntartására, rendszerint levélben. Például egy Aleppóból Törökországba tartó kereskedő levelet vitt magával, amelyek aztán különböző belső ismeretségi körök révén érkeztek meg a címzettekhez. Fontos megjegyezni, hogy a közösségi szervezetek archívumaiban is lehet efféle személyes leveleket találni, ami azt jelenti, hogy a politikai értelemben véve érdekes híreket és beszámolókat tartalmazó leveleket gyakran átadták a közösségek vezetőinek, hogy hasznosítsák.

Az egyházi levéltárak, különösen az aleppói, szintén gazdag forrásként szolgálnak. Elsősorban a Törökországban tartózkodó képviselők tevékenységéről szóló beszámolókat és leveleket tartalmazzák. Az egyház azonban közvetlenül részt vett a menekültek letelepítésében is. Így tehát a menekültek számáról és kiűzetésük körülményeiről is lehet információt találni az ilyen archívumokban.

Nagyon kevés memoárt ismerünk ebből a korszakból. Létezik azonban néhány asszír/szír szemtanúk által írt, Szíriában, illetve Libanonban kiadott könyv. Audio- vagy videofelvételek nincsenek. Akad néhány örmény visszaemlékezés, nagyrészt könyv formában, honfitársi szervezetek kiadásában. Az ilyen, „emlékalbumnak” (*houshamadyan*) keresztelt könyvek bőséges információval szolgálnak egy adott város vagy falu életéről.¹⁹³ A témánkkal kapcsolatos információkra lehet bukanni a Maraş, Adana, Aintab, Harput és Malatya településekről szóló könyvekben.

További fontos forrásul szolgálnak az érintett években megjelenő örmény és arab újságok és folyóiratok, illetve a Népszövetség Menekültügyi Főbiztoságának genfi archívuma.

A határterülettel kapcsolatos tudományos érdeklődés észrevehetően megnövekedett az elmúlt években. Az 1920-as és '30-as évekről doktori disszertációk jelentek meg vagy vannak készülőkben. Ezek a művek viszont általában nem foglalkoznak közvetlenül a kisebbségek kiűzetésével. Általában a határral kapcsolatos kérdésekkel, a franciák dzsazírai politikájával vagy a környéken élő kurdokkal kapcsolatos problémákra fókuszálnak. Ezek a munkák mégis hasznosak a régió, az ott élő közösségek, politikai érdekek és a kiűzetések általános légkörének megértése szempontjából.

Emlékezet

Nem lehet azt mondani, hogy az 1920-as és 1930-as évek kiűzéseinek emlékezete kialakult volna. Igaz, hogy jelentős volt azok száma, akiket a török hatóságok nyomás alá helyeztek, amivel kivándorlási hullámot indítottak Szíria felé. A következő évtizedek során azonban az első generáció jelentős részének eltűnésével elhomályosultak az események emlékei is.

Persze számos tényező segítette emlékezetek hiánytalan eltűnését. Mindekelőtt fontos megjegyezni, hogy a sorsfordító események a közösségek berkein belül maradtak, így az emlékek megőrzésének megvoltak a maga korlátai. Természetesen Szíria függetlenedésétől és a francia visszavonulástól kezdve teljes mozgalom indult egy arab nemzetállam megalapításának céljával. A helyi történetírást ez jelentősen befolyásolta, a homogenizáció iránti vágy szemmel látható. Szíria etnikai és vallási csoportjainak helyi történelmét kihagyták ebből a történeti hagyományból. E körülmények közepette világosan látszik, hogy az 1920-as és 1930-as évek kiűzéseit nem kaptak helyet az állami történetírásban, és így az állami emlékezetben sem.

Érdekes megfigyelni, hogy ezek az események a közösségi emlékezetben sem maradtak fenn. Az események legfőbb áldozatait, az örmények és az asszír-kháldok számára a legnagyobb sorscsapást az első világháború alatt véghezvitt mézárítások és kényszerdeportálások jelentették. Azokban az években történt, hogy Anatólia örményeinek többségét kiirtották, és hogy komplett, korábban általuk lakott területeket ürítettek ki. Az asszír-kháldok szintén áldozatául estek a tömeges erőszaknak, és hatalmas veszteségeket szenvedtek el. Az ilyen emlékek természetesen rendkívül jelentős hatást gyakoroltak e két népcsoportra; a tör-

¹⁹³ Lásd bővebben e kötet 2. fejezetét.

ténetírásuk ezek hatása alatt állt és áll még ma is. A sorscsapás nagyon gyakran az a pont, ahonnan elkezdik leírni és elemezni a háborút megelőző eseményeket. Érdekes azonban hogy a későbbi eseményeket, mint az 1920-30-as üldözések, a kollektív emlékezetben a korábbi sorscsapás befolyásolja.

Ez leginkább az örmények esetében szembetűnő. Az első világháború genocídiumának emlékezte különleges figyelmet érdemel, és saját szakirodalma van. Az örmények – és különösen a diaszpórában élők – számára a genocídium nem pusztán a kollektív emlékezet centrumában álló esemény, hanem fordulópontra is, amely a modern örmény történelem talán legfőbb eseményeként az örmény identitás meghatározó tényezőjévé vált. Gyakran találkozhatunk azzal a megfogalmazással, hogy „a népirtás előtt” vagy „a genocídium után”, ami azt a benyomást kelti, hogy az örmény történelem két részre vált. A „népirtás előtti” időszak az örmények oszmán múltját jelenti, és deportálások kezdetéig tart. A „genocídium utáni” korszak középpontjában a közel-keleti arab országokba, a Kaukázusba, Görögországba, később pedig Európába és az amerikai államokba menekült örmények élete áll. Azonban a kilikiai epizódot sem szabad elfelejteni, amikor több tízezer száműzött örmény tért vissza a francia hatóságok oltalma alatt, s ott éltek 1921-ig, amikor is a régió újra török uralom alá került, mire az örmények Szíriába és Libanonba menekültek.

Így tehát ebbe a leegyszerűsített felvázolt kollektív emlékezetbe nehéz beleilleszteni az 1920-as és '30-as évek Szíriába tartó menekülési hullámát. Azt gondoljuk, ez az egyik fő oka annak, hogy a közösségek általában miért nem őrzik meg az ilyen események emlékeztétét.

Fontos megemlíteni azt is, hogy a deportáltak egy jelentős része Dzsazíránban telepedett le, ami a lakossági központnak számító Aleppóhoz és Damaszkuszhoz képest perifériaterületnek számított. A központi városokból gyakran tűnt úgy, hogy a menekültek telepei a periférián találhatók. Más szóval, általában nem vettek tudomásróluk, s az intolerancia bizonyos szintje magától értetődő volt. Jó példa volt erre a „kurd nyelvű” jelző, amivel az 1920-as évek végén Dzsazírába érkező örményeket illették. Kurd beszédükkel és falusi szokásaikkal kulturálisan eltértek az örményektől, akik már letelepedtek Szíriában. Sokáig illették őket ezzel a névvel, mintegy elválasztva őket a Szíriában és Libanonban élő honfitársaiktól.

Általános és jogi értelmezések

A kiűzetés számos különböző közösséget érintett. A török–szír határ mentén sokféle vallási és etnikai csoport élt, egy részük városi, más részük falusi környezetben. Emiatt aztán kiűzetésük ürügye is eltérő volt.

Általánosságban, a török hatóságok mind a mai napig kitalációnak tartanak minden kritikát, ami e témával kapcsolatban éri őket. Ankara meggyőződése szerint a Szíria felé tartó emberek szabadon és önszántukból vándoroltak ki Törökországból. A valóságban a török hatóságnak nem annyira volt szokása elemezgetni a deportálásokat. A nagyhatalmak csak elvétve avatkoztak közbe, míg a török vezetők jól tudták, hogy az európai kormányoknak nincsenek eszközeik, hogy közbelépjenek a kiűzött kisebbségek érdekében, és nem is annyira áll a szándékukban.¹⁹⁴ A török hatóságok persze csak akkor adtak magyarázatot a történetekre, amikor a nyugati kormányok képviselői közvetlenül a török kormánynál jártak közben az ügygel kapcsolatban, vagy amikor a Népszövetségben került szóba a kérdés. A Törökországgal szembeni kritikus politikai oldal gyakran megjegyezte, hogy a törökök megsértették a nem-muszlim kisebbségek jogait (Lausanne-i békeszerződés 38–44).¹⁹⁵

Így a török kormány 1924-ben például arra kényszerült, hogy válaszoljon a francia diplomácia kérdéseire az urfai keresztények kiűzetésével kapcsolatban. Magyarázatuk szerint a helyi keresztények attól féltek, hogy a szomszédos muszlimok elkoboznák a vagyonukat válaszként arra a kegyetlenségre, amit a keresztény milíciák követtek el a francia megszállás alatt. A keresztény előjárók megjelentek a *vali* színe előtt, és kijelentették, el akarják hagyni Törökországot, hogy Szíriában telepedjenek le. A kormányzó megpróbálta maradásra bírni őket, mivel azonban a keresztények ragaszkodtak a távozáshoz, a rendőrség végül, a biztonságukat garantálva, a határhoz kísérte őket.¹⁹⁶

A kisebbségek kiűzetésével együtt járt vagyonuk elkobása is. A cél nyilvánvaló volt. A terület „törökösítése” érdekében az ankarai hatóságok megpróbálták mindent kisajátítani – mezőket, házakat, üzleteket stb. Ilyen módon kívánták biztosítani, hogy az adott etnikai-vallási csoport távozása török föl-

¹⁹⁴ FO 371/10195, Pol. Kelet-Törökország, 1924, levél (no. 20605/24) a Gyarmati Hivataltól, 1924. május 1., 44–45.

¹⁹⁵ https://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne (2018.10.13).

¹⁹⁶ CADN, Ankara fond, 177. sz., 127. sz. levél Jesse Curelytől Poincaréhoz, 1924. március 15.

dön végleges legyen. A török hatóságok jogi érvei a vagyonek Kobzással kapcsolatban sokkal egyértelműbbek voltak.

Az 1920-as és '30-as évek során az ankarai kormány sorban fogadta el a törvényeket a kisebbségek „elhagyatott tulajdonával” (*emvalı metruke*) kapcsolatban.¹⁹⁷ Ezek ellentmondtak a lausanne-i békeszerződés 33. cikkelyének, amely előírta, hogy a török kormány minden vagyontárgyat szolgáltasson vissza, amit az egykor török, de akkor már szíriai vagy libanoni állampolgároktól koboztak el. Valójában Törökország efféle jogi lépéseinek az volt a célja, hogy eltörölje a közösségek minden gazdasági nyomát. Lehetséges, hogy ezek az intézkedések főként a Törökországból kivándoroltakra vonatkoztak, de valójában azokat a nem-muszlimokat is célozták, akik még mindig a határok környékén éltek. Más szóval, e lépések is azt a célt szolgálták, hogy elűzzék a kisebbségek maradványát is.

E törvények gyakran ellentmondtak egymásnak. Ha egy törvénycikkely esetleg a kisebbségek pártján is állt, egy másik törvény fényében sokszor abszurdá válhatott. A többféleképpen értelmezhető rendelkezésekben mindig lehetett indokot találni arra, hogy egy nem-török állampolgár miért nem kaphatja vissza vagyontát. Így például egy 1922. április 20-án kihirdetett törvény ugyan megállapította, hogy a távozottak ingatlanát és vagyontát a helyi hatóságok felügyelik, s hogy azokat a tulajdonos visszakapja, amint visszatér Törökországba¹⁹⁸ – ámde a nem-muszlim kisebbségek 1921 óta nem tudtak visszatérni Törökországba, ugyanis nem kaptak útlevelet. A törvény negyedik cikkelyét megvizsgálva válik világosabbá, hogy milyen alattomos volt ez a vagyonek Kobzási metódus, hiszen az olvasható benne, hogy aki bármilyen információval szolgál hátra hagyott vagy elrejtett vagyontárgyakról, megkapja azok értékének a tizedét. Később, egy 1923. április 15-én kelt törvény szerint tilos megbízni valaki mást azzal, hogy felügyelje a hátrahagyott vagyontárgyakat. Egy 1924. március 13-i törvény lehetőséget adott a kormánynak arra, hogy az „elhagyatott vagyontárgyak” egy részét török állampolgároknak adja.¹⁹⁹

E jogrendszer nagyon mostohán bánt a kisebbségek ama vallási képviselőivel is, akik ragaszkodtak hozzá, hogy a török határon belül éljenek. Tarsusban

a maronita és a görög katolikus papok például megpróbálták visszaszerezni az egyházi vagyont – zárdákat, iskolákat, épületeket, földeket –, miközben a közösségük tagjai már szinte mind elhagyták az országot. A török hatóságok a '20-as évek elején számos nyomásgyakorlási formát bevetettek, hogy elűzzék őket. Amikor e módszerek elbukni látszottak, a hatóságok közölték, hogy e vagyontárgyak már elhagyatottak minősülnek, hiszen a két egyházhoz tartozó közösség már nem volt jelen Tarsusban; más szóval innentől legálisnak számított az egyházak vagyontát elkobzása.²⁰⁰ Ugyanezeket a módszereket vetették be az örmény katolikus egyházzal szemben Mersinben és Adanában is, hiába maradt egyházi képviselők kis csoportja ezekben a városokban. Az érvek ugyanazok voltak; végül ennek az egyháznak is elkobozták a vagyontát. A papokra gyakorolt nyomást aztán fokozták (letartóztatások, hatalmas adók kivetése, fenyegetések), amíg kénytelenek voltak a távozás mellett dönteni.²⁰¹

Talán a határ török oldalán élő (eredetileg szíriai és libanoni) görög ortodox közösség esete a legfigyelemreméltóbb példája annak, hogyan használták a törvényt a kisebbségek kiűzésére. Mersinben, Tarsusban és Adanában nagyjából 1000 szíriai vagy libanoni származású görög ortodox élt 1923-ban,²⁰² többségében rendkívül gazdag családok, akik hatalmas földeket és egyéb vagyontárgyakat birtokoltak Kilikiában. Mind arabul beszéltek, és az antiochiai görög ortodox egyház tagjai voltak.

E kis közösség tagjai nagyon meglepődtek, amikor 1923-ban megtudták, a török hatóságok őket is felírták a lausanne-i békeszerződés értelmében kicserélendő személyek listájára (amit Görögország és Törökország képviselői 1923. január 30-án írtak alá). Igaz, hogy a megegyezés a törökországi „görög ortodox hitet vallókra” is vonatkozott, azonban nem volt világos, hogy ez a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus követőire is vonatkozik-e. A török hatóságok persze így értelmezték, hogy fokozatosan megfosszák Kilikia arab nyelvű görög ortodox családjait minden vagyontuktól és földjüktől.²⁰³

²⁰⁰ CADN, m. S-L. 1er v., b.d., sz. 2529, levél (no. 59) Ronfardtól Henri de Jouvenel részére (Haut-Commissaire en Syrie-Liban), 1926. április 18., Adana.

²⁰¹ Vahe Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Karthala, Párizs, 2004, 227-230.

²⁰² Mae, *Levant, 1918-1940, Turquie*, 258. kötet, 27. sz. levél Graulle-tól Weygandnak, 1924. február 14., Mersin, 19.

²⁰³ Vahe Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Karthala, Párizs, 2004, 230-242.

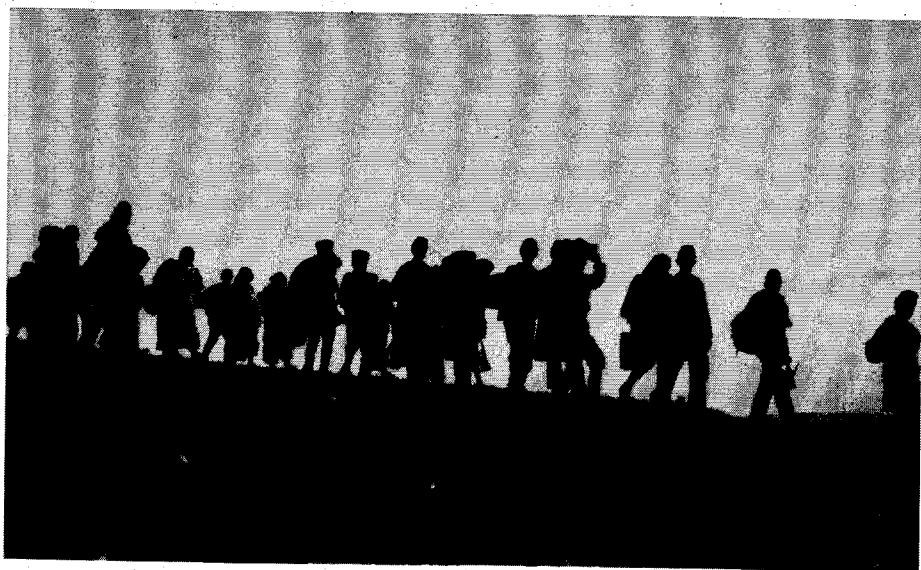
¹⁹⁷ Vahe Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Karthala, Párizs, 2004, 201-216.

¹⁹⁸ MAE, *Levant, 1918-1940, Turquie*, 260. kötet, egy levél utóírata (no. 222) Chambruntól, Törökország francia nagykövététől Briandnak, 1929. augusztus 5., Konstantinápoly, 63.

¹⁹⁹ Uo. 63-65, 88-89.

1922 körül. Egy karaván örmény árvákat szállít
Törökországból libanoni árvaházakba.
Forrás: Mennonite Church USA Archives, Elkhart, Indiana.

1922 körül. Örmény menekültek érkeznek Törökországból.
Forrás: Mennonite Church USA Archives, Elkhart, Indiana.

A kilikiai örmény: egy képromboló portréja

Az első világháború utáni évek a népirtás örmény túlélői számára a folyamatos bolyongás időszakát hozták, szünet nélkül vándoroltak az újjáalakulóban lévő Közel-Keleten. Az ottomán birodalmi rend bukása után új államok formálódtak a romokon. Ebben az összefüggésben a nagy területen szétszóródott több tízezer örmény menekült a politikai színtér legfőbb szereplői számára vagy stratégiai tényezőként jött számba, amelyet egy adott helyen kívántak összegyűjteni, vagy gondot jelentő népességként tekintettek, amelyet mindenáron máshová kell áthelyezni.

Eleinte a fegyverszünet bejelentése után ezeket a menekülteket a Bilad al-Sham nagyvárosaiban található táborokban helyezték el, főleg Aleppóban, Damaszkuszban vagy Bejrútban. Később a győztes szövetségesek egy óriási hazatelepítési műveletbe kezdtek, amelynek végén 1919-ben több tízezer örmény menekültet Kilikiába helyeztek át. A britek számára elsőrendűvé vált, hogy Szíriából gyorsan eltávolítsák őket, hogy megelőzzék az esetleges nemzetiségi konfliktusokat, és megkíméljék a szövetségesükké vált Fejszál emír rendszerét. Emiatt gyorsan hazatelepítették az örményeket, nem törődve azzal, hogy a – többnyire nincstelen – deportáltak milyen siralmas életkörülményeket találnak Kilikiában. Másrészt a Kilikiát irányító Franciaországnak érdeke fűződött ahhoz, hogy tűrje, sőt bátorítsa az örmények hazatelepülését, hogy jelenlétüket stratégiai célokra használhassa fel. A francia illetékesek az örményeket szilárd helyi támaszukká kívánták tenni Kilikiában. Alig három évvel később azonban, amikor a francia diplomácia módosította régiós politikáját, és arra készült, hogy a kilikiai területet átengedje Törökországnak, az örményeknek ismét útra kellett kelniük, s 1921 novembere és decembere között a kilikiaiak ezrével vándoroltak Szíriába és Libanonba. A Kilikia keleti területein élő örmények is Szíria felé vették az utat, hogy ott majd a menekülttáborok keserű és fájdalmas életét éljék.

A Közel-Kelet útjait az első világháború után menekültek áradata árasztotta el. Ezek az epizódok nem csak az örmények kollektív emlékezetébe vésődtek bele, még ma is történelemkönyvek és a tanúk emlékiratai tárgyalják. Korabeli fényképek tömkelege illusztrálja a menekülttáborok életét. Olyan mozifilmeket is találunk, amelyek animált képek sorozatát nyújtják a táborokról. Bár a tárgyat még nem merítették ki teljesen, nem is merült feledésbe, következésképpen a nagyközönség is ismeri.

Viszont ugyanezen években az örmény menekültek, különösen a szíriaiak és a libanoniak, másfajta – kevésbé szembeszökő szociális és kulturális – változáson is átmentek. Valójában az örmény illetékesek által szorgalmazott folyamatról van szó, amellyel az örmények identitását akarták újjáépíteni.

A jelenség nem csak az örményekre volt jellemző. Az Ottomán Birodalom bukása után az új államokban azonnal föllángolt a nacionalizmus, és erősödtek a kulturális homogenizációs törekvések. A különböző etnikai és nemzeti csoportok által követett utak első pillantásra azonosnak tűnnek, a bevett megállapítás szerint nacionalista folyamat indult el minden államban minden csoporton belül, hogy elutasítsák az ottomán örökséget, és megalkossák, illetve újjáépítsék az új nemzeti identitást. Azonban a folyamat különböző szereplői közötti viszonyok összetettebbek voltak. Ugyanis bár a korábbi politikai keretek felbomlása gyakran nemzetállamok, homogén politikai entitások felbukkanását eredményezi, egy teljes csoport, közösség vagy nemzet általában nem képes azonnal és tömegesen elutasítani a teljes örökségét. Mindenesetre egy ilyen jelenség nem illik a fejezetünkbe, az Oszmán Birodalomból menekült örményekre. Úgy tűnik, hogy ez az eset a görög nemzetállamba menekült anatóliai rumokra is érvényes. E két csoport esetében az oszmán örökség valóban nem korlátozódott csak az építészet és az adminisztráció területére, mint a régi birodalom arab területein. Valójában a rumok és az örmények a mindennapjaikban, a Másikkal vagy Másokkal való együttélés során közös kultúrát építettek. A rendkívül fájdalmas tapasztalatok ellenére, amelyek végül e népek kiűzéséhez, illetve kivándorlásához vezettek, több csoportjuk is a legláthatóbb jelét adta oszmán örökségének: törökül beszéltek, török nyelvű könyveket adtak ki, *şarkı* zenét hallgattak és játszottak stb.

Ez viszont e történet főszereplői, a nemzeti elitek számára elfogadhatatlannak, sőt botrányosnak tűnt. Az elit a múlt örökségének lebontásán fáradozott, amelyből csak azokat az elemeket akarta meghagyni, amelyek megfeleltek a

nemzeti ideáljának, az összes többit elutasította. Ezt a folyamatot több, az ottomán birodalmat alkotó népnél megfigyelhetjük a birodalom felbomlása utáni időszakban. Olyan erőfeszítésekről van tehát szó, amelyeket egy értelmiségi vagy politikai elit tett, hogy egy új identitást építsen, egy nemzeti identitást, másképp szólva „egy elképzelt közösséget”. Ezek az erőfeszítések olyan csoportokra irányulnak, amelyek nem (vagy még nem) illettek bele az elitek által kialakított új nemzetképbe, és továbbra is ragaszkodtak a szokásaikhoz, az immár megbélyegzett örökségükhöz tartozó gyakorlatok megőrzéséhez.

Magától értetődik, hogy a múltnak ezt az örökségét mindenekelőtt a nemzeti elit vitatta és kezdett ellene küzdeni. Számos honfitárs azonban nem tudott alkalmazkodni a „nemzeti kultúra” ajánlásaihoz, ez pedig megmutatja eme erőfeszítés nehézségét, sőt sikertelenségét. Amint Homi Bhabha kiemeli, a heterogén csoportok jelenléte tanúsítja, hogy a modern nemzet elképzelt közösségének a gondolata „élő halott”.²⁰⁴

Egy új kollektív identitás felépítését általában állami intézmények szokták szorgalmazni. Egy központosított nemzetállamban a hivatalos intézmények – például az oktatási rendszer, a hivatalos médiumok, a történetírás, a múzeumok – vállalják ezt a küldetést. Az államot ebben a folyamatban gyakran nemzeti képzetek vezérlik, amelyek – Anthony Smith szavaival élve – a „kvartettben” összegződnek, amelyet négy alapvető elem alkot: mítosz, emlékezet, érték és jelkép.²⁰⁵ Márpedig azokat az identitásjegyeket, amelyek nem felelnek meg ennek a sémának, az elit szerint el kell felejteni, sőt el kell hagyni. Ezzel egy időben verbális hadjárat indulhat az ellenszegülőkkel szemben.

Az 1920-as év Törökországa kapcsán fontos megemlíteni Ayhan Aktar munkáit, aki tanulmányozta a Balkánról és Görögországból Törökországba érkezett török népcsoportok történetét. Az új török állam elutasította a görög vagy balkáni kultúrából származó örökséget, amelynek az új menekültek voltak a hordozói. A nacionalista ideológia apostolai számára a menekültcsoportok kulturális gyakorlatai elfogadhatatlannak voltak. Ezért sokasodtak meg a hivatalos nyilatkozatok és a sajtóhadjáratok, amelyek a lehető leggyorsabban homogenizálni akarták e csoportok kulturáját. Ali Şuri Bej karesi képviselő például a török parlamentben elmondott beszédében fejezte ki aggodalmát a

²⁰⁴ Homi K. Bhabha, „DissemiNation: time, narrative, and the margins of the modern nation”, in uő (szerk.), *Nation and Narration*, Routledge, London – New York, 1991, 315.

²⁰⁵ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Basil Blackwell, Oxford – New York, 1987, 15.

Balkánról származó és az égei partoknál letelepedett muzulmán menekültek kulturális gyakorlataival kapcsolatban: „A tengerparton letelepedett menekültek között a domináns tánc a polka a nemzeti táncunk helyett; a domináns hangszer a mandolin és a duda a nemzeti hangszereink helyett; a domináns nyelv az albán és a bosnyák a nemzeti nyelvünk helyett!”²⁰⁶ Görögországban viszont az értelmiségi elit hangadói az anatóliai rum menekültek kulturális örökségével szemben léptek fel.²⁰⁷ E keretek között azokat az erőfeszítéseket, amelyeket az 1920-as és 30-as években a Szíriában és Libanonban letelepedett kurd értelmiség fejtett ki, leginkább a Bedr Khan fivérek képviselték. A cél ebben az esetben is az volt, hogy olyan új nemzeti identitást teremtsenek, amely szakít az ottomán örökséggel.²⁰⁸

A Katasztrófa utáni időszak és az „új” örmény felépítésének szándéka: egy identitás-újraalkotás paradoxonjai

Mind az örmények, mind a kurdok esetében diaszporikus csoportokról volt szó, amelyek nem rendelkeztek állami intézményekkel. Az új nemzeti identitás megalkotásának feladata tehát magára a közösségre maradt. E folyamat első szakaszában az örmények esetében a sajtó, az egyház és a politikai beszédek voltak a közvélemény érzékenyítésének és mobilizációjának legfőbb eszközei. Természetesen a népirtás témája nem választható el a nemzeti retorikáról, annál is inkább, mert az örményeknek a megélt Katasztrófa utáni feltámadás vált ezen időszak toposzává. A genocídiumot túlélő, Közel-Keletre telepített örmény vezetők egyúttal a nemzet feltámadásáért is kezekedtek, össze kellett hát gyűjteni a nép maradványait, „újjaalkotni” a nemzetet, és megmutatni a világnak, hogy ellenségeik kudarcot vallottak.

²⁰⁶ Aktar Ayhan, „Homogenizing the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered”, in Hirschon, R. (szerk.), *Crossing The Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York, 2003, 88.

²⁰⁷ E tárgyban lásd: Stathis Gauntlett, „Between Orientalism and Occidentalism: The Contribution of Asia Minor Refugees to Greek Popular Song and its Reception”, in *Crossing The Aegean*, i. m. 256–259.

²⁰⁸ E tárgyban lásd: Jordi G. Tejel, *Le mouvement kurde de Turquie en exil: continuités et discontinuités du nationalisme kurde sous le mandat français en Syrie et au Liban (1925–1946)*, Bern, Peter Lang, 2007.

A túlélők legemblematikusabb csoportját kétségtelenül a több ezer árva alkotta, hatalmas létszámuk a legdöbbenetesebb jele volt a Katasztrófának. Az árvák a nemzet feltámadásának jelképévé váltak; elsőrendű feladat volt megvédeni őket, és kedvező környezetet találni számukra, ahol nemzeti szellemben nevelkedhetnek, örményül beszélhetnek, honfitársakkal házasodhatnak, és örmény családokat alkothatnak. Ezen igények szilárdan beágyazódtak a kor szellemébe; a háború utáni örmény társadalom minden rétege egyetértett velük, az egyetlen útnak látszott a nemzet „újja születése” felé. Az árvaházról humanitárius funkcióján kívül azt várták, hogy az új örmény ember, a *vaghvan hayere* (a holnap örményei)²⁰⁹ műhelye legyen, aki ragaszkodik identitásához.²¹⁰

De az 1920-as években az iskolát is transzcendens szereppel ruházták fel, főleg amiatt, hogy a szülőföldre való visszatérés reménye szertefoszlott, és a veszteség véglegesnek tűnt. A közel-keleti országokban ezért gyorsan kialakították az örmény iskolahálózatot. A száműzetés és a szülőföldről való eltávolodás részben magyarázatul szolgál arra, hogy miért értékelődött fel a diaszpórában az iskola jelentősége. A száműzetés, a földről való megfosztás az örmény menekültek identitására is kihatott. Esetük ebben az értelemben példaszerű. Immár el voltak vágva a szülőföldjüktől és „*emlékhelyeiktől*”, már alig voltak belegyökerezve hagyományaikba, ráadásul az új környezet kulturális és szociális hatásának is ki voltak téve. Nem meglepő, hogy ettől kezdve az iskola a korszak örmény vezetői szemében olyan helyé vált, amely arra szolgál, hogy az új nemzedékeknek átadja és az eszükbe vesse az örmény iden-

²⁰⁹ „Φιληλία ήλωνιων ήυληρη [Mentsük meg a holnap örményeit]”, *Azadamard* (napilap), 1919. május 9., 9. évf., 101. sz. (1922), Isztambul.

²¹⁰ Az örmény szervezetek egyedül szerettek volna az árvák nevelésével foglalkozni, nagy számuk miatt nem bírták el egyedül ezt a terhet. A szövetséges, brit és francia erők vagy nyugati humanitárius szervezetek támogatták őket, amelyek jelentős segítséget nyújtottak: gyermekek ezreit mentették meg a nyomortól, élelmiszersegélyt, orvosi ellátást és támogatást nyújtva. Ám az örmény vezetők szemében az éremnek volt egy másik oldala is: habár a nem örmény árvaházakban az örmény nyelv oktatása fontos szerepet kapott, gyanakodva figyelték, hogy ezen intézmények illetékesei mennyire elkötelezettek, és mennyire képesek a nemzeti újjáépítés szellemében dolgozni. Annál is inkább, mert a Near East Relief (NER, amerikai szervezet), amely a legtöbb örmény árváról gondoskodott, erősen protestáns jellegű volt, az oktatási rendszerét pedig meghatározta a vallási kultúrája. Az örmény illetékesek ezért folyamatosan résen voltak, és amennyire lehetett, korlátozták a nyugatiak befolyását ezen a területen. Létrehoztak számukra egy magatartási kódexet is, és ha ezt megszegték, nyilvános bírálataban részesítették őket. A kortárs örmény sajtó és az illetékesek levelezései tele vannak ehhez kapcsolódó történetekkel.

titás jellemzőit; az iskola bizonyos értelemben az elveszett szülőföld helyébe kezdett lépni.

Az iskola nemzeti újjáépítésben játszott szerepének kiemelése együtt járt az örmény nyelv iránti felfokozott érdeklődéssel. Ez is az örmény identitás és emlékezet átadásának és megőrzésének lényeges elemévé vált. Bár egyrésztől igaz, hogy az Ottomán Birodalomból menekülő örmények véglegesen kizártak szülőföldjükről, s ott kellett hagyniuk néha több évszázados családi vagy közösségi javaikat, másrésztől a nyelv a maga nemében egyedi örökséget képezett, és a Katasztrófa után a túlélés szellemi garanciája volt. Martin Hovannisian érzékeltette ezt: „A nyelvet történelmen kívülinek tartják, mint ami le van választva a katasztrófális eseménytől, amely egy egész kulturális örökséget megsemmisített, mivel a mentalitásokban a nyelvet szakrális dimenziója teljesen leválasztja a Történelemtől: a nyelv örök. Feladni a nyelvet annyit jelentene, mint feladni egy évszázados küzdelmekben szerzett identitást.”²¹¹

Magától értetődő, hogy e nyelv használatának és megőrzésének reális esélye volt Szíriában és Libanonban, e két ország szociopolitikai rendszere és közege lehetőséget nyújtott egy gazdag és sokszínű közösségi élet kialakítására több tízezer örmény menekült számára. Azonban nem elégedhetünk meg ezzel a magyarázattal, amikor meg akarjuk érteni a téma szíriai és libanoni örmény sajtóbeli jelentőségét és azt a nagy érdeklődést, amit e két ország örmény elitje tanúsított az iskolák és a nyelv iránt. A nyelv szakralizálása megerősítette az örménység (*hayababbanoum*) megőrzésében játszott szerepét, de számunkra úgy tűnik, hogy egyúttal reakció is volt a töröknyelvűségre, amely a szíriai és libanoni örmény menekültek között gyakori volt. Márpadig a Katasztrófa utáni időszakban, amikor örményül beszélni prioritás volt, azt, ha egy örmény törökül beszélt, szentségtörésnek tartották, ami összeegyeztethetetlen a diaszpóra-lét normáival.

Ez a néhány példa talán bizonyítja, hogy a nacionalista elképzelések a genocídium utáni örmény élet mindennapjaiban előtérbe kerültek. Az örmény elit igyekezett egy új társadalmat építeni, ahol nem volt helye bizonyos szokásoknak. Összességében egy olyan esettel állunk szemben, ahol látható, hogy egy

²¹¹ Martine Hovannisian, *Le lien communautaire. Trois générations d'Arméniens* [A közösségi kötelék. Örmények három nemzedéke], Éditions Armand Colin, Párizs, 1992.

nemzeti elit vagy egy uralkodó osztály hogyan instrumentalizálja a Katasztrófa emlékét. Joan W. Scott nyomán azt mondhatjuk, hogy a csoporton, osztályon vagy nemzeten belüli emlékezetet – itt a Katasztrófa tapasztalatát – egyesítő és homogenizáló tényezővé alakítják át.²¹² A túlélők a népiirtás után erősen kötődni kezdtek a nemzeti közösséghez, az elitek, az uralkodó osztályok pedig ezt gyakran hajlamosak arra használni fel, hogy egy heterogén vagy „ős-nemzeti”²¹³ csoportból – amint ez elmondható az Oszmán Birodalomból származó örményekről – nemzetet alkossanak a szó modern értelmében.

Ebben a nemzeti újjáépítési folyamatban a hangsúly az örmények kulturális identitására került: a legfőbb hangsúly a nemzeti nyelv elsajátítására és gyakorlására, nemzeti iskolák alapítására és a „nemzeti” kultúra kialakítására került. Ezenfelül a menekültektől elvárták, hogy ne beszéljenek többé törökül, ne hallgassanak és énekeljenek török dalokat. Még bizonyos hangszerek: az oud, a def vagy a darbuka is nemkívánatosakká váltak. A törökül való imádkozást vagy török könyveknek és újságoknak örmény betűkkel való kiadását is rossz szemmel nézték. Elvárták a menekültektől, hogy „örményesítsék” török szavakat tartalmazó családneveiket. Ezekben az években követelték meg az örményekről, hogy ne viseljenek fezt.

Nagy vonalakban így nézett ki az első világháború utáni első évtizedben az örmény illetékesek által hirdetett „kulturális forradalom”. Ez a mozgalom a legintenzívebben Kilikiában hatott, amely az örmény túlélők gyűjtőhelyévé vált. Később a nemzeti újjáépítés leginkább Szíriában és Libanonban folytatódtott, abban a két országban, amely a kilikiai örmények fő menedékhelyévé vált, miután a területet újból átengedték Törökországnak.

Mindent összegezve, a menekültektől azt kívánták, hogy tépjenek el minden köteléket az ottomán múlttal, mindennapi életükből száműzzenek minden török vagy ottomán-török szokást, jellegzetességet. Annak érdekében ugyanis, hogy megalkossák az „új” vagy ahogyan gyakran emlegették, a „tisztá” örmény embert, „tisztátalannak” kellett bélyegezni a Másikat, jelen esetben az ottomán örökséget, amint Jacques Sémelin is kiemeli.²¹⁴

²¹² Joan W. Scott, „The Evidence of Experience”, *Critical Inquiry*, 17, 4. sz. (1991. nyár), The University of Chicago Press, 785.

²¹³ Eric Hobsbawm, *Nations et nationalisme depuis 1780: programme, mythe, réalité*, Éditions Gallimard, Párizs, 1992, 92.

²¹⁴ Sémelin Jacques, *Purifier et détruire. Usages politiques des massacres et génocides*, Éditions du Seuil, Párizs, 2005.

A korabeli örmény sajtóban jól tanulmányozhatjuk e tárgyat. Az első világháború utáni időszakban virágzottak az újságok Adanában, Aleppóban, Bejrútban, Kairóban és Alexandriában, vagyis a jelen fejezet által vizsgált földrajzi övezetben. Ugyanakkor a sajtó a nacionalista elit eszméi terjesztésének fontos eszközévé vált. Minden újság, minden zavaros irányzat az „örményesítés” folyamatát és az ottomán örökség elvetését hirdette. Álljon itt ízelítőül néhány idézet. Az alaphangot már a kairói *Housapér* 1918. júniusi száma megadja:

„A gyűlölet a szívünk legyőzhetetlen pajza és nemzeti üdvösségünk záloga. Azt az örményt, aki nem tanulja meg gyűlölni a törököket, nemzetárulónak fogják tekinteni.

De a gyűlölet ne maradjon pusztá szó. Mindennapi tevékenységeink során egész életünkben bojkottálnunk kell a török nyelvet és zenét, amely be merészelt szivárogni a templomainkba és házainkba. Bojkottáljuk a török erkölcsöket, bojkottáljuk a török termékeket is, és bojkottáljuk az egész törökséget!”²¹⁵

A török nyelv használatáról az örmény menekültek körében a bejrúti *Punig* ezt írta 1924-ben:

„...a törökül beszélő örmény számára az [örmény] haza képe nagyon homályos marad. Valójában [aki e nyelvet beszél] már egy fontos lépést tett az asszimiláció felé. [...] lelke csak vékony szállal kötődik nemzetéhez.”²¹⁶

A népirtásra való hivatkozás gyakran szolgál a mondandó megerősítésére. Így például – továbbra is a nyelv témakörében – az aleppói *Hay Tsayn* a következőket írta 1919-ben:

„Most, hogy életünk árán széttörtük a török diktatúra elnyomó igáját, nem gondolják, hogy ha az örmények a török nyelvet használják, bünt követnek el az örmény nyelv ellen, és lábbal tiporják az örmény ideált?”²¹⁷

²¹⁵ Garo Balian, „Մեր աստիքը [Gyűlöletünk]”, *Houssaper*, 4. évf., 30. sz., 1918. június 12., Kairó.

²¹⁶ S. Mehnouni, „Հայ լեզուի դերը եւ թրքախօսութեան ախտը [Az örmény nyelv szerepe és a török nyelvűség ártalma]”, *Punig*, 1. évf., 28. sz. 1924. június 25., Bejrút.

²¹⁷ Mikayel Nathanian, „Քիչ մը ասէն բանի մէջ հայ [Az örmény egy kicsit mindenütt]”, *Hay Tsayn*, 1. évf., 70. sz., 1919. febr. 1., Aleppó.

A menekültek ennek ellenére továbbra is hallgattak és énekeltek török dallamokat, ami zavarta és megbotránkoztatta az értelmiségi elitet. Ennek kapcsán az aleppói *Darakir*-ben ezt olvassuk 1919-ben:

„Ma még a török énekeket és sirámokat sajnos mindenhol éneklük örmény körökben és egyesületekben, és továbbra is mindenhol törökül beszélnek.

[...] hosszú politikai rabság átélése után ez egy legalább olyan súlyos, mint megalázó második szolgálatot jelent. Ezért szükséges azonnal megtisztítani ettől a jelenségtől társadalmunkat, otthonainkat, annak reményében, hogy eljutunk a teljes nemzeti emancipációhoz.

[...] Tisztítsuk meg lelkünket e török foltoktól, és ne piszkítsuk be többé gondolatainkat, kifejezéseinket és nyelvünket. Távolítsuk el belőle az idegen kifejezéseket, és álljunk készen a belépésre a jövő Örményországába, megtisztulva és makulátlan örménység birtokában.”²¹⁸

Adanában 1919-ben a töröknek mondott zene elleni kampány felheccelte a közvélemény egy részét, és incidensek robbantak ki. Az effajta cselekmények egyre gyakoribbá válása valódi biztonsági kérdéssé vált a város francia katonai parancsnoksága számára. Az örmény nacionalistákat sokkolta, hogy hazafias és forradalmi dalok egyszerre szóltak a *sarkival* és az *alla turkával* a város kocsmáiban (vagy ahogyan Adanában nevezték őket: Çaglıci kızlar kahvesi). Az adanai *Giligia* (Kilikia) című újságban 1919-ben a következőket lehetett olvasni:

„Az énekes kávéházak színpadain a *Dasnakok* vagy *Hncsakok*²¹⁹ himnuszait éneklük a *Çiftetellivel*²²⁰ egyszerre, a »*Dalvorig*«-ot²²¹ az »*Aman Memó*«-val²²² kísérve. Mi

²¹⁸ „Թուրք լեզուի հայ թրքախօսութեան մէջ [A török nyelv az örmények szájában]”, (szerkesztőségi írás), *Darakir* (napilap), 1. évf., 30. sz., 1919. január 29., Aleppó.

²¹⁹ Két örmény politikai pártról van szó. A Hncsakyan, amit gyakran „Hncsak”-nak neveznek, 1887-ben Genfben alapították. A Dasnakcutjun párt vagy Örmény Forradalmi Szövetség, amit gyakran „Dasnak”-nak neveznek, 1890-ben, Tbilisizben alakult meg.

²²⁰ Keleti tánc, nagyon népszerű volt az Ottomán Birodalom egész területén.

²²¹ Örmény hazafias ének.

²²² Egy *sarki* ének címe.

*több, legszentebb dalunkat, a »Mér Hayrénik techvar andér«-t²²³ helyben keresztrefeszítik és megkövezik.*²²⁴

Ez a feszült helyzet – nagy valószínűséggel a rakí segítségével – örmények között olykor kiobbant a városi szórakozóhelyeken és kocsmákban. A francia hatóságok emiatt egy rendelet kiadására kényszerültek, amely megtiltotta örmény dalok előadását az adanai énekes kávéházakban...²²⁵

A *giligetsik*-ről alkotott kép a konstantinápolyi örmény elit körében: kiközösítés és mártíromság között

Hogy jobban megértsük az első világháború utáni évekre, sőt még a következő évtizedekre is jellemző feszültséget, fontos megismernünk azokat, akik ennek a nacionalista kampánynak a célkeresztjében álltak: az először Kilikiában (1919–1921), majd Szíriában és Libanonban menedékre talált örmény túlélőket. Az 1920-as években több tízezer örmény a nagyvárosok (mint Aleppó, Bejrút, Damaszkusz és Iskenderun) peremén létrehozott menekülttáborokban élt. A túlnyomó többség Adana környékéről, ismertebb nevén Kilikiából származott, valamint keletebbi régiókból, mint Maraş, Aintab, Kilis, Urfa. Ők – eltérően más ottomán tartományok örmény lakóitól – javarészt törökül beszéltek, közülük sokan alig tudtak örményül. Ráadásul a többségük szerette a *sarkikat* és a keleti ünnepeket.

A kilikiai vagy Adana vidékéről származó örményeket már a birodalom bukása előtt is lenézték. Az isztambuli örmény értelmiségi körökben úgy ábrázolták az *adanatsit/giligetsit* (Adana, illetve Kilikia lakója), mint pénzre, játékra és rakira sóvárgó embert. Ehhez hozzáadódott még két másik „bűn”: a töröknyelvűség és a nemzeti kérdések iránti közömbösség. Megvető jelzőkkel illették őket: „álcázott török”, *khoumarbaz* (hazárdör), *hovarda* (gazember) vagy *baboş* (semmirekellő). Ez a lekezelő viszonyulás az oszmán alkot-

²²³ Az első Örmény Köztársaság hivatalos himnusza (1918–1920), amelyet újból használni kezdtek a független Örményországban, és újból nemzeti himnusz lett 1990-ben.

²²⁴ G. Aharonian, „Աման ազգասիրությունն և [Rossz minőségű hazafiság]”, *Giligia*, 1. évf., 108. sz., 1919. augusztus 14., Adana.

²²⁵ „Հրուսակալներու մէջ հայերէն երգերը արգիւնած [Az örmény dalok betiltása a szórakozóhelyeken]”, *Giligia*, 1. évf. 131. sz., 1919. szeptember 12., Adana.

mány 1908-as bevezetése után sem változott. Ebben az időszakban isztambuli örmény írók és művészek újabb hulláma fordult a vidék, az örmény haza felé, amit másképpen *pnachkharbnak* neveznek, hogy ott találják meg ihletük forrását, az örmény hitelességet és az „örmény lelket”, amely a helyi nyelvjárásokban, erkölcsökben és szokásokban, hiedelmekben, énekekben, táncokban stb. testesül meg. Itt gondolták megtalálni az örmény identitás forrását vagy az identitásbeli archetípust – ezt a folyamatot Marc Nichanian a „*nacionalista gondolat csúcspontjának*” tekinti.²²⁶

Természetesen azt is számításba kell venni, hogy a kilikiai régió erősen emblematisztikus volt az örmények képzeletében, mivel itt regnált az utolsó örmény királyság, amely a 14. században bukott meg. Másképp szólva, Kilikia azt a helyet idézte fel az örményeknek, ahol utoljára volt saját államuk, amelynek bukása a nép számára a „sötétség” (*khavar*) és az „elnyomatás” (*zouloum*) éveit nyitotta meg – a korszak két, gyakran használt kifejezése. Ezenkívül kilikiai városok, például Zejtun és Hadzsín, a 19. században szimbolikus helyekké váltak, s egy egész korszak örményeinek képzeletét táplálták, ugyanis fellázadtak az oszmán központi hatalom ellen. Ezek a felkelések egy egész irodalom, leginkább versek és dalok ihlető forrásaivá váltak, s a terület legendás dimenziót kapott. Hadzsintól és Zejtuntól eltérően azonban Kilikia többi régiójára nem volt jellemző a nacionalizmus, amely az isztambuli örmény értelmiségiek számára a felfedezni való tájakat és az ihlet tárgyait jelentette. A 20. század elején Adana vidéke viszonylag virágzó régióvá vált, amely leginkább gyapottermesztéséről vált híressé, jelentősen meggyorsítva a régió gazdasági növekedésének ütemét. A pamut így sok *adanatsi* szerencsésjét meghozta, és Kilikiába vonzott nyugati befektetőket és kereskedőket. A kilikiai örmények nem látszottak elégedetlennek sorsukkal és régiójuk általános helyzetével, viszonylagos pénzügyi és anyagi jólétben éltek. Sőt, a birodalom területéről sokan, közöttük belső vidékek örményei is, elkezdtek e régió felé áramlani, hogy ők is kihasználják a gazdasági fellendülést. E bevándorlók nagy részét idénymunkásként alkalmazták a gyapotföldeken. Ezek után talán jobban érthetjük, hogy az isztambuli örmény értelmiségiek miért viseltettek megvetéssel vegyes erős ellenszenvvel a *giligetsik* iránt: az életmódjuk nem illeszkedett bele az ő

²²⁶ Marc Nichanian, *Entre l'art et le témoignage, Littératures arméniennes au XXe siècle*, Vol. 2, *Le Deuil de la philologie*, MetisPresses, Genf, 2007, 278.

romantikus hazafiságtól ihletett világgépükbe, és nem találták meg bennük az immár a krédójukká vált örmény „hitelességet”.

Az örmény forradalmi aktivisták hasonlóképp viszonyultak a *giliketsik*hez, az örmény papok, akik felelős vallási és közösségi pozíciókat foglaltak el Kili-kiában, úgyszintén.

Ezt a felfogást jól szemlélteti a Museg Szeropján önéletrajzában leírt néhány epizód – ő az armachi papi szemináriumból érkezett, és hatott rá az isztambuli örmény értelmiség légköre. 1904-ben nevezték ki az adanai örmények főpapjának, és 1905 elején le is telepedett ott. Az atya kinevezésében fontos szerepet játszott Diran Cserakjan (Indra) isztambuli örmény értelmiségi, akit az örmény patriarkátus az örmény iskolák tanfelügyelőjeként küldött Adanába. Szeropján megválasztása után Cserakjan egy levelet küldött szerzetes barátjának, amelyben bejelenti neki a jó hírt, majd hozzáteszi:

*„Készülj fel arra is, hogy porold le az ottomán szavakat, perzsa vagy arab hangzásokkal együtt, mert itt hasznosak lesznek a számodra. [...] Képzeld el, milyen nehézségeket kellett kiállnom, hogy török szavakkal, pontosabban az én török szavaimmal védjelek meg téged.”*²²⁷

Amikor az új főpap letelepedett Adanában, azonnal szembesült a nyelvi problémával. Első, örmény nyelvű prédikációját a hívek nem értették. Az atya méltatlankodva jegyezte fel a naplójába:

*„Olyan helyre neveztek ki, ahol a nép és én eltérünk erkölcsben, nyelvben, jellemben és meggyőződésben.”*²²⁸

Mégis arra kötelezték, hogy következő szentbeszédét törökül írja meg, ami ismét haragra gerjesztette:

„Nehéz elképzelni, mennyit szenvedtem, mire végre sikerült elkészítenem, majd elmondanom ezt a prédikációt. Először is nem tetszett a nyelv, továbbá nagyon mérges voltam, hogy törökül kell prédikálnom állítólag örmény embereknek, főleg hogy nem

*tudtam eléggé ahhoz, hogy világosan ki tudjam fejezni magam. Vért izzadtam a szószeiken, amíg sikerült elmondanom a szentbeszédemet, félig improvizálva, félig a szöveget olvasva.”*²²⁹

Szeropján vagy Diran Cserakjan az adanai örményekre a nemzeti iskolákban oktatott és a kor nacionalista felfogásával átitatott örmény értelmiségiek nézőpontjából tekintettek. Ebben az értelemben ennek a két személynek a gondolatai az új örmény nacionalista ideológia prototípusait jelenítik meg, amelynek a feltörekvő isztambuli elit volt az egyik legsikeresebb képviselője.

Másrészről a 19. század végén létrejött két örmény politikai párt, a Dasnakcutjun és a Hncsak Párt is megértette a kilikiai kérdés stratégiai fontosságát, és megpróbáltak nagyon hamar befolyást szerezni a régióban. Meg voltak győződve, hogy egy kilikiai felkelés a földközi-tengeri brit és francia haditengerészet közbeavatkozását vonná maga után, ami a helyi autonómia létrehozásának feltétele lenne. A libanoni ügy hatása és a Libanoni-hegységben a *mutesarifyya* létrejöttéhez vezető körülmények még élénken éltek a közvéleményben, ezért az örmények azt gondolták, hogy Európa hasonlóan kész támogatni az örményeket, csak ezúttal Kilikiában. Márpedig a zejtuni örményeknek az oszmán hatóságokkal és a helyi hatalmasságokkal szembeni közelmúltbeli sikeres fellépései még inkább megerősítették az örmény forradalmi vezetőket, bátorítván őket abban, hogy folytassák lázadásukat.

Zejtun, a Taurus hegyei közé ékelődő város hosszú ideig félig független volt a központi hatalmaktól. Megvoltak a saját fejedelmei, akik a helyi öngazgatásáért feleltek, egy kicsit úgy, mint a nagy kurd vezetők, akik önálló emirátusok felett uralkodtak a 19. század első feléig. Márpedig az ottomán hatóságok éppen ebben az időszakban – annak érdekében, hogy a központi hatalmat a perifériák kárára megerősítsék – arra törekedtek, hogy alávéssék ezeket a peremterületen lévő fejedelemségeket. Ezért – a kurd emirátusok mintájára – Zejtun lakosainak egymást követő lázadásai a helyi gazdasági autonómia megőrzésére tett kísérletek voltak. Másrészt ezek a felkelések beleilleszkedtek a 19. századi örmény nemzeti megújulás vonulatába, és nagy politikai visszhangot váltottak ki, sőt a város az örmények szemében az ottomán elnyomókkal szembeni ellenállás jelképévé vált. Úgy tűnik, hogy ez a

²²⁷ Diran Tcherakian levele Museg Szeropjan atyának, 1904. március 14., Adana, in: Museg Szeropjan, Ինքնակենսագրություն [Önéletrajz] (kiadatlan), folio 1, 151.

²²⁸ Uo. 1905. február, folio 2, 261.

²²⁹ Uo. 1905. március, folio 2, 268.

zejtuni epizód a 19. század végi forradalmárok számára is sokat jelentett, meg voltak ugyanis győződve arról, hogy egész Kilikia a szultán hatalma elleni felkelés fellegrárává válik majd.

A Kilikiának tulajdonított fontosság a Dasnakcutjun részéről nagyon gyorsan tettekben is megnyilvánult. A párt 1898-ban tartott 2. kongresszusa után egy Felelős Testületet hoztak létre, amelynek tagjait *Lernavayrba* („a hegyes hely”, Kilikia álneve) küldték; ez a pártzsargonban azt jelentette, hogy a kilikiai régió innentől kezdve különleges figyelmet kapott, ugyanúgy, mint az olyan stratégiai helyek, mint Daron-Sasun, Van és Konstantinápoly/Isztambul. Ám végül a Kilikia iránti lelkesedés rövid életűnek bizonyult. A pártnak a régióba beszivárgott aktivistái leveleikben vagy jelentéseikben nagyon hamar csalódottságukról adtak hírt. A lernavayri Felelős Testület egyik tagja, Achod-Yergat (aki az Akhlatban, a Van-tótól északnyugatra született Armenag Levonján) a következőket írta egyik, párttársának küldött levelében, 1899-ben:

„Több okból sem szeretnék ezen a részen [Kilikiaiban] működni. A legfőbb ok az a tény, hogy a kilikiaiak nagymértékben eltérnek erkölcsükben és életmódjukban az örményországi [vagyis a történelmi Örményországban, az örmény tartományokban élő] örményektől, én idegen vagyok az életmódjuk iránt, és nem érzem magamat képesnek, hogy hosszabb ideig ebben a környezetben dolgozzam, ahol még akár kárt is tehetek.”²³⁰

1904-ben a Dasnakcutjun ezúttal egyik alapítóját, Simon Zavarjant küldte Kilikiába, aki hosszabb ideig tervezett ott maradni. Később egy hosszabb jelentést készített a régióban végzett földalatti tevékenységéről, amely körülbelül egy évig tartott. Zavarian arra a következtetésre jutott, hogy Kilikia egyáltalán nem áll készen a felkelésre, mivel nincs homogén örmény lakossága. Zavarian más érvekre alapozta a következtetését, s a következőket vetette a helyi örmények szemére: töröknyelvűségük, „züllött” erkölcsük, a forradalmi tudat hiánya, a protestánsok és katolikusok nagy száma. A Dasnak vezetőjét aztán megkérdezték a társai, hogy miért hagyta el olyan hirtelen a régiót, holott hosszabb ideig akart maradni. Zavarian azt válaszolta, hogy a leginkább azért,

²³⁰ Achod-Yergat levele (leírva itt: Raxbury, Mass.) Martin Mouradiannak, 1899. október 18., in Hrach Dasnabedian (szerk.), Նիւթըն Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար [Anyagok az Örmény Forradalmi Szövetség történetéhez], I. köt. (2. kiad.), Bejrút, 1984, Imp. Hamazkaine, 48.

mert a helyi örmények majdnem mindenhol törökül beszéltek, így aztán nem tudott kommunikálni velük.²³¹

Teltek az évek, de az annyira remélt felkelés késlekedett, az örmény forradalmi aktivisták pedig továbbra is csalódottak voltak a *giligetsik* hozzáállása miatt. A helyi lakosok és az aktivisták közötti kommunikáció hiánya vagy annak nehézségei nyilván valódi problémát jelentettek. Ezért a Dasnakcutjun (1906 januárjában tartott) kilikiai regionális kongresszusa megpróbált megoldást találni erre a kulcsfontosságú problémára. A „*kívülről érkező aktivista társaktól*” ettől kezdve elvárták, hogy tudjanak törökül, „ez teszi lehetővé a számára, hogy alkalmazkodjon a helyi környezethez”.²³²

A *giligetsik*hez való negatív hozzáállás drámai események hatására változott meg. Ez viszonylag jól dokumentált. 1909-ben körülbelül 30 000 örményt mészároltak le Adanában és Kilikia egész területén. Az alkotmányos időszakban bekövetkezett tömeggyilkosságok felrázták a birodalomban élő örményeket, akik nagyon gyorsan mobilizálódtak, pénzügyűjtést és segítséget szerveztek, humanitárius missziókat küldtek a területre. Az isztambuli örmény elit és értelmiség álláspontja egyik napról a másikra megváltozott: a korábban jelentéktelennek tartott és az elit előtt népszerűtlen Adana mártírváros lett, egy üldözött nemzet utolsó áldozata. Az adanai örmények a lehető legtragikusabb események hatására fogadtattak vissza a nemzetbe. Az *adanatsiknak/giliget-siknek* egy második keresztiséget, ezúttal a vérkeresztiséget kellett elszenvedniük, hogy ismét örménynek tekintse és elfogadja a nemzeti elit. Innentől kezdve áldozatként, feláldozottként jelennek meg az irodalmi művekben, a tanúk beszámolójában vagy az újságcikkekben az addig bírált jellemzőiket egy jó ideig szóba sem hozták.

Ez a paradoxon megjelenik például Zabel Eszajan *A romok között* című művében, amely nagy érzékenységgel és humanizmussal ábrázolja a mészárlások örmény túlélőinek helyzetét. Ellenben feltűnő, hogy az örmény író sehol sem említi, hogy a Katasztrófa túlélőinek többsége törökül beszélt. Talán azt

²³¹ Hrach Dasnabedian (szerk.), Նիւթըն Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար [Anyagok az Örmény Forradalmi Szövetség történetéhez], III. köt., Imp. Hamazkaine, Bejrút, n.d., 283. Hrach Dasnabedian (szerk.), Սիմոն Զաւարյան [Simon Zavarian], I. köt. Ա. Հատոր, Imp. Hamazkaine, Bejrút, 1983, 660–665.

²³² „Առնենագրութիւն Հովտի, Դաշնի, Խորշի եւ Արծուաբերդի Օրշանական Ժողովի” [A hovidí, tachdí, khorchí és ardzvaperti regionális kongresszus jegyzőkönyve], in: Hrach Dasnabedian (szerk.), Նիւթըն Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, I. köt. (2. kiad.), Imp. Hamazkaine, Bejrút, 1984, 259.

gondolhatnánk, hogy nem volt szükséges megemlíteni ezt a tényt az adanai dráma és annak következményei kapcsán. Eszajan művében beszél azokról az örmény vándormunkásoknak (*bantoukhd*) a helyzetéről is, akik Kilikiában tartózkodtak a mészárlás idején, és nagy részük az erőszak áldozatává vált, s megjegyzi, hogy a köztük és az Isztambulból érkezett delegáció – amelynek ő is tagja volt – között könnyű volt a kommunikáció, mivelhogy mindnyájan örményül beszéltek. Eszajan bőven idézi az Erzerumból, Harputból, Agnból, Bitlisből vagy Muşból érkezett *bantoukhd*-ok jellemző sajátos kifejezéseket, amelyeket az isztambuli örmény küldöttek a tisztelet érzésével hallgattak.²³³ Az ilyen jellegű leírások viszont hiányoznak akkor, amikor a török nyelvű kilikiaiak nyelvi sajátosságairól esik szó. A mű egy másik pontján Eszajan elmeséli Kassab Missak édesanyjának a szenvedését, aki az Adanában felakasztott fia halálát siratja a mészárlás másnapján. A fiatal, erős és szép Missak a város megbecsült trubadúrja is volt; amikor az ottomán hatóságok halálra ítélték, az megrázta és lesújtotta a helyi örményeket. Eszajan leírja a fiatal elítélt utolsó percét: egykedvűen és dacolva a félelemmel az egyik megható dalát kezdte el énekelni, amitől még a jelen lévő török katonák is megremegtek. Eszajan az utolsó szavait is idézi, méghozzá úgy, professzionális ügyességgel sikerül azt a benyomást keltenie a drámai jelenet leírásakor, hogy a szereplők örményül beszélnek, holott a valóságban minden egyes szó törökül hangzott el. Eszajan nem akarta volna megemlíteni, hogy az adanai örmények törökül beszéltek? E tény megemlítése árthatott volna a történetnek, csorbította volna a szenvedés és az igazságtalanság láttán érzett olvasói együttérzést?

Következtetések

Az első világháború után a közel-keleti új államokban letelepedett örmény menekültek között elkezdett nemzeti újjáépítés folyamata, mint láttuk, legfőképpen a Kilikiából és a szomszédos régiókból származó örményeket érintette, belőlük került ki a menekültek többsége. Bár Libanonban a többségi csoport az egykor Adanában és a környező falvakban élt örményekből állt, Aleppóban

²³³ Zabel Eszajan, *Երկիր* [Oeuvres], Vol. I („Անկախությունն և իշխանությունը [A romok között]”, „Միլիոնավոր պարտվածներ [Silihdar kertjei]”), Imp. Kilikai katolikoszátus, Antélias, 1987, 92.

az Aintabból származó menekültek voltak többen. Mindenesetre – legyen szó Libanonról vagy Szíriáról – a *giligetsik* még messze voltak attól, hogy hasonlítsanak az uralkodó osztály által elképzelt „új” örmény figurájához. Ezért aztán az illetékesek – függetlenül attól, hogy isztambuli, kairói vagy alexandriai értelmiségi körökből származtak, vagy az Örmény Köztársaság uralkodó osztályához tartoztak, amelynek a tagjai elmenekültek az országból a szovjet rendszer létrejötte után – méltatlankodtak.

Bizonyosan tévedés lenne azt gondolni, hogy a diaszpórabeli örmény elit homogén entitás lett volna, amelyben teljes egyetértés uralkodik. Magától értetődik, hogy volt belső küzdelem a hatalom monopolizálása és a már a diaszpórában alapított nemzeti intézmények (leginkább az iskolahálózatok és a vallási intézmények) ellenőrzése kapcsán. A legtöbb vizályt valószínűleg a Szovjet-Örményországhoz való viszonyulás váltotta ki: egyes csoportok továbbra is ellenségeséget tápláltak iránta, és a független Örményország gondolatát dédelgették, más csoportok szemében a szovjet rendszerrel való együttműködés – az ideológiai különbségek ellenére – elsőrendű volt, hozzá kívántak járulni ugyanis az egyetlen örmény állami entitás fejlődéséhez és megerősödéséhez. Számunkra viszont az tűnik érdekesnek, hogy ezek a különbségek mintha háttérbe szorultak, sőt, mintha nem is léteznek volna ebben az időszakban, amikor az örmények ottomán múltjának átértékeléséről, a menekültek „modernizálásáról” és az „új örmény” ember megalkotásáról volt szó.

Megváltoztak a fogalmi tájékozódás keretei, mivel a törökök és örmények vagy kurdok és örmények közötti több évszázados együttélésből nem sok maradt, ami a régi birodalomban egy városban vagy akár egy falun belül jellemző volt.²³⁴ Az ottomán társadalmi rend eltűnése és a különböző csoportok fizikai elszakadása pedig tovább erősítette a diaszpóra örmény elitjének retorikáját. Azt is számításba kell venni, hogy ezen uralkodó osztály tagjai gyakran olyan politikai szervezetekből vagy pártokból érkeztek, amelyeknek a leggyakrabban hosszú politikai és kulturális hagyományuk volt az oszmán birodalombeli örmények között, különösen mivel ez a fajta tevékenység tovább folytatódtott a diaszpórában is. Másképp szólva, a közel-keleti országokban, ahol a közösségi jellegű intézményeket és tevékenységeket maguk az államok általa-

²³⁴ Kivéve az isztambuli örményeket, akiknek a száma mégis jelentősen csökkent az 1920-as évektől kezdve.

ban megtúrták, sőt akár bátorították is, az a mód, ahogyan az örmény elit a közösségi ügyeket intézte, „*legitimnek*” tűnt, és nem váltotta ki a népies rétegek rosszsallását. Ilyen körülmények között ezek az intézmények – vagy Khachik Tölöljan definíciója szerint ezek a „*kvázi-kormányzati száműzött elitek*” – elindultak a nemzeti újjáépítés folyamata irányába, holott nem nemzeti kerek között működtek.²³⁵ Talán így már jobban érthetjük, hogy ezek a nemzeti elitek hogyan kezdték el érvényesíteni az ideológiai víziójukat és lebontani az örmények ottomán múltját.

Természetesen az elit fő céltáblája a szíriai és libanoni *giligetsik* voltak.²³⁶ A társadalmi nyomás nagyon erős volt ezen a csoporton, amely továbbra is megőrizte az ottomán életmódot, amelynek legfőbb jellegzetessége a török nyelv használata volt. Mint láttuk, az iskola és az árvaház voltak a „*régi erkölcsök*” elleni küzdelem fellegetvái. Több ezer, szigorú fegyelemnek alávetett gyerek hagyta el ezeket az intézményeket, hogy aztán fontos szereplőkké váljanak az örmény közösségi életben, Szíriában, Libanonban vagy máshol. Andranik Zarukjanból is az aleppói örmény árvaházból kikerülve lett harcos politikus és újságíró Szíriában és Libanonban. Emlékirataiban fölidézi, mekkora szerepet játszott a helyi örmény közösségen belül a török nyelv használata elleni harcban. Ő találta ki azt a szlogent, amely egy időben nagyon elterjedt volt Aleppóban az örmény sajtóban és a közösségi intézményekben: „*Ne beszélj törökül, emlékezz a millióra [a millió áldozatra].*”²³⁷ Zarukjan kortársa, az Aintabban született Robert Dzsebedjan egész életében orvosként praktizált Aleppóban. Családja, akárcsak sok más aintabi honfitársa, törökül beszélt, ő pedig az aleppói örmény iskolába járt, ahol, mint írta, „*örmény légkör*” uralkodott. Az emlékiratában elmesélt jelenet az 1920-as évek elején történt Aleppóban. Egy nap, amikor, serdülőként, hazatért az iskolából, ultimátumot intézett a szüleihez: „*Ezentúl csak örményül beszélhetek itthon. Elég volt abból, hogy az ellenség nyelvét használjuk.*”²³⁸

²³⁵ Khachik Tölöljan, „Exile Governments in the Armenian Polity”, in Yossi Shain (szerk.), *Governments-in-Exile in Contemporary World Politics*, Routledge, New York – London, 1991, 170.

²³⁶ Libanonban gyakran az *adanatsi* kifejezést használták a hivatalos örmény közbeszédben a *giligetsi* prototípusának a megjelölésére. Aleppóban pedig gyakran a *giligetsi* helyett az *aintabtsi*, mivel a városban az aintabi menekültek voltak többségben.

²³⁷ Antranig Dzarougian, *Երազային Հայտյոյն* [Álmaink Aleppója], Jereván, 1985, 207.

²³⁸ Robert Dzsebedjan, *Ինքնակենսագրություն, յուշեր և գործունեություն* [Önéletrajz, emlékiratok és tevékenységek], Aleppó, 1999, 103.

Évekkel később, 1970-ben az Adanai Honfitársak Szövetsége Libanonban megjelentetett egy emlékkönyvet a város örmény világáról. Ebben az időszakban sok Adanában született örmény már meghalt, a török nyelv használata egyértelműen visszaszorult, az „*adanatsik*” – vagyis adanai örmények – leszármazottai már más nyelveket – köztük az örményt – beszéltek. Márpedig ez az adanai örményekről szóló vaskos könyv egyfajta módon minden *adanatsi* tisztelete volt szülő- vagy származási városuknak. Viszont a könyvről azt is tartották, hogy memóriavektor szerepe van, abban az értelemben, hogy az új nemzedékeknek referenciakönyvnek kell tartaniuk, amelyből őseik életéről és származási városukról tudhatnak meg sokat. Másképp szólva, ez az emlékkönyv büszkeség és ihlet forrása kellett hogy legyen a diaszpórában született és eredeti szülőföldjüktől elvágott *adanatsik* számára. Nem meglepő hát, hogy a mű szerzői kerülni igyekeztek az *adanatsik* töröknyelvűségének kényes témáját. Azonban „*Az adanai örmények életmódja és jelleme*” című fejezetben néhány szerző mégis megemlíti a témát, bár többnyire csak jelzésszerűen. Egyikük azt írja, hogy Adanában volt

„*egy új típusú örmény. Valójában egy nyelvében idegen örményről volt szó, akinek a lelke ugyanakkor tiszta volt, és egészséges nemzeti felfogással rendelkezett.*”²³⁹

Észrevehető itt a „*bűn*” felismerése, de próbálják semlegesíteni a nemzeti éretnyekkel, amelyeknek az *adanatsik* voltak a hordozói. Egy másik szerző ezt írja az adanai örményekről:

„*A török határokon belül a törökök üldözték őket, a határokon kívül pedig a török nyelv használata tette őket utálatossá.*”²⁴⁰

Feltételezhetjük, hogy e sorok szerzője megkísérelt történelmi mérleget vonni az adanai örményekről, és kétszeresen elnyomásukat hangsúlyozta. Először is, az örmények csoportjához tartoztak egy olyan birodalomban, amelyet a 19. század végén az örményekkel szembeni elnyomás jellemezett; ez különösen sérülékennyé tette őket. Egyébként a török nacionalizmusnak e csoport elleni

²³⁹ Puzant Yeghiayan, *Մասնաշրջանի Հայրենասիրություն* [Az adanai örmények története], Union des compatriotes arméniens d'Adana, Antélias, 1970, 781.

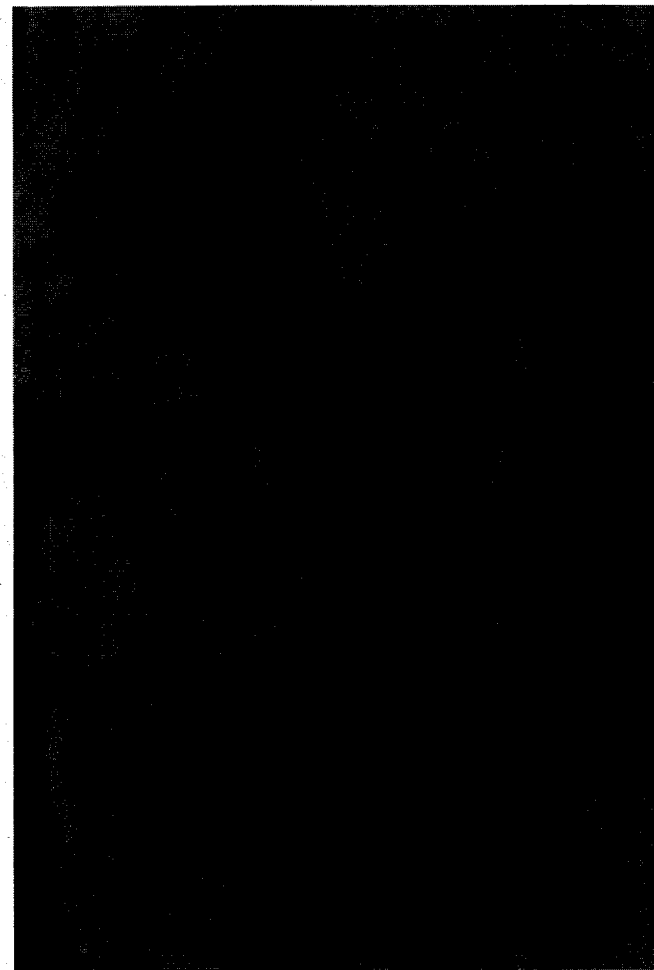
²⁴⁰ Uo. 765.

végtelen türelmetlensége torkollott végül az adanai örmények saját területük-ről való teljes kizárásához. Ezt a tragikus epizódot követte a száműzetés időszaka, amelynek során az adanai örmények olyan környezetben éltek, amelyet az örmény nacionalizmus határozott meg. Töröknyelvűségük és az oszmán korszak örökségére emlékeztető életmódjuk miatt ebben az új környezetben is páriává lettek és bírálatok célpontjává váltak. Úgy véljük, az általunk rajzolt portré összességében az eddigieknél jobban tükrözi a történelmi valóságot.

Adana

Forrás: Bibliothèque Orientale-USJ, Bejrút

Marash az 1880-as évek körül: Der-Ghazarian családja
Forrás: Mihran Minassian gyűjtemény, Aleppó/Jereván

Örmények Adanában
Forrás: Bibliothèque Oriental-USJ, Bejrút

Örmény menekülttáborok a bejrúti, aleppói és damaszkuszi új városnegyedekben az 1920-as és 30-as években

Az örmény menekültek kérdése és a regionális problémák

Kilikia átadása és több tízezer ember elmenekülése az örmények számára a bizonytalanság és az aggodalom új korszakát nyitotta meg. Az, hogy Franciaország Kilikiát átadta Törökországnak, megfosztotta őket attól az otthontól, amitől azt remélték, hogy ott újraépíthetik közösségeiket a népi rettegése után. Kilikia kiürítése után, már a török csapatok és adminisztráció megérkezése előtt, a menekültek nagy része arra volt ítélve, hogy újra a szíriai és libanoni menekülttáborok keserű és fájdalmas életét élje, az 1915 szinte folyamatos szenvedés újabb felvonásaként.

Az 1920-as évek elején mindenesetre az volt a kérdés, hogy ezek a hazájukból kizárt menekültek mit tudnak kezdeni. A válasz nem született meg gyorsan; évekre volt szükség ahhoz, hogy a hontalan és elhagyott örmények újra valamiféle jövőképpel rendelkezzenek. Amikor megérkeztek a szíriai és libanoni területekre, kevesen tartották lehetségesnek, hogy ez a több ezer menekült véglegesen otthonra találjon. A Közel-Keleten, amely nagy geopolitikai változásokon ment keresztül, az örmények hamar összetett helyzetekkel és nehéz választásokkal szembesültek.

Először is megállapíthatjuk, hogy a körülbelül 200 000 örmény menekült jelenléte a közel-keleti országokban politikai kérdéssé vált, amely nem hagyhatta közömbösen a regionális és nemzetközi hatalmakat. Ez leginkább Franciaországra igaz, amelynek mandátumhatalma volt Szíriában és Libanonban, és miután aláírta Kilikia átengedését Törökországnak, nem nézte jó szemmel az örmények távozási szándékát. Ha azonban a menekültek már megérkeztek Szíriába és Libanonba, a bejrúti francia főbiztosság azt gondolta, hogy hasznot húz a dologból, és a maga szempontjai szerint osztja őket, s ezzel megerő-

síti hatalmát ezekben az országokban. Az örmények ez idő tájt olyannyira függtek a francia mandátumhatalomtól, hogy az kénye-kedve szerint felhasználhatta őket a Szíria és Libanon meghódítására irányuló stratégiája részeként.

Az viszont, hogy a menekültek véglegesen e két, francia mandátum alatti országban telepedjenek le, nem volt az örmény vezetők kedvére. Ebben az időszakban még szó volt arról a nemzetközi körökben, hogy esetleg létrehoznak egy önálló államot az örményeknek. Habár ennek pontos földrajzi helyét nem határozták meg, az örmény illetékesek az 1920-as évek elején abban reménykedtek, hogy Törökország valamely kijelölt régiójában az örmények majd saját országukban a nyugati hatalmak védelme alatt élhetnek. Ám a törökországi fejlemények miatt az örmények reményei hamar szertefoszlottak. 1923-ban, miután Kemal Atatürk, a török nacionalisták vezetője a nyugat-anatóliai fronton legyőzte a görög seregeket, Anatólia urává vált. A török katonai sikerek előkészítették a lausanne-i nemzetközi konferenciát, ahol elismerték a Török Köztársaságot a Kemal által rajzolt határokkal. Az örmény haza létrejöttének utolsó reménye is elszállt.

Milyen jövőt lehetett hát elképzelni a közel-keleti országokban és Görögországban szétszóródott több tíz ezer örmény menekült számára? Megemlítenéd, hogy a lausanne-i szerződés miatti csalódás után a száműzetésben élő örmény illetékesek egyöntetűen úgy gondolták, hogy az örmény menekülteket Szovjet-Örményországban kellene összegyűjteni. 1919-ben az iraki brit hatóságok úgy döntöttek, hogy a baakúbai iraki tábor menekültjeit az Örmény Köztársaságba telepítik, ám a terv fenyegette a Kaukázuson túli területek politikai stabilitását. A brit mandátumhatalom, amely elhatározta, hogy megszabadul a menekültektől, végül megállapodott Szovjet-Örményországgal, és így meg tudta szervezni a több ezer menekült letelepítését. Ez a precedens láthatóan bátorította az örmény illetékeseket, hogy hasonló műveleteket tervezzenek a szíriai, libanoni és görögországi menekültekkel. Ehhez az Örmény Nemzeti Küldöttség és az Örmény Jótékonysági Unió (ÖJU) delegáltakat küldött Jerevánba, hogy a helyi hatóságokkal megvizsgálják a tömeges áttelepítés lehetőségét, amelyet a Népszövetség menekültügyi főbiztosa, Fridtjof Nansen is támogatott.

Itt nincs hely arra, hogy részletesen megvizsgáljuk a menekültek Szovjet-Örményországba telepítésének epizódját. Ki kell azonban emelni, hogy a terv több okból is kudarcra vezetett. Egyrészt a nyugati hatalmak kevésbé voltak

hajlandóak támogatni egy, a Népszövetség által szponzorált nagy tervet, amelynek célja a Szovjetunió egy részének újjáépítése volt, amely ország a kor kapitalista hatalmai ideológiai vetélytársának számított. Másrészt minden humanitárius együttműködés, amelyet szovjet területen kívüli nemzetközi szervezetek és intézmények kezdeményeztek a kommunista rendszerrel, olyan ideológiai gátakba ütközött, amely gyakran lehetetlenné tette a menekültek örmény területre szállítását. Ezért az 1920-as és 30-as években a Szovjet-Örményországba telepített örmények teljes száma nem haladta meg a 10 000-et.

Mindez mindenesetre azt mutatja, hogy az 1920-as évek első felében az örmény menekültek szíriai és libanoni jelenléte átmeneti jelleget öltött, és egyáltalán nem volt bizonyos, hogy véglegesen ott telepedhetnek le. Viszont a helyszínen sürgősen el kellett indítani egy nagy humanitárius programot, hogy javítsák a táborokban sínylődő több tízezer menekült életkörülményeit. Másrészt a Lausanne-ban aláírt szerződés megnyitotta annak a lehetőségét, hogy a Szíriában és Libanonban összegyűlt örmény menekültek újból útnak induljanak. A szerződés 30. cikke szerint minden Szíriában és Libanonban található – többségükben Kilikiából származó – örmény elnyerheti a francia mandátum alatt álló országok állampolgárságát.²⁴¹ A Gouraud tábornok, Szíria és Libanon francia főbiztosa által 1924. augusztus 30-án aláírt 2825. számú rendelet léptette hatályba a szerződés ezen záradékát.²⁴²

A menekültek Szíriába és Libanonba telepítésének első szakasza: nyomor és bizonytalanság a táborokban

A menekültek Szíriába és Libanonba telepítésének első hónapjaiban megfigyelhető volt a folyamatos népmozgás a két ország határain belül. Mindenki igyekezett megtalálni azt a helyet, ahol rendezetten élhet. Bejrút gyorsan telítődött, olyannyira, hogy szinte lehetetlen volt ott szállást találni. Ezért sok menekült folytatta az útját az ország belseje, Damaszkusz felé, ahol 1922. január

²⁴¹ 30. cikk (I. rész, politikai záradékok; II. szakasz, állampolgárság): „Azon török leszármazottak, akik azokra a területekre telepedtek le, amelyek a jelen szerződés rendelkezései értelmében elszakadtak Törökországtól, teljes joggal és a helyi törvények értelmében azon állam polgáraivá válnak, amelyhez a terület átkerült.” (Lausanne-i Konferencia a Közel-keleti Ügyekről [1922–1923], 1923. január 30-án és július 24-én Lausanne-ban aláírt Jegyzőkönyvek, Párizs, 1923, 12.)

²⁴² *Arev* (örmény újság), 10. évf., 1701. sz., Kairó, 1924. szeptember 30., 2.

végén körülbelül hatezer örményt számláltak. Egyéb, Szíria belsejében lévő városok, mint például Aleppó, Homsz és Hama szintén keresett célok voltak, különösen azok számára, akiknek módjukban állt elhagyni Alexandretta zord városát, amely több ezer Dörtöl vidékéről származó menekült gyűjtőhelyévé vált. A Bekaa síkságon található Zahléba sokan mentek, így 1927-ben a városban közel 2000 örmény tartózkodott.²⁴³ Más libanoni helységek, mint például Jbeil (Büblös) és Dzsúnijje, ahol sok árvát elszállásoltak, szintén vonzották a menekülteket, akik gyakran az árva gyerekekkel foglalkozó intézményekben találtak munkát.

A francia főbiztos a menekültek szétszétaszását az általuk működtetett Egészségügyi, Tisztasági és Közsegélyügyi Szolgálatra bízta, amelynek a főorvosa Emily tábornok volt, akinek a helyére később Demas főorvos lépett. A Szolgálat nagy menekülttáborokat állított fel Bejrútban és Alexandrettában azoknak a menekülteknek, akiknek nem volt módjuk szállást találni. A menekülteket először a francia hadsereg és a Near East Relief által szétszétosztott sátrakban helyezték el. Minden menekülttábort egy francia tiszt igazgatott, aki az Egészségügyi Szolgálathoz tartozott, és a rend fenntartásáért, valamint a segélyek szétszétaszásáért felelt.

A bejrúti táborok

A menekültek elsőszámú célpontja mindazonáltal Bejrút és környéke maradt, amely súlyos veszteségeket szenvedett el az első világháború során: az éhínség körülbelül a lakosság harmadának a halálát okozta, és egész falvak néptelenedtek el; munkaerőhiány volt a városi központokban. Amikor megérkeztek az első örmény menekültek, nem volt nehéz munkát találniuk. A libanoni keresztény vezetők ráadásul elégedettnek tűntek, hogy több ezer hittársuk odatelepedik, megnövelve ezzel a keresztények számát egy olyan területen, ahol a 19. század óta megsokasodtak a vallási csoportok közötti konfliktusok. A libanoni keresztények jóindulata leginkább a maronita pátriárkára, Howayekre volt jellemző, aki támogatta az örmények Libanonba telepítését. 1922 januárjában

²⁴³ Sissag Hagop Varjabedian, Հայերը Լիբանանի մէջ [Az örmények Libanonban], III, Bejrút, 1981, 436–439.

nagy tiszteletadással fogadta bkerkéi rezidenciáján az örmény küldöttség által kísért II. Szahag kilikiai katolikoszt.²⁴⁴ Az országban nagy befolyású keresztény politikai körök, mint a Libanoni Tanács tagjai, sem rejtették véka alá a lelkesedésüket örmény beszélgetőpartnereik előtt annak kapcsán, hogy tömegesen fognak örmények érkezni országukba. Szerették volna, ha szétszóródnak az országon belül, és így ellensúlyozzák a háborús embervesztéseket.²⁴⁵ Am Bejrút megrohanása hamar számos szociális és egészségügyi problémát okozott. A város drágasága és a helyhiány miatt nem minden menekült talált szállást a városban: a többségnek a külső táborokban kellett letelepedniük, amelyeknek a létszáma napról napra növekedett.

1922 júliusában már 8000 ember csoportosult a Bejrút melletti négy táborban; sátrakban vagy kunyhókban éltek.²⁴⁶ De számuk folyamatosan emelkedett. 1922 novemberében Dr. Melkonjan ezt írta róluk:

„A bejrúti örmény menekültek főleg négy táborban csoportosultak: 1) a Karantén tábor, a legfontosabb, amely 5-6000 örménynek ad otthont. Itt található a nélkülözö menekültek, és körülöttük alakult ki és növekedett az agglomeráció; 2) a Gueundérelinek nevezett tábor, amelyet a másiktól csak a vasút választ el, és több mint 4000 menekültet szállásolt el; 3) a Mar Mitr tábor, amely nagyon messze van a többitől, és 500 menekült él benne; 4) a Piac tábora, majdnem a város szívében, ahol körülbelül 1000 menekült található.”²⁴⁷

Az igazi menekülttábor valójában a Dr. Melkonjan által említett két helyszínből állt, amely a villamoskocsiszín és Szent Mihály (Mar Mkhayel) maronita templom között, a Gouraud utca és a tenger közötti részen terült el, a libanoni fővárostól északkeletre, Medawar helységben. Bejrút, amely a főbiztosság székhelyévé vált, fontosabbá lett a többi szíriai városnál, olyannyira, hogy a külföldi látogatók többen voltak, mint Aleppóban vagy Damaszkuszban.

²⁴⁴ Arch. Bibl. Nubar, Dr. Melkonian levelezése, Dr. B. Melkonian 19. sz. levele az Örmény Nemzeti Küldöttség elnökének, Bejrút, 1922. január 24., 3.

²⁴⁵ Uo. Dr. B. Melkonian 115. sz. levele az Örmény Nemzeti Küldöttség elnökének, Bejrút, 1922. november 15., 6–7.

²⁴⁶ Uo. Dr. B. Melkonian 84. sz. levele az Örmény Nemzeti Küldöttség elnökének, Bejrút, 1922. július 15., 3.

²⁴⁷ Uo. Dr. B. Melkonian 115. sz. levele az Örmény Nemzeti Küldöttség elnökének, Bejrút, 1922. november 15., 4.

Kétségtelenül ez magyarázza, hogy a bejrúti táborról számtalan beszámolót olvashatunk, míg az aleppói vagy a damaszkuszi ritkán van szó. A külföldi látogatók között volt Victoria Archarouni is, aki 1922-ben, a helyszín megtekintése után a következőket írta:

„Mennyire szármalmas a tábor látványa. Néhány ritka kivételtől eltekintve mindenféle darabokból összerakott sátrakból áll, rongyok és lukak, szőnyegek és lepedők nyomorúságos keveréke [...] azok, akinek van egy kis pénze, szabadtéri kiskereskedéseket nyitottak a táborban vagy a városban. Mások napszámosok a városban; mindenkinek, jól-rosszul, sikerül életben tartani a családját. De ahhoz nem keresnek eleget, hogy a városba költözzenek.”²⁴⁸

1924-ben a telep helyzete nem sokat javult. Mécérian atya így ír:

„A sátrak egyre inkább eltűnnek, és barakkok emelkednek; de milyen barakkok! Sokat néhány többé-kevésbé összeerősített nyomorúságos fadarabból készítettek és félig elkorhadtt cserepekkel fedtek; oldalról rozsdás olajoskannák védik; az eső mindenhol beesik, és a borzalmas sárral körülvett padló nedvessége nagyon kellemetlenné teszi az ott-tartózkodást.”²⁴⁹

A levantei francia hadsereg a katonai táborok régi Adrian barakkjait kezdte osztogatni, ami viszonylagosan javította a menekülttáborok lakóinak életkörülményeit.²⁵⁰ E tábor egyik látogatója ezt jelentette 1925-ben:

„...ma, a lakók szorgalmas szellemének köszönhetően, vályogból és téglából készült fedett építmények emelkednek mindenfelé. Igazi városok szerveződnek: utcákat jelölnek ki, kutakat, csatornákat alakítanak ki.”²⁵¹

²⁴⁸ Victoria Archarouni, Գաղթականներու քաղաքը Երևանի մոտ [Le camp des réfugiés à Beyrouth], *Arev*, 8. évf., 50. sz. (1113), 1922. augusztus 23., Kairó.

²⁴⁹ Jovhannès Mécérian, S.J., „Chronique. Les réfugiés arméniens en Syrie” [Krónika. Szíriai örmény menekültek], in *Revue des études arméniennes*, IV. köt., 1. füz., 5. évf. Párizs, 1924, 222.

²⁵⁰ MAE, Levant 1918–1940, Arménie, Annexe I du rapport du Dr F. Nansen [Örményország, Dr. F. Nansen jelentésének I. függeléke], SDN, BIT, juillet 1925, „M. Carle jelentése a szíriai örmények helyzetéről”, 224.

²⁵¹ Uo.

Ám ez a javulás nem volt elégséges, mivel a lakótér szűkös volt a több ezer menekültnek, ráadásul, különösen az első néhány évben, az egészségügyi körülmények siralmasak voltak. 1926 októberében még egy pestises esetet is észleltek, amely a mandátumhatóságokat arra kényszerítette, hogy a katasztrófa sújtotta övezetből több száz embert evakuáljanak.

Ezt a táborat akkoriban gyakran illették a „Nagy tábor”, a „Központi tábor”, a Szent Kereszt-templom tábora vagy az „Adana tábor” nevekkkel. Az 1921 vége és 1924 között Libanonba érkezett menekültek első hullámának adott otthont. Ők általában a kilikiai síkságról, vagyis Adanából, Mersinből és a környező kisvárosokból származtak. Szintén ide számíttjuk Maraş, Hadzsín, Szisz, Zejtun menekültjeit. Közülük sokan a kilikiai síkságon tartózkodtak, amikor a kilikiai örményeket hajókkal evakuálták 1921 végén, ám mások messzebbi vidékekről jöttek, mint például Harput, Kayseri és Sivas. Egy, a Bejrúti Nagy táborban alapított különböző kerületekről szóló 1925-ös jelentés pontosabban megvilágítja számunkra a barakkokba telepített menekültcsoportok származását. Megtudjuk, hogy hat kerület van a táborban, amelyeknek a vezetői a kilikiai városok és falvak vezetői: Adana (az Adana, Mersin, Tarsus, Djihan, Osmaniye és Silifke települések örményeit gyűjtötte össze); Szisz (Szisz, Karsz Bazar, Féké, Tapan, Csokak); Hadzsín (Hadzsín, Dörtyol, Amanus falvai, Karaköy); Maraş (Maraş, Aintab, Fernuz, Zejtun, Findidjak). A többi kerület kevésbé volt homogén, mert sokkal szélesebb földrajzi területhez tartozó falvakból és vidékekről származó menekülteket foglaltak magukba: Kayseri (Kayseri, Everek, Csomaklu, Tomarza, Yozgat); Sivas (Sivas, Csepni, Burhaniye, Karagöl, Zara, Siverek, Tokat, Amasyia, Gürün, Gemerek, Şabinkarahisar); Harput (Harput, Malatya, Besni, Adıyaman, Arapgir, Palu, Erzurum, Erzincan, Keghi, Daron, Diyarbakır, Arzni, Urfa).²⁵²

Ezt a nagy táborat tehát két nagy részre osztották: „A táborra” és „B táborra”, mindegyiknek megvolt az adminisztrációval megbízott igazgatója.²⁵³ Ezek az örmények által kijelölt személyek a negyed *mukhtaráiként* jártak el, bár a kinevezésüket a libanoni állam hivatalosan nem ismerte el.²⁵⁴ Tehát hozzájuk tar-

²⁵² A Kilikiai Katolikusátus Levéltára (ACC), 5/1. sorozat, Bejrút / Burzs Hammoud (1918–1940), Dohmuni levele II. Szahagnak, Bejrút, 1925. december 18.

²⁵³ ACC, 5/1. sorozat, Bejrút / Burzs Hammoud (1918–1940), Mgr Dohmuni 95/66. sz. levele az Örmény Nemzeti szövetségnek, Bejrút, 1924. március 7. Mgr Dohmuni 1928-ig maradt ezen a posztjon.

²⁵⁴ Arch. Bibl. Nubar, Dr. Melkonian levelezése, Dr. B. Melkonian 138. sz. levele az Örmény Nemzeti Küldöttség (DNA) elnökének, Bejrút, 1923. március 11., 4.

tozott az Örmény Nemzeti Szövetség, amely szervezet az 1920-as évek első felében működött, és a város mindenféle foglalkozású magas rangú örmény személyeiből állt. A tábor lakói számára az örmény egyház külön prelátusságot hozott létre, Jeprem Dohmuni vezetésével, akit 1923 szeptemberében neveztek ki e tisztségre.²⁵⁵ Az 1920-as évek végén egy, az örmény prelátussághoz kapcsolódó és több ephória képviselőiből álló központi bizottság vette át a tábor ügyeit, Dohmuni atyával együttműködve.²⁵⁶ Bejrút önkormányzata valójában ritkán avatkozott bele a tábor irányításába, annál is inkább, mert önálló volt, rendelkezett saját adminisztratív infrastruktúrájával. A tábor viszont távolról sem volt békés hely: a rendezetlenség, a zűrzavar, a bűncselekmények a mindennapi élet részei voltak; a helyi rendőrségnek gyakran erőszakkal kellett beavatkoznia. Dohmuni nagyon jól leírja a táborban az 1920-as években uralkodó helyzetet:

„Erőteljes állami segítség híján egy bármilyen nemzeti bizottságnak a menekültek közötti akármilyen akciója kudarcra van ítélve. Ne felejtjük el, hogy ez a tömeg megismerte a rabszolgaságot a török rendszerben, majd morálisan tönkretették a deportálás során. Hivatalom gyakorlása során valójában gyakran éreztem itt az állami hatóság hiányát, holott bonfitársaink hozzászórtak, hogy egy idegen hatalom igáját nyögiék. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen hatalom hiánya nagyon meggyengített minket, annál is inkább, mert elősegítette, hogy kis feudális vezetők bukkanjának fel a táborokban, akik gátlástalanul kihasználják polgártársaikat. Természetesen szükségünk van a rendőrség erejére és támogatására, hogy ezen egyének jelenléte ellen küzdjünk. Márpedig ha velük szemben nincsen erőteljes fellépés, az annál inkább elszigetelődéshez és erkölcsi zűlléshez vezet.”²⁵⁷

Úgy tűnik, hogy itt egy olyan helyzetről van szó, amely jellemző az önmagát igazgató, az állami intézmények kontrolljától megfosztott menekülttáborokra, amelyek következképpen gettósodnak, valamint különálló törvények és normák szerint működnek. A bejrúti örmény tábor sem lehetett hát kivétel

e szabály alól. Számos beszámoló szól fegyveres összetűzésekről, a táboron belüli bűncselekményekről, egyes lakók maffiaszerű viselkedéséről. Dr. Melkonjan leír egy esetet, amely 1923 januárjában történt. A libanoni rendőrség két civil ruhás rendőrt küldött a táborba, hogy letartóztassanak egy Zohrab nevű bűnözőt, aki Alexandrettában elmenekült az igazságszolgáltatás elől, és a táborban talált menedéket. Ez a beavatkozás azonban fegyveres összetűzésbe torkollott, hét vagy nyolc menekült megsérült, és a két rendőrt túsul ejtették a táborlakók.²⁵⁸

1923–24 után más menekültcsoportok érkeztek Bejrútba, főleg szíriai városokból (Hama, Homsz, Aleppó, Damaszkusz stb.), akiket a mandátumhatóságok a Nagy tábortól kissé keletre lévő helyre telepítettek le, amelyet az előbbi-től egy gázgyár és néhány lakóház választott el. Déli oldalról ezek az új táborok a francia kaszárnák és katonai táborok mellett voltak, északról a Lazaret (Karantén) és a vágóhíd választotta el őket a tengertől. Az új táborok nevei egyébként gyakran e két helyszínhez kötődtek, mivel a „*Karantina*” (karantén), „*Maslakh tábor*” (vágóhíd) vagy „*Amanos tábor*” és „*Yozgat Tábor*” néven említették őket. Első látásra ezek a létesítmények egy homogén egység látszatát keltették, de a valóságban volt több társadalmi alosztály is, ami a csoportok származási helye alapján alakult ki. Így például a nyugati oldal első táborát „*Yozgat tábornak*” hívták, mivel ott Yozgatból és Tomarzából származó örmények laktak. Keleti meghosszabbításában az „*Amanos tábor*” a Maraş falusi régióiból (mint Lapadj, Kharné, Baghtché, Hassan Beyli) származó örmények foglalták el. Ez utóbbi-tól délre helyezkedett el a malatiai menekültek kis csoportja, és keletebbre az ekbési menekültek barakkjai álltak.²⁵⁹ Később, az Ekbés tábortól keletre új barakkokat építettek, a helyet pedig „*Csar-Csaboukhnak*” keresztelték el. Végül pedig a Madami táborban tartózkodtak nagyobb számban örmény menekültek, amely az előző helyszínektől nagyjából délre helyezkedett el, az Achrafié domb lábainál.

²⁵⁸ Dr. B. Melkonian levele a DNA elnökének, Bejrút, 1923. március 11., i. m.

²⁵⁹ T. H. Greenshields, *The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon, 1915–1939*, doktori disszertáció, University of Durham (Grande Bretagne), 1978, 441–450.; J. Mécérián, *Un désastre au camp arménien de Beyrouth, Relations d'Orient*, 65. évf., 1933. január–március, 57–65.; Varjabedian, i. m. 491–538.; *Rapport annuel illustré de l'Office International Nansen pour les réfugiés. Représentation en Syrie et au Liban, 1934*, írta Georges Burnier, 1.; ACC, 5/1. sorozat, Bejrút / Burzs Hammoud (1918–1940), Mgr Dohmuni 496. sz. levele II. Szahagnak, Bejrút, 1926. január 25.

²⁵⁵ ACC, 5/1. sorozat, Bejrút / Burzs Hammoud (1918–1940), Dohmuni 615. sz., a Libanoni Örmény Politikai Tanácsnak benyújtott lemondólevele, 1928. október 15., Bejrút.

²⁵⁶ Uo. Dohmuni 494. sz. levele II. Szahag katolikosznak, Bejrút, 1926. január 23.

²⁵⁷ ACC, 5/1. sorozat, Bejrút / Burzs Hammoud (1918–1940), Dohmuni 95/52. sz. levele II. Szahag katolikosznak, Bejrút, 1924. február 26.

Az aleppói tábor

A bejrúti Nagy tábortól eltérően az aleppóiak jobban beépültek a város szövetébe, másképp szólva kevésbé voltak láthatóak és – látszólag – kevésbé voltak gettósodva. Érkezésükkor a menekültek többségét örmény intézményekben vagy *khan*okban helyezték el. A kilikiai síkság (Adana, Mrsin, Tar-sus) örményeinek nagy része Bejrútba telepedett, míg Aleppó városa főleg azokat fogadta be, akik a Kilikiától keletre elhelyezkedő területekről (Maraş, Aintab, Kilis, Urfa stb.) érkeztek. Az UNA, amely még mindig működött az 1920-as évek elején, kibérelt tizenegy *khan*t, ahol 1923-ban több ezer örményt szállásoltak el.²⁶⁰

Az örmény szervezeteknek nem állt módjukban, hogy hosszabb távon fedezzék e bérletek költségét, ezért a menekülteknek a következő hónapok során tovább kellett menniük a város északi részébe, főleg a Szulejmanié, Hamidi és Ram negyedekbe. 1925-ben Aharon Chiradjian lelkész így írja le az újonnan érkezettek földrajzi megoszlását:

*„A menekültek körülbelül fele városban él. [...] A másik fele, amely szegényebb emberekből áll, a város periferiáján elhelyezkedő táborokban él. A legnagyobb táborok északon vannak Szulejmaniében, Hamidiban és Ramban. Ez a helyszín több mint 13 000 embernek ad otthont és hat részre oszlik: az 1-es, 2-es és 4-es számúak 1900 barakkból állnak, és a Maraş, Kilis, Jibin stb. településekről származó menekültek lakják. A 3-as és 5-ös számúak 1348 barakkból állnak, és urfai menekültek lakják. Ettől a nagy teleptől egy mérföldre északra lévő helyen található a geul-mejdan-i tábor, ahol 900 személy lakik (származási helyük Harpout, Erzerum stb.), akik egy régi katonai kaszárnya romjaiban élnek. Zejtun bátor és híres lakóinak kb. 500 emberből álló maradéka megrongált és elhagyott lakóházakban lakik, amit Essad Pacha tábor néven ismernek. A Bagdag állomásnál lévő tábort Urfából származó szírek lakják. Mindehhez hozzáadódik négy kicsi tábor, amelyekben 1700 személy lakik (származási helyük: Aintab, Harput és Gurun), valamint tizenegy khan, melyek egyenként 22–500 személy, összesen 1600 lélek otthonul szolgálnak.”*²⁶¹

²⁶⁰ Arch. Bibl. Nubar, Dr. Melkonian levelezése, 1874. sz. levél az aleppói UNA-tól a DNA elnökének, Aleppó, 1923. március 6.

²⁶¹ Rapport Shiradjian (angolul), 1925. április 10. (F.A., 97,40, 1925, 15), in Greenshields, i. m. 401.

Ezekben a táborokban tarthatatlanok voltak az életkörülmények. A 13 000 menekültnek, akiket a Szulejmanié, Hamidié és Ram táborokat magában foglaló területre telepítettek le, szűk területen kellett osztozniuk, körülbelül 3,5 m²-en személyenként. 1927-ben 3291 lakóhelyiséget számláltak, vagyis átlagosan négy személyt helyiségenként.²⁶² A származási hely szerinti csoportosulás itt is érvényesült. 1925 és 1930 között, a mandátumhatóságok határozata nyomán, e táborok közül néhányat végül lebontottak, és a menekültek már csak a város északi részén lévő Szulejmanié, Hamidié és Ram táborokban koncentráldtak. Ami a Gürükből származó örményeket illeti, egy bérelt területre tudtak költözni, amely a Kastal Harami negyedben helyezkedett el, a város északi részén, a Hamidié utca alján.²⁶³

A damaszkuszi táborok

A másik nagy szír városban, Damaszkuszban az örmény lakosság az 1920-as évek közepétől kezdve demográfiai megrázkódtatásokon ment keresztül, ami az örmény jelenlét jelentős csökkenéséhez vezetett. Az 1925-ös drúz felkelés és a szír metropoliszban való folytatódásai a damaszkuszi örmény közösség lélekszámát tizennyolcezerről hatezerre csökkentették tizenkét hónap leforgása alatt. A bizonytalanság hatására a menekültek továbbálltak, főleg Bejrútba. Bár közülük néhányan visszatértek Damaszkuszba a következő évek során, megjegyezhetjük, hogy 1929 vége felé a lélekszámuk nem haladta meg a tizenháromezret. A damaszkuszi örmények többsége a Bab Tuma lakónegyedben telepedett le; mások – körülbelül 2200 ember – még barakkokban időztek a Bustan el-Salib (Kassa), Abarra, Bab Şarki és Merdjé településeken található táborokban.²⁶⁴

²⁶² Arch. Bibl. Nubar, „Extraits du rapport du Dr W. A. Kennedy sur l'établissement des réfugiés arméniens en Syrie”, 1927. december, 6.

²⁶³ Greenshields, i. m. 398.

²⁶⁴ CADN, Szíria-Libanon mandátum, 1. részlet, Politikai kabinet, 573. sz. „Rapport sur la situation des colonies d'Arméniens immigrés dans le sandjak de Damas”, 1929. szeptember, 1.

Városi negyedek létrehozásának terve Szíriában és Libanonban: különböző kérdések

Hogyan lehet igazgatni több tízezer Szíriában és Libanonban letelepedett menekültet – akiknek a többsége mindig a táborok bizonytalan körülményei között élt, a nagyvárosok periferiáján – megérkezésük után több évvel?

Ez a kérdés foglalkoztatta nemcsak az örmény illetékeseket és a Népszöveget, hanem napirenden volt a Bejrúti Francia Főbiztosságon is. A mandátumhatalom kezdetben a szíriai és libanoni területek egészén tervezte szétosztani a menekülteket. A francia illetékesek számára az örmények egy politikailag megnyert csoportot alkottak, amely hasznos lehetett számukra a stratégiai régiókban, ahol a francia befolyás megerősítésére volt szükség. Ezért az első években a menekültcsoportokat Hama, Homsz és Latakia vidékének falvaiba és különösen Szíria északi részére telepítették, amelyet fenyegettek a kemalista Törökország területi ambíciói.²⁶⁵

Am a mandátumhatóságok összes igyekezete, hogy az újonnan érkezetteket szétszórja, hiábavaló maradt, mert a szíriai és libanoni menekültek mindegyike arra törekedett, hogy csoportosuljanak és közösségben éljenek. Valójában – a munkalehetőségek hiánya és a menekültek áradata miatti szálláshiány ellenére – a nagyvárosok továbbra is erős vonzerőt gyakoroltak az örményekre, a határ menti övezetek és a falusi régiók rovására. Az 1920-as évek során végig a menekültek egyre inkább Aleppóban, Damaszkuszban, Bejrútban és Alexandréttában koncentráálódtak. Miután a menekültek letelepedtek a városi központokban, hajlamosak voltak társadalmi és kulturális gátakat emelni maguk és a helyi, libanoni és szír lakosság közé. A menekülttáborok ideális helyszínt biztosítottak a zárt terek kialakítására, ahol a menekültek magukba fordulnak. Még belső demarkációs vonalak is kialakultak a táborokban, ahol a menekültek szülőváros vagy -falu szerint csoportosultak, korlátozva a társadalmi keveredést. Ez különösen érvényes volt az aleppói és a bejrúti menekülttáborokra, ahol az Amanusból származó falusi lakosságnak megvolt a saját

²⁶⁵ SHAT, 4H 148/1A, A hadsereg vezérkara, 720 9/11, „Note au sujet des articles relatifs à la Syrie parus les 4 et 6 mars 1924, dans le journal l'Humanité” [Jegyzet az *Humanité* 1924. március 4-én és 6-án Szíriával kapcsolatban megjelent cikkeiről], par Weygand, 1924. március 6.; Foreign Office 371/9056, Pol. Eastern-Syria, 1923, Satow bejrúti főkonzul 56. sz. levele, Foreign Office, 1923. április 24., 50–51.

lakóövezete, akárcsak az Adanában, Urfában, Gürünben, Tomarzában stb. született örményeknek. Bár ezek a szokások sok szempontból társadalmi hátrányt jelentettek, ki kell emelni, hogy az ottomán földrajzi térnek a táborokon belüli újraalkotását egyfajta túlélési ösztön mozgatta, súlyosbítva a népi tapasztalatával. A francia G. Carle, a BIT küldöttje a bejrúti tábor 1925-ös meglátogatása után a Népszövetségnek küldött jelentésében a témával kapcsolatban megjegyzi:

„Az örmények, amíg nem jutottak el a gazdagságnak egy bizonyos fokára, addig ugyanazon népcsoporton belül akarnak csoportosulni; e csoporton belül egyfajta biztonságot találnak: ez az érzés érthető egy olyan népesség esetében, amely mindig ellenséges közegben élt.”²⁶⁶

Valójában a Katasztrófa okozta traumák, illetve egy idegen és néha ellenséges környezetben kezdődő új élet arra vezette az örményeket, hogy csoportosuljanak és közösségben éljenek. Ezenfelül nyilvánvaló, hogy azzal, hogy így, földrajzi eredetük és rokonsági kapcsolataik alapján gyűltek össze, a menekültek még inkább számíthattak földijeik kölcsönös segítségére és szolidaritására: ezek a hagyományos örmény vendégszeretet talapzatai.

Úgy tűnik, hogy a francia Főbiztosság nagyon gyorsan észlelte a szíriai és libanoni örmény menekültek társadalmi magatartásának okait, s nem kényszerítették rájuk saját népességgpolitikájukat, hanem végül úgy döntöttek, hogy kísérik ezt a mozgást. E tárgyban a francia titkosszolgálat egyik tisztje 1929-ben a következő megállapítást tette:

„Hosszan vitatkoztunk arról, hogy célszerű-e csoportosítani az örményeket, vagy érdekesebb kifejezetten szétszórni őket, hogy így asszimiláljuk őket a libanoni lakossághoz; mivel a tapasztalat azt mutatta, hogy az örmények makacsul ellenálltak minden asszimilálásnak, és éppen ellenkezőleg, arra törekedtek, hogy csoportosuljanak, megőrizték nyelvüket, szokásaikat és karakterüket, jobbnak látszott olyan negyedekben gyűjteni össze őket, amelyek nagy része a Folyam [Nahr Bejrút] vidékén található, ahol a földek viszonylag olcsók.”²⁶⁷

²⁶⁶ „M. Carle jelentése a szíriai örmények helyzetéről”, i. m. 6.

²⁶⁷ CADN, Szíria-Libanon mandátum, 1. részlet, Politikai Kabinet, 573. sz. „Note au sujet des Arméniens”, írta Demange zászlóaljparancsnok, az SRRL vezetője, Bejrút, 1929. október 3.

Az 1920-as évek második felében a francia illetékesek valóban kinyilvánították azon szándékukat, hogy az örményeket véglegesen a mandátumterületeken telepítik le. Az örmény elem akkor szükséges eszközzé vált a francia mandátumhatalom megerősítésében Szíriában és Libanonban. Ez főleg az 1920-as években tartott választásokon igazolódott, ahol az örmények tömegesen a mandátumrendszert támogató jelöltekre szavaztak. Ezért a mandátumhatalom számára a menekülttáborok felszámolása és az örmények végleges letelepítése új negyedekbe és falvakba – a humanitárius szemponton túl – politikai prioritássá is vált.

Van egy epizód, amely felfedi, hogy a Bejrúti Főbiztosság mekkora fontosságot tulajdonított az örmény menekültek Szíriába és Libanonba történő végleges telepítésének. 1926 elején, amikor a letelepítési program még éppen formálódott, és a francia főbiztosság már beleegyezését adta, hogy a Népszövetség állandó lakásokat építsen az örmény menekülteknek, a Francia Külügyminisztérium főtitkára, Philippe Berthelot kifejezte fenntartásait, és a Palesztinában elkezdett cionista programhoz hasonlította az intézkedéseket. A Bejrúti Főbiztosságnak írt levelében még azt is állítja, bizonyos nyugtalansággal, hogy ez a terv még egy kis Örményország létrejöttéhez is vezethet, következésképpen erős ellenállást kelthet a francia mandátum alá tartozó országokban.²⁶⁸ A bejrúti adminisztráció válasza megéri, hogy elidőzzünk rajta egy kicsit. E legkevésbé sem helyénvaló aggodalmakkal szemben a főbiztosság kénytelen volt felettese elött felfedni a politikai előnyöket, amelyet a telepítési terv a mandátumhatalom számára jelenthet. Reyffé, az ideiglenes főbiztos 1926. október 12-i levele hivatalos szintézisét adja a francia gyarmati ideológiának, amely az első világháború vége óta az örmény menekülteket stratégiai célokra használta:

„Nagyon is jól tudom, hogy bizonyos libanoni kormányzati elemek szisztematikusan szembeszegülnek minden segítő akciónak, amit a menekülteknek nyújtanak, különösen az örményeknek, akik pedig a lausanne-i szerződés folytán honfitársaikká váltak. Mégis kétségtelen, hogy az ezen elemek által keltett zaj ellenére a nagy tömeg – a muzulmánokat is beleértve – nem osztja ezt az ellenségeskedést.

²⁶⁸ MAE, Levant 1918–1940, Örményország, 19. kötet, Berthelot levele a Bejrúti Főbiztosságnak, 1926. május 20., Párizs, 26.

Nekem mindenestre úgy tűnik, hogy ezzel a tendenciával keményen harcolni kell; nem hiszem, hogy a Mandátumbatalom – anélkül, hogy figyelmen kívül hagyná humanitárius feladatait és erkölcsi érdekeit – engedhetne ennek az ellenállásnak. Franciaország nem felejtetheti el azt a hivatalos ösztönzést és azokat a különleges lehetőségeket, amelyeket 1919-ben és 1920-ban a kérdéses menekülteknek adott –, hogy eljussanak Kilikiába, és ott végleg letelepedjenek.

Kilikia 1921 végi elhagyása volt a szír területre való bevándorlás fő oka. Azóta megkapták a legaktívabb segítséget, de az nem volt elegendő [...]

Ezen erkölcsi jellegű érvek mellett a lehető legnagyobb érdekünk fűződik mind politikai, mind katonai szempontból [...] ahhoz, hogy Libanonban tartsuk az örményeket, akik oda menekültek és hasznosan megerősíthetik a keresztény elemet.”²⁶⁹

Egyértelmű tehát, hogy a francia illetékesek meg kívánták gyorsítani az örmények végső letelepítésének műveletét, különösen, mivel az 1920-as évek során tömeges vándorlás indult el Franciaország, Argentína és Brazília felé, ami jelentősen csökkentette a menekültek számát Szíriában és Libanonban. Franciaország egyébként hivatalosan a szíriai és libanoni területek örmény menekülteinek Szovjet-Örményországba telepítése ellen foglalt állást. Ugyanebben a gondolatmenetben a Bejrúti Francia Főbiztosság megtiltotta a HOG tevékenységét Szíriában és Libanonban. Ennek a Jerevánban 1921 szeptemberében alapított szervezetnek, amely a szovjet befolyás aktív tényezőjévé vált, az volt a hivatása, hogy új ágat hozzon létre az örmény diaszpórában, és nagy gyűjtési kampányt szervezzen Szovjet-Örményország újjáépítése javára. Az, hogy a szíriai és libanoni területeken megtiltották a HOG tevékenységét, többek között azt is mutatja, hogy a franciák célja az volt, hogy helyben tartsák az örmény csoportot, és felhasználják a saját megszállási stratégiájukhoz.

Ezenfelül meg kell jegyezni, hogy az örmények végleges letelepítésének a terve más prioritásokra is válaszolt. Úgy tűnik, hogy a diaszpóra örmény vezetői végül meggyőződtek arról, hogy hasznos lenne az örmények végleges letelepedése Szíriában és Libanonban. Noha az 1920-as években bizonyos örmény szervezetek és egyesületek a Népszövetség menekültügyi főbiztosságával együttműködve Szovjet-Örményország újjáépítéséért fogtak össze. Gyűjtési

²⁶⁹ MAE, Levant 1918–1940, Örményország, 19. kötet, Reyffé ideiglenes főbiztos 629. sz. levele a külügyminiszternek, 1926. október 12., Bejrút, 82–83.

kampányt indítottak több országban, hogy finanszírozzák olyan új falvak és kisvárosok alapítását, amelyek képesek befogadni a diaszpóra örmény menekültjeit. Szovjet-Örményországgal való együttműködésük azonban nem hozta meg a várt eredményt. Sok szervezet szerzett keserű tapasztalatokat, gyakran ütköztek a szovjet rendszer ideológiai merevségébe, az általánossá vált korrupcióba és a szovjet intézmények kicsinyes és minden szinten jelen lévő bürokráciájába.²⁷⁰ Habár folytatták az együttműködést Jerevával, az 1930-as évek elején más megoldást kerestek a menekültek kérdésének a rendezésére. Ilyen körülmények között a francia főbiztosság örmények letelepítésére irányuló politikája azonnali támogatásra talált az örmény felsőbb fórumokon; nagy ütemben városi negyedeket kezdtek építeni, főleg Bejrútban és Aleppóban, ezzel mozgósítva az örmény lakosság minden rétegét.

Az örmények Szíriában és Libanonban történő letelepítési projektjének első szakasza

Egy 1926. júniusi levélben Henri de Jouvenel, a Szíriába és Libanonba kinevezett főbiztos meghívta a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalt, valamint a Menekültügyi Főbiztosságot – két, a Népszövetséghez kapcsolódó szervezetet –, hogy a mandátumhatóságokkal együttműködve munkálkodjanak az akkor szíriai és libanoni területeken található örmény menekültek végső letelepítésén.²⁷¹ Megemlíthető, hogy ugyanebben az időszakban a Népszövetség folytatta az F. Nansen által irányított nagy projekt megvalósítását, ami a diaszpóra örmény menekültjeinek Szovjet-Örményországba telepítését célozta. A Népszövetség illetékesei azonban nem utasíthatták el a francia főbiztosság javaslatát, különösen mivel sürgősen véget kellett vetniük a tábori élet bizonytalanságainak és Szovjet-Örményország benépesítésének terve több akadályba is ütközött. A Népszövetség elfogadta, hogy együttműködjön a mandátumhatóságokkal, és még abban az évben delegálta Georges Burnier-t – aki addig

²⁷⁰ E témában lásd V. Tachjian, „L'Union et l'Arménie soviétique: coopérer avec le régime soviétique pour la reconstruction de l'Arménie, une tâche difficile”, in *Un siècle d'histoire de l'Union Générale Arménienne de Bienfaisance*, vol. I, 1906–1941, Raymond H. Kévorkian és Vahe Tachjian gondozásában, Kairó – Párizs – New York, 2006.

²⁷¹ Arch. Bibl. Nubar, SDN, 1926, SC/AC/1-1926, „Armenian sub-committee of the advisory committee for refugees”, az első, 1926. november 6-án, Párizsban tartott tanácskozási jegyzőkönyve, Párizs, I.

a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságát képviselte Szíriában és Libanonban – a francia főbiztosságra, hogy irányítsa a műveleteket.²⁷² Örmény szervezetek is bekapcsolódtak a projektbe. Lévon Pacsaljan, az Örmény Menekültek Központi Bizottságának – az ÖJU-hoz kötődő szervezet – a képviselője részt vett akkor a Népszövetség ülésein, amelyeken az örmény menekültek Szíriában és Libanonban való letelepítésével foglalkoztak. 1926 novemberében a BIT jegyzőkönyvében olvassuk:

„Pacsalljan kiemelte, hogy az ő szervezete elsőbbséget ad az örmény menekültek Szovjet-Örményországba telepítését célzó tervnek. Úgy tekinti, hogy ez az egyetlen terv, amely végleges megoldást hozhat az örmények problémájára. [A szervezete] mégis meg van győződve arról, hogy a jereváni program valószínűleg hosszú idő alatt sem hoz érzékelhető eredményt, és még a legjobb esetben is a Görögországban található menekülteknek csak egy része lehet érintett. Ezért a szervezete kedvezően fogadja az új bizottság megalakulását, és bejelenti, hogy kész azt támogatni.”²⁷³

Világos, hogy a Népszövetséghez hasonlóan az örmény szervezetek elkötelezettsége az örmények Szíriába és Libanonba telepítésének első műveletei iránt nem volt teljes. Az ÖJU, az akkori legfontosabb örmény humanitárius szervezet, bár elhatározta, hogy bekapcsolódik a libanoni–szíriai projektbe, továbbra is mozgósította világméretű hálózatát a Szovjet-Örményországban zajló építkezések finanszírozására, hogy utána ott a diaszpóra menekültjeit fogadják. Másik árulkodó részlet: az 1930-as évekig a menekültek szíriai és libanoni területre telepítésének a kérdése ritkán került napirendre a szervezet párizsi Központi Tanácsa ülésein. Másképp szólva, bár a szervezetnek nem voltak fenntartásai a szíriai–libanoni tervvel szemben, a prioritása az maradt, hogy emberi és pénzügyi segítségének a nagy részét Szovjet-Örményországban fejtsse ki.

A különböző résztvevők és a mandátumhatalmak között aláírt megállapodás azért szilárd maradt, és lehetővé tette az első konkrét intézkedések megtételét. Így a francia főbiztosság kérésére a libanoni kormány 1926-ban felszabadított 3 000 000 frank (körülbelül 24 000 £) összeget mint forgótőkét, az

²⁷² Uo. 2.

²⁷³ Uo. 10.

ottomán adósság lekötött tőkéjéből, lakónegyedek bejrúti építése javára, e város táboraiiban letelepedett örmény menekültek számára.²⁷⁴

További konkrét intézkedéseket is hamarosan meghoztak. Az 1926. december 31-i 694. számú rendelettel a főbiztosság az örmény menekülteket segítő Központi Bizottságot alakított, amely a műveltségben részt vevő különböző szervezetek képviselőiből állt, és csatlakozott hozzá három helyi albizottság, a bejrúti, az aleppói és az alexandrettai.²⁷⁵

A bejrúti albizottság tagjai: Privat-Aubouard (elnök, az adminisztratív szolgáltatások főfelügyelője); Gausseret (főorvos, a higiéniai és közszolgálati szolgáltatások technikai tanácsadója); Ahdab bej (Bejrút város adminisztrátora); Georges Burnier; P. Antoine Poidebard (jezsuita misszionárius); Charles W. Fowle (a NER küldöttje); Dr Baghdassar Melkonjan (az ÖJU küldöttje); Raphal (higiéniai és közszolgálati szolgáltatások főfelügyelőjének helyettese); Odinet (a bejrúti közmunkák tanácsosa).

Az aleppói albizottság tagjai: L. Reclus (elnök, a főbiztos küldöttje); Selim Dzsambard (képviselő); Dagorn (a higiéniai és közszolgálati szolgáltatások tanácsadója); Arménag Mazlounian (az ÖJU aleppói bizottságának elnöke); Pruneau (Az Aleppói Küldöttség titkára).²⁷⁶

A központi bizottság a mandátumhatalmak ellenőrzése alatt működött, Paul Verchère de Reffye, a főbiztosság főtitkára elnökletével, az alelnök F. Duguet orvos volt. A program végrehajtását G. Burnier-re bízta, akit a BIT szíriai és libanoni küldöttjévé is kineveztek. Az általános vélekedés szerint hamar felnőtt a feladathoz. Nagyon aktív volt a helyszínen, és elkötelezettnek is mutatkozott a bejrúti Központi Bizottságnak az örményeket Szíriába és Libanonba letelepíteni szándékozó stratégiája iránt. 1927 decemberében Henri Ponsot, a főbiztos, elégedetten tájékoztatta a Quai d'Orsay-t a Népszövetség küldöttjének kinyilvánított hűségéről:

²⁷⁴ Arch. Bibl. Nubar, T. F. Johnson, a menekültekért felelős főbiztos helyettesnek és a BIT menekültsekcijó vezetőjének jelentése, 1926. december 31., Genf, 24.; CADN, Szíria-Libanon mandátum, 1. részlet, Politikai Kabinet, 573. sz. „Note au sujet des Arméniens”, írta Demange zászlóaljparancsnok, az SRRL vezetője, Bejrút, 1929. október 3.

²⁷⁵ MAE, Levant 1918–1940, Arménie, 21. kötet, Francia Főbiztosság, 694. sz. rendelet, aláírta Ponsot, 1926. december 31., Bejrút, 59–62.

²⁷⁶ Uo.; Dzovinar Kévonian, *Réfugiés et diplomatie humanitaire: les acteurs européens et la scène proche-orientale pendant l'entre-deux-guerres*, Párizs, 2004, 471.; Հայ օրհավաքների և տեղափոխվող Երվանկի միջ [Az örmény menekültek letelepedése Szíriában], *Aréu*, 2463. sz., 1927. március 23., Kairó.

„A BIT aktuális delegáltja, M. Burnier, svájci származású, eddig minden biztositékot felajánlott ebből a szempontból.”²⁷⁷

A „British United Armenian Committee”, amely olyan brit szervezeteket fogott össze, mint a Lord Mayor's Fund, a Save the Children Fund, a Friends of Armenia és a Society of Friends, szintén megtette a hozzájárulását azzal, hogy az örmény menekültek beilleszkedési programjához egy 5000 fontos első adományt nyújtott. A Népszövetség Menekültügyi Főbiztossága felszabadított 3000 fontot.²⁷⁸ Dán, belga, német, norvég, francia és amerikai humanitárius szervezetek, valamint a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága is részt vettek a tervben. Amerikai részről az ÖJU központi tanácsa 1927 márciusában elhatározta, hogy a „British United Armenian Committee” által gyűjtött teljes összeg 10%-ával hozzájárul a munkához.²⁷⁹ 1929 szeptemberében így az ÖJU 1750 fonttal, vagyis a brit humanitárius szervezetek által gyűjtött 17 550 font tizedével járult hozzá a munkához.²⁸⁰

A benépesítési tervnek két különálló része volt: városnegyedek létrehozása olyan városokban, mint Bejrút, Aleppó és Damaszkusz; mezőgazdasági kolóniák építése az alexandrettai szandzsákban és Dél-Libanon tengerparti vidékén. Az elmúlt évek tapasztalataira építve a terv kezdeményezői azonnal elhatározták teljesen örmények által lakott falvak és városi negyedek építését. Először a 40 000 örmény menekültből körülbelül 20 000 – addig a bejrúti, alexandrettai és aleppói ideiglenes táborokban élő menekült – átköltöztetését tervezték az új lakóközpontokba.²⁸¹ Említsük meg, hogy 1927-ben a Szíriában és Libanonban élő örmények számát 90 000-re becsülték.²⁸² Másik fontos pontosítás, hogy a Központi Bizottság úgy határozott, hogy a program végrehajtására gyűjtött összegeket általában nem lehet elvesztett pénzeszközökre használni. Másképp szólva:

²⁷⁷ Centre des Archives économiques et financières, DPAS, B 32936, a szíriai és libanoni főbiztos levele a külügyminiszternek, Bejrút, 1927. december 28.

²⁷⁸ Johnson jelentése, 1926. december 31., i. m. 8.

²⁷⁹ Arch. Bibl. Nubar, A Központi Tanács jegyzőkönyve, 90. ülés, 1927. március 5., Párizs, 426.

²⁸⁰ Arch. Bibl. Nubar, G. Sinapián, Az Unió központi tanácsának ügyvezető igazgatója 10060. sz. levele T. F. Johnson őrnagynak, Párizs, 1929. szeptember 4.

²⁸¹ Uo. 6–7.

²⁸² Arch. Bibl. Nubar, SDN, A.48.1927.VIII, „Réfugiés russes et arméniens: rapport à la huitième session ordinaire de l'Assemblée”, 1927. szept. 5., Genf, 5.

„...minden készpénzelőleget, lakóbelyet vagy építési anyagot kölcsönözni fognak a menekülteknek, akiknek éves vagy havi részletekben kell visszafizetniük. Az így visszakapott pénzt ugyanilyen feltételekkel újra fel kell használni.”²⁸³

A Központi Bizottság első sikere kétségtelenül az volt, hogy 1927 elején Bejrútban, az Achrafié dombon megvett két, 14 500 és 9000 m² területű telket. Ezt a pécenként (ez 0,66 m²-nek felel meg) 9,5 piasterért megvásárolt területet néhány ezer örmény letelepítésére szánták, elsősorban kézműveseket akartak oda vinni, akik addig a bejrúti táborban laktak.²⁸⁴ Varzabédjan szerint néhány tucat maláriával fertőzött örmény családnak 1927 elején el kellett hagynia a Nagy táborn, és már letelepedtek Karm Zejtunban, egy lakatlan helyen Acharfié északi oldalán.²⁸⁵ 1929 decemberében több mint huszonöt pavilon volt már készen, és körülbelül kétszáz családnak adott otthont. Minden egyes pavilon nyolc lakásra volt osztva, amelyek mindegyike két helyiségből, egy kis konyhából, mosdóból és előszobából állt.²⁸⁶ Ezen új városi központok építése folytatódott az 1927–1930-as években, ami lehetővé tette, hogy az örmény menekültek a következő új negyedekbe költözzenek: „Fehér pavilonok”; „603-as parcella”; A Lejtők (Kirmiz kazik vagy Haygachèn, amelyet később Hajasennak hívtak); Ghebejli (más néven Karm Zejtun vagy Sepet Durmaz). A libanoni kormány által felszabadított 25 000 fontos összeget fordították ennek a tervnek a megvalósítására.²⁸⁷

A betelepítési terv kiterjedt Aleppóra is, ahol 1928-ban két telket – az egyik 51 300, a másik 60 000 m² – vásároltak a várostól északra, Meydan el-Kebirben (az örmények Nor Kiugh-nak keresztelték); egy 2000 fontos előlegnek köszönhetően, amelyet a Központi Bizottság forgótőkéjéből vettek fel.²⁸⁸ Ez a két nagy terület a szulejmaniei örmény tábor közvetlen szomszédságában volt található. 1929 őszén már kétezer-ötszáz ember lakott az új házakban.²⁸⁹

²⁸³ Arch. Bibl. Nubar, „Rapport annuel illustré de l'Office International Nansen pour les réfugiés. Représentation en Syrie et au Liban, 1934”, írta Georges Burnier, 1.

²⁸⁴ Arch. Bibl. Nubar, G. Burnier jelentésének kivonata, 1927. február 12., 6.; ABN, az egyiptomi bizottság levele az aleppói bizottságnak, 1927. július 7.

²⁸⁵ Varjabedian, i. m. 512–513.

²⁸⁶ Arch. Bibl. Nubar, Menekültügyi Főbiztosság. Örményországi Központi Bizottság, 1929. december 2-i ülés, Genf; ABN, Léon Pachalian jelentése, 1928. március 13., Párizs, 2.

²⁸⁷ Rapport annuel illustré de l'Office International Nansen..., i. m.

²⁸⁸ Pachalian jelentése, 1928. március 13., i. m. 2.

²⁸⁹ CADN, Szíria–Libanon mandátum, 1. részlet, Politikai Kabinet, 573. sz., „Rapport concernant les Arméniens du vilayet d'Alep, envoyé par le chef de bataillon Couvert, chef du service des rense-

Damaszkuszban 1929-ben a szír állam körülbelül 2100 fontot kölcsönzött a Központi Bizottságnak, amelyet rögtön fel is használtak egy körülbelül 15 000 m²-es telek megvásárlására, amely Bab Šarki bástyáin kívül helyezkedett el – az összeget az új lakók vissza is fizették a következő évek folyamán. Száz örmény család került akkor oda a szufaniéi táborból.²⁹⁰

1927-től 1929 végéig körülbelül nyolcezer menekült lett így elszállásolva a mezőgazdasági kolóniákban vagy az új negyedekben, Bejrút, Aleppó vagy Damaszkusz agglomerációjában. Úgy tűnik, hogy az első fázis viszonylagos sikere nagyban köszönhető annak, hogy a menekültek képesek voltak visszafizetni a Központi Bizottság előlegeit, habár az összegyűjtött pénzek nem képviseltek jelentős összeget. E témában Georges Burnier egyértelműen fogalmazott:

„1927-től 1930-ig a menekültek anyagi helyzete nem volt rossz. Munka volt bőven, és busásan meg is fizették. A dolgozók és takarékos örmények, akik barakkokban éltek, ahol nem fizettek sem lakbért, sem adót, ahol az élet olcsóbb volt, mint a városban, tudtak takarékoskodni [...] Azok a menekültek, akik megvásárolták az első telkeket, szinte teljesen saját erőből meg tudták építeni a házukat; mások telkeket vásároltak, és olyan építőanyagokat kaptak, amelyeket 4 vagy 5 éven belül kellett kifizetniük.”²⁹¹

Am 1930-tól a gazdasági világválság Szíriát és Libanont is érintette. Buenier a következőket írja erről:

„...a munka kezdett kevés lenni és a bérek erősen estek; az építőmunkások, kőművesek, ácsok, asztalosok már nem találtak állást [...] Ennek a helyzetnek kettős hatása volt a menekültek letelepítési programjára: egyrészt az építkezések többé kerültek nekünk, mert nagyobb anyagelőleget kellett adniuk, másrészt a bérek jelentősen csökkentek;

ignements du vilayet d'Alep, au chef du service de renseignements de l'état de Syrie, Alep [Jelentés az Aleppói Vilajet örményeiről, küldte: Couvert zászlóaljparancsnok, az Aleppói Titkosszolgálat vezetője, címzett: A Szíriai Titkosszolgálat vezetője], Aleppó, 1929. szeptember 28., 2.

²⁹⁰ CADN, Szíria–Libanon mandátum 1. részlet, Politikai Kabinet, 573. sz., „Rapport sur la situation des colonies d'Arméniens immigrés dans le sandjak de Damas” [Jelentés a Damaszkuszi Szandzsákba bevándorolt örmény kolóniák helyzetéről], 1929. szeptember, 2.; ABN, Pachalian levele Johnsonnak, 1929. március 15., Párizs.

²⁹¹ Rapport annuel illustré de l'Office International Nansen..., i. m. 2.

a kevesebbet kereső menekültek már nem tudták fizetni az 1931 előtti keresetük alapján megállapított havi részleteket."²⁹²

1930-ban, a világgazdasági válság kellős közepén az örmények Szíriába és Libanonba telepítési programjának új lendületre volt szüksége, hogy tovább folytatódhasson.

A letelepítési terv utolsó fázisa: a városi negyedek építésének befejezése Bejrútban, Aleppóban és Damaszkuszban

A letelepítési terv második fázisát maguknak az örmény szervezeteknek a nagyon erős elkötelezettsége jellemezte. A menekültek, akik hazafias egyesületekbe szerveződtek, helyi, regionális, sőt nemzetközi önszervező hálózatot hoztak létre. Minden egyes szervezet elindította a saját gyűjtési kampányát, az összegek közvetlenül a telekvásárlást célzó tervekre fordítottak, valamint iskolák vagy templomok építésére Aleppó és Bejrút új negyedeiben. Az örmények tehát nagyfokú dinamizmust mutattak, amely a terv utolsó fázisának sikeréhez döntően hozzájárult.

Az 1930-as években egy híres örmény a nevét adta az örmény menekültek Szíriába és Libanonba telepítési tervének sikeréhez. Caloust Gulbenkianról van szó, aki 1930 októberétől átvette az ÖJU elnökségét, és azonnal új lendületet adott a szíriai és libanoni területeken végrehajtott humanitárius munkának. 1931 júniusában az olajmágnás a párizsi rezidenciájára hívta Henri Ponsot-t, a szíriai és libanoni francia főbiztost, valamint a Quai d'Orsay illetékeit. A hivatalos találkozók a következő hetekben is folytatódtak. Gulbenkian Max Huberrel, a Népszövetség Nansen Irodájának elnökével is tárgyalt, akit elkísért T. F. Johnson őrnagy és Georges Burnier, akik a Nansen Iroda főtitkára, illetve a Népszövetségnek az örményeknek a Szíriába és Libanonba telepítésével foglalkozó munkatársai voltak. Ezeknek az 1931 nyarán zajló tárgyalásoknak a során Gulbenkian – az ÖJU nevében – nagy vonalakban felvázolta, hogy a szervezete hogyan venne részt az örmények szíriai és libanoni területre való végleges letelepítésének programjában.

²⁹² Uo.

A gazdasági világválság és a költségvetési megszorítások közepette – amelyek a szíriai és libanoni építési program folytatását veszélyeztették – Gulbenkian és az ÖJU elköteleződése a Nansen Hivatal és a francia főbiztosság számára mentőövet jelentett. Az örmény szervezet, amely addig a Szovjet-Örményország újjáépítésére koncentrált, elhatározta, hogy újragondolja humanitárius stratégiáját. Az ÖJU központi tanácsa 1931. június 1-i gyűlésének jegyzőkönyve egyértelmű e tekintetben:

*„[az ÖJU] aktívabban részt fog venni a menekültek Szíriába telepítésének a munkájában, amely vállalkozás a Népszövetség védelme alatt zajlik...”*²⁹³

Másképp szólva, az ÖJU immár elköteleződött amellett, hogy pénzügyi és emberi eszközeit erőteljesebben fordítsa az ideiglenes táborok megszüntetésére és az ott lakók új, állandó negyedekbe telepítésére.

A letelepítési tervben részt vevő különböző intézmények közötti együttműködés tehát egy új adminisztratív keretet kapott. 1930 szeptemberében, F. Nansen halála után a Népszövetség valóban elhatározta, hogy létrehozza a Nemzetközi Menekültügyi Hivatalt – két hónappal később újrakeresztelték Nansen Hivatalra –, amelynek pontosan az örmény menekültek letelepítésével kellett foglalkoznia.²⁹⁴ Szintén megfigyelhető, hogy az 1930-as évektől a francia főbiztosság részéről az örmények letelepítésének ellenőrzése közvetlenebbé vált, annál is inkább, mert a francia állam vált a legnagyobb befizetőjévé: hosszas viták után a francia parlament 1930-ban jóváhagyta 3 millió frank (24 154 font) biztosítását a Népszövetségnek a szíriai és libanoni menekültekért kifejtett munkájára.²⁹⁵

Azonban ez a komoly francia hozzájárulás nem volt elegendő ahhoz, hogy az örmény menekültek nagy letelepítési tervét befejezzék. 1931-ben úgy becsülték, hogy még szükség van hatmillió frankra, hogy a következő két év során Szíriában és Libanonban sikerüljön átköltöztetni körülbelül háromezer menekültet az állandó negyedekbe. Márpedig a Nansen Hivatal csak ennek

²⁹³ Arch. Bibl. Nubar, A Szövetség Központi Tanácsának jegyzőkönyve, 211. ülés, 1931. július 1., Párizs, 1189.

²⁹⁴ MAE, Levant 1918–1940, Örményország, 24. kötet, „Note pour la constitution de l'Office national des réfugiés en Syrie et au Liban”, Pierre Le Nail, 1930. november 1., Párizs, 102.

²⁹⁵ MAE, Levant 1918–1940, Örményország, 24. kötet, 147. sz. távirat, Ponsot-tól a külügyminiszternek, 1930. március 6., Bejrút, 40.

az összegnek a felével rendelkezett, amit a francia állam biztosított. A Népszövetség a pénzügyi keret kiegészítésére számított egy 10 000 font értékű kölcsönre az ÖJU-tól, amely garantált volt, és hat éven belül visszafizetendő. Gulbenkian, akit lelkesített a terv, személyesen is hozzájárult 3250 font értékben, azt kívánva egyúttal, hogy kollégái és barátai kipótolják a fennmaradó 6750 fontot.²⁹⁶ Am a világválság, amely főleg az Egyesült Államokat érintette, ahol a nagy örmény adományozók többsége akkor élt, megnehezítette a központi tanács feladatát, és megakadályozta abban, hogy betartsa a Népszövetség képviselőinek tett ígéreteit.²⁹⁷ Az ÖJU központi tanácsa végül is csak az ígért összeg felét, azaz 5000 fontot adott a Nansen Hivatalnak, azonban erkölcsi ígéretet tett – anélkül, hogy ez elköteleződésnek lett volna tekinthető – a követelések kifizetésére.²⁹⁸ Ezen a hozzájáruláson felül az ÖJU ígéretet tett arra, hogy finanszírozza két örmény negyed (Parsen és Gullabasen) megépítését Burzs Hammoudban. Az első tervre a szervezet párizsi ülése 1931 decemberében 1500 fontot adott a Nansen Hivatalnak.²⁹⁹ Az volt az elgondolás, hogy ezen új negyed-lakóinak adott előlegeket visszafizetnék, és a visszafizetett összegeket újra befektetik a szállások bővítésére.³⁰⁰ Ami a Gullabachèn-tervet illeti, az ÖJU-nak sikerült ezt finanszíroznia az 1920 óta New Yorkban működő Gullabi Gulbenkian Alapítvány segítségével köszönhetően. Ezt az alapítványt, amelyet a néhai Gullabi, Caloust Gulbenkian másodfokú unokatestvére emlékére hoztak létre, a család többi tagja irányította, köztük Haroutiun és Nersès Gulbenkian. 1932-ben 15 000 dollárt (4109 fontot) adott az ÖJU-nak egy negyed megépítésére Libanonban, amely Gullabachèn nevét viseli.³⁰¹

²⁹⁶ A Központi Tanács gyűlésének jegyzőkönyve, 1931. július 1., i. m. 1189–1193.

²⁹⁷ Arch. Bibl. Nubar, A Szövetség 1931. június 22-i Központi Tanácsának jegyzőkönyve, 213. ülés, 1199.

²⁹⁸ Arch. Bibl. Nubar, Office Nansen, M.C.14-1931, igazgatósági tanács, rendkívüli ülés Genfben 1931. szeptember 24-én, „Négociations avec l'UGAB au sujet de sa participation financière à l'établissement des réfugiés arméniens en Syrie”, 3–4.; Arch. Bibl. Nubar, A Szövetség Központi Tanácsának jegyzőkönyve, 1931. szeptember 17., 1211.

²⁹⁹ A Szövetség Központi Tanácsának jegyzőkönyve, 1931. július 1., i. m. 1189–1190.

³⁰⁰ „Négociations avec l'UGAB au sujet de sa participation...”, i. m. 2.

³⁰¹ Arch. Bibl. Nubar, A Szövetség Központi Tanácsának jegyzőkönyve, 1932. március 16., 230. ülés, 1275.

Az új bejrúti örmény negyedek: Burzs Hammoud és a Bejrút folyó nyugati partja

1929 vége felé a Libanonban letelepedett örmények száma körülbelül negyvenezer volt, a legtöbben Bejrútban éltek, mintegy harmincezen, felük még táborban.³⁰² 1930-tól lankadatlan ritmusban újraindult a táborban élő menekültek áttelepítése az Achrafíé dombon elhelyezkedő új negyedekbe, valamint a Bejrút folyó két partjára, ahol nem sokkal azelőtt indultak építkezések. 1930 júniusában a mandátumhatóságok már leromboltak ezer barakkot a Nagy táborban, valamint a Karantina táborban. De maradt még több mint ezer barakk, amelyek mindegyikében 4–5 ember lakott, valamint ezeröttszáz barakk a Maslakh (Vágóhíd) táborban.³⁰³ A Bejrútban lakókon felül még ezerháromszáz örmény volt Zahléban, ezeröttszáz Tripoliban, a maradék más városi központok között oszlott el (pl. Tyr és Saida) vagy falvakban.³⁰⁴

1930-ban a Nansen Hivatal erőfeszítései főleg a Bejrút folyó jobb partján található területekre koncentráálódtak, a Burzs Hammoudnak nevezett, majdnem lakatlan helyen, amelyet gyümölcsfák, bokrok és mocsár borított. Burrier alig titkolja, hogy az örmény illetékesekkel folytatott megbeszélései során milyen politikai célokat akart elérni ezen a terven keresztül. A Népszövetség küldöttje ott egy 10–20 ezer lelkes örmény várost akart építeni (köztük háromezer nem örménnyel), saját – szükségszerűen örményekből álló – önkormányzattal.³⁰⁵ A Burzs Hammoud-tervnek kettős előnye volt a főbiztosság számára: lehetővé tette, hogy végleg megszabaduljon a bejrúti menekülttáboroktól, és hogy a libanoni főváros közvetlen közelében létrehozzon egy új választási körzetet, amely a franciák híve lenne. A Burzs Hammoud-i építkezés programja ezen az alapon indult el, az örmény vezetők áldásával, akik elégedettek voltak annak a perspektívájával, hogy több ezer honfitársukat egy új városi környezetben gyűjthetik össze, ahol többségben lesznek. Így hát az örmény hazafias szövetségek, főleg az egyesült államokbeliek, elsőként vág-

³⁰² CADN, Szíria-Libanon mandátum 1. részlet, Politikai Kabinet, sz. 573, „Note au sujet des Arméniens”, írta Demange zászlóaljparancsnok, az SRRL vezetője, Bejrút, 1929. október, 7.

³⁰³ MAE, Levant 1918–1940, Örményország, 24. kötet, Jude általános orvos, egészségügyi és közegészségügyi főfelügyelőjelentése az ideiglenes főbiztosnak, 1930. június 26., Bejrút, 74.

³⁰⁴ „Note au sujet des Arméniens”, írta Demange, i. m. 7.

³⁰⁵ ABN, H. Topdjian levele Vahan Maléziannak, Bejrút, 1932. június 17.; uo. H. Topdjian levele V. Maléziannak, 1932. július 18., Bejrút.

tak bele a telekvásárlásba a Bejrút folyó jobb partján és – szoros együttműködésben Burnier-vel – lakónegyedek építésébe.

Az első kezdeményezés ezen a területen a Maraşi Hazafias Szövetségnek köszönhető, amely 1929-ben egy körülbelül 100 000 m²-es területet vásárolt, és 1930-ben belekezdett egy „Nor Maraş”-nak (Új Maraş) keresztelt negyed építésébe Burzs Hammoudban.³⁰⁶ A következő évek során néhány ezer örmény menekült, akik kezdetben a bejrúti Nagy Táborban laktak, és főleg Maraş, Zejtun és Findzsak településekről származtak, ebben az új negyedben telepedtek le.³⁰⁷ Magától értetődő, hogy a menekültcsoportok építő szelleme és a táborok elhagyására irányuló szándékuk meghatározó tényezők voltak a terv megvalósulásában. A szolidaritás és az önszolgálat lendületében ezeknek a menekülteknek sikerült összegyűjteni a 800 000 frank összeget a Nor Maraş-i terület megvásárlására. Ez a kezdeményezés azonnal elnyerte a Nansen Hivatal támogatását, amely 400 000 frank előleget adott annak az alapnak, amelyet a telekvásárlásra és a házépitésre szántak, és amely összeget az új negyedek lakóinak vissza kellett fizetniük a következő három év során.³⁰⁸ 1935-re már körülbelül nyolcszáz ház megépült Nor Maraşban, ahol a lakók száma elérte a négyezer főt, akiknek a kétharmada háztulajdonos volt. A Nansen Hivatal biztosította hatszáz ház megépítéséhez a szükséges cementet és vasat.³⁰⁹ Később a kapucinusok is vásároltak egy Nor Maraş-sal és Nos Sisszel szomszédos területet, ahova katolikus örményeket telepítettek.³¹⁰

Még mindig 1930-ban három másik városi központ építése kezdődött meg a Bejrút folyó bal partján: Nor Hadzsín, Khalil Badawi (Remeil) és a Lejtók (Achrafié dombján).

A Hadzsini Honfitársi Szövetség libanoni szekciója már az 1920-as évek elején eltervezte egy, a saját honfitársainak szánt negyed építését. A terv azonban

³⁰⁶ Varjabedian, i. m. 491–511.

³⁰⁷ Krikor H. Kaloustian, Մարաշ կամ Գերմանիկ [Marache vagy Kermanig], New York, 1934, 836–840.

³⁰⁸ Arch. Bibl. Nubar, lettre, Ref. SAC, 1, 1931, „Rapport par le délégué en Syrie du Haut-Commissariat pour les réfugiés sur le progrès de l'établissement des réfugiés arméniens en Syrie, en 1930”, 1930, 3.

³⁰⁹ A Szövetség Központi Levéltára, Kairó, Szíriai és Libanoni Tanfelügyelőség, 1934. szeptember 1. – 1935. augusztus 20., Mikayel Nathanian jelentése az Aleppói Szövetség bizottságának (a jelentés a Lord Mayor's Fund kérésére készült el), 1935. április 25., Bejrút; „Rapport annuel illustré de l'Office International Nansen...”, i. m.

³¹⁰ Arch. Bibl. Nubar, H. Topdjian levele az UGAB Központi Bizottságának, 1932. szeptember 6., Bejrút.

nem konkretizálódott, mert az egyesült államokbeli hadzsínókat – ezen építési terv legfőbb donorait – akkor egy Szovjet-Örményországban, Nubarszenben tervezett, „Nor Hadzsín”-nak elkeresztelt negyed létesítése kötötte le. De azért a libanoni tervet sem hagyták el, és 1930-tól néhány ebből a városból származó gazdag örmény jelentős adományokkal járult hozzá ennek a negyednek a megépítéséhez, annál is inkább, mert maguknak a menekülteknek is sikerült összegyűjteni ezer török aranyfontot. Az adományozók között meg kell említeni legfőképpen Gosdantin Guérméniant, akinek a hozzájárulása elérte a 15 000 dollárt (3000 fontot), valamint az Egyesült Államokban letelepedett Haroution és Stépan Pilibossiant. A Nansen Hivatal ezenfelül folyósította a 3000 fontot, amelyet azonban Nor Hadzsín lakóinak vissza kellett fizetnie a következő évek során. Ettől kezdve már semmi sem akadályozta meg a 25 000 m²-es terület megvásárlását és az építési munkálatok kezdetét, amelyek 1930 folyamán indultak el.³¹¹ 1935-ben háromszáz ház már elkészült Nor Hadzsínban, és a teljes lakosságát ötszáz főre becsülték. E házak közül százötven a Nansen Hivatal segítségével épült meg, amely a cementet és a vasat biztosította.³¹²

Bejrútban a menekültek városi lakásokba költöztetése az 1930-as években végig folytatódott. Az új negyedek többségének az építési munkálatai akkor a Bejrút folyó keleti oldalán koncentráálódtak, a Burzs Hammoud és Dora között elhelyezkedő területeken. Az új városi parcellák neve Trad, Nor Adana, Nor Sis, Gullabachèn, Paréchèn voltak. Megjegyzendő, hogy Nor Adana egy kiterjedt területen feküdt, ahol Adanából és más kilikiai régiókból származó örmények telepedtek le. Az 1930-as években Tomarzából és Yozgathból származó örmények is megépítették a saját negyedeiket a Nor Adanához közeli helyszíneken. 1935-re Nor Adanában kétszáz ház épült fel a Nansen Hivatal segítségével. Ugyanezen intézet közreműködése lényeges volt a Trad negyed háromszázötven házána megépítéséhez. 1931-ben a Sisi Hazafias Szövetségnek ugyancsak sikerült összegyűjtenie 1500 török aranyfontot egy 50 000 m²-es, a Samman családhoz tartozó terület megvásárlásához.³¹³

³¹¹ H. B. Boghossian, Հաճինի ընդհանուր պատմությունը [Hadjin általános története], Los Angeles, 1942, 758–765.

³¹² Rapport de Nathanian au comité d'Alep, 1935. április 25., i. m.; „Rapport annuel illustré de l'Office International Nansen...”, i. m.

³¹³ Missak Kéléchian, Սիս-Սամանի [Sis könyve], Bejrút, 1949, 698.

Burnier és csapata hozzájárultak az 1935-ben befejezett Nor Sis negyed háromszáz háza felének megépítéséhez.³¹⁴

Megállapíthatjuk azonban, hogy egyes különösen nélkülöző menekültek, amikor el kellett hagyniuk a táborokat, beérték azzal, hogy újból barakkokat építsenek Burzs Hammoud új negyedeiben, olyannyira, hogy 1935-ben Tradban körülbelül négyszáz barakkot számláltak.³¹⁵ Erre a jelenségre felfigyelt T. F. Johnson, a Nansen Hivatal főtitkára is, aki így írt:

„E negydek felépítése során a menekülteknek megengedték, hogy ideiglenes építményeket emeljenek, amíg új házuk megépülésére várnak, azzal a feltétellel, hogy a barakkokat lerombolják a megépülést követő tizenkét hónapon belül. Márpedig ez az ideiglenes tizenkét hónap helyett három vagy négy évig tartott.”³¹⁶

Még mindig Burzs Hammoudban és közös egyetértésben a bejrúti ÖJU képviselőivel, G. Burnier beleegyezett abba, hogy a Népszövetség pénzéből megvásárolják a jövődöbeli Paréchèn területét, míg az örmény szervezet vállalja, hogy kölcsönad a családoknak házaik megépítésére. H. Topdijian, a bejrúti ÖJU bizottsági titkára leírja az első lépéseket, amelyek Paréchèn megalapításához vezettek. Burnier kíséretében 1932. március 28-án meglátogatott két területet, amelyek a Trad és a Khoury libanoni családokhoz tartoztak, szomszédosak voltak Nor Maraş-sal, és a Bejrút–Tripoli úttól keletre helyezkedtek el, és erről megállapította:

„Ennek a helynek több előnye is van: 1) Trad és Khoury családok birtoka 300 000 m²; 2) a föld egészséges és malária-hordozó szúnyogok szinte egyáltalán nincsenek; 3) a terület ára viszonylag nem magas, 7–12 ottomán piaszter körül van; 4) számításba véve, hogy Nor Maraş iskolája és temploma a szomszédságban található, Paréchèn lakóinak nincsen szüksége rá, hogy saját iskolát és templomot építsen; 5) ha ezeken a területeken tovább folytatódik az örmény negydek építése, egy nap egy örmény város lesz a Nabr Beyrouth jobb partjának ezen a részén.”³¹⁷

³¹⁴ Uo.

³¹⁵ Nathanian jelentése az Aleppói Bizottságnak, 1935. április 25., i. m.

³¹⁶ Arch. Bibl. Nubar, T. F. Johnson levele V. Maléziának, Genf, 1934. november 13.

³¹⁷ Arch. Bibl. Nubar, H. Topdijian levele az UGAB Központi Bizottságának, Bejrút, 1932. március 30.

Assad Khoury birtokát valójában kicsivel később vásárolták meg, és Paréchèn építési munkálatai a következő hónapokban indultak el. 1935-ben körülhatárolt területen örmény telepedett le ebben a mindegy száz házból álló negyedben, amelyeknek a felét az ÖJU finanszírozásával építették fel.³¹⁸ 30 fontba került az itt építendő negyed, azaz a negyed megépítése, Mardiros Altunian építész tervei alapján.

Az ÖJU és a Nansen Hivatal szintén összefogták erőiket, hogy megépítsék Gullabachèn megépítését. 1932 nyarán Burnier-nek sikerült megvásárolnia 1600 fontért egy körülbelül 21 000 m²-es területet a Nor Sis és Adana negydek közötti területen, piceként 4 piaszterért. Ezt az alacsony áron időben nagyon előnyösnek számító vételt teljesen az ÖJU biztosította, ehhez szükséges összeget a Gullabi Gulbenkian alaptól vette.³¹⁹ Cserébe a Nansen Hivatal képviselője gondoskodott a negyed teljes infrastruktúrájának kiépítéséről; a házak parcellázási terveit M. Altounian rajzolta, és sok idő múlva az első lakosok le is telepedtek Gullabachènben. A családnak 7,5 piasztert kellett fizetniük piceként, hogy azon parcellák tulajdonosai válnak, amelyeken – segítséggel – megépíthették házukat. Burnier közvetítésével az ÖJU valóban adott betont és vasat a lakóknak, azzal a feltétellel, hogy azok ellenértékét a következő években visszatérítik. Az eljárásnak az volt a célja, hogy összekösse a menekülteket az építési munkákkal, során tett erőfeszítéseikkel, valamint lehetővé tette a negydek kiterjesztését más menekültek érdekében.³²⁰ 1935-ben Gullabachènben már hatszáz lakos (150 család) élt, kilencven házból.³²¹

1932-ben végre 150 családot átköltöztettek a bejrúti táborból a Simeon negyedbe, Burzs Hammoudtól délre.³²²

A bejrúti táborban élőknek az új városi negyedekbe költöztetésének megkezdését egy tragikus esemény gyorsította fel. 1933 januárjában tűz ütött ki a Táborban, és elpusztított hatszáz barakkot – valamint a Szent Katalin templomot és a Sahagian Iskolát –, arra kényszerítve háromezer ember

³¹⁸ Nathanian jelentése az Aleppói Bizottságnak, 1935. április 25., i. m.

³¹⁹ Arch. Bibl. Nubar, Malézia 21049. sz. levele Damadiannak és Topdjiannak, Párizs, 1932. november 27.; ABN, Malézia 21524. számú levele Damadiannak és Topdjiannak, Párizs, 1932. november 27.

³²⁰ Arch. Bibl. Nubar, A Bejrúti Szövetség levele a Párizsi Központi Tanácsnak, 1932. szeptember 10.

³²¹ Uo.

³²² Nathanian jelentése az Aleppói Bizottságnak, 1935. április 25., i. m.

³²³ Uo.

végleg elhagyja a területet.³²⁴ Körülbelül ezerhétszáz károsultat befogadtak egy hónapra a Lazaret-ba (Karantén) a mandátumhatóságok költségére. A zarándokok megérkezésekor ezeknek a menekülteknek át kellett adniuk a helyüket, és a három örmény vallási közösség képviselőiből álló segélybizottság foglalkozott azzal, hogy újra elszállásolja őket Bejrút különböző negyedeiben. Így a svájci misszionárius Künzler ezer embert helyezett el magánházaknál, hétszáz főt a Hadzsini hazafias bizottság által bérelt házakba költöztettek, a legnincstelenebbeket a Kélékian-Sissouan Árvaház épületében szállásolták el, Acharfiében. Ezen felül népkonyhákat szerveztek különböző örmény negyedekben.³²⁵

1935 februárjában már legfeljebb ezer menekült család élt a Yozgat, Karantina-Amanos és Maslakh melletti három táborban található barakkokban. Háromszázan már állandó házat béreltek a táborok környékén, és kétszázan megépítették a saját állandó házukat ugyanezek a helyszíneken.³²⁶

Az 1930-as évek második felében az átköltöztetési mozgalom normális ütemben folytatódott. Olyannyira, hogy 1935-ben a libanoni kormány tervbe vette, hogy az év szeptemberében elbontja az Amanos és Yozgat táborokban lévő egyéb barakkokat. Ezen előírásoknak megfelelően háromszáz barakk tulajdonosa maga lebontotta a lakóhelyét, és a Nansen Hivatal, valamint az örmény szervezetek támogatásával átköltöztek innen a számukra épített állandó negyedekbe. Ezek az utolsó kiürítések főleg a Yozgat és Tomarza településekről, valamint Amanus falvaiból származókat érintették, akiket három, e vidékek képviselőit tömörítő bizottság képviselt, melynek a feladata az új – Burzs Hammoudba és a környezetébe tervezett – negyedek építésének a felügyelete volt. Az Amanus falvaiból származók Dora közelében egy 25 000 m²-es területet vásároltak 1100 ottomán fontért.³²⁷ Ezután az ÖJU 250 fonttal támogatta ezen új negyed felépítését.³²⁸

³²⁴ Mécérian, i. m. 57–65.; MAE, Levant 1918–1940, Örményország, 24. kötet, Ponsot főbiztos távirata a külügyminiszternek, Bejrút, 1933. január 30., 287. A tűz először Manug Csolakian pékségében ütött ki, majd az egész táborra szétterjedt.

³²⁵ A Szövetség Központi Levéltára, Kairó, Bejrút, 1933–1935, a Szövetség Bejrúti Bizottságának 239. sz. levele az Egyiptomi Regionális Bizottságnak, 1933. május 23.

³²⁶ A Szövetség Központi Levéltára/Kairó, Szíriai és Libanoni Tanfelügyelőség, 1934. szeptember 1. – 1935. augusztus 20., M. Nathanian levele az Egyiptomi Regionális Bizottságnak, Bejrút, 1935. február 18.

³²⁷ A Szövetség Központi Levéltára/Kairó, „Bejrút, 1931–1933”, A Szövetség Bejrúti Bizottságának 964. sz. levele az Egyiptomi Regionális Bizottságnak, 1935. szeptember 16.

³²⁸ ACC, 34-1 sorozat, UGAB, 1918–1940, az Egyiptomi Regionális Bizottság 10392-421. sz. levele Mgr Bedros Saradjiannek, a Kilikiai Katolikus helytartójának, 1938. szeptember 23.

Az aleppói új örmény negyedek

Szíriában az örmények lélekszámát 1929 végén körülbelül hatvanezerre becsülték. A legtöbb, körülbelül negyvenezer örmény Aleppóban lakott, a környékén lévő kisvárosokban és falvakban pedig körülbelül ötezer-ötszázan.³²⁹

A menekülttáborok fokozatosan kiürültek, mivel lakóikat az épülő új negyedekbe költöztették. 1929 végén még körülbelül tízezer menekült élt a táborokban, kétezer barakkban elhelyezve, közel ötszáz család a Nansen Hivatal segítségével pedig már átkerült végleges negyedekbe, főleg az egy évvel korábban Meydanel-Kebirben (Nor Kug) vásárolt területekre.³³⁰ Akárcsak Libanonban, a sok család átköltöztetése az új városi lakásokba nagy részben a hazafias szövetségek jóvoltából történt meg. A világban szétszóródott aintabi örmények egyesületének különböző szárnyai tehát mobilizálódtak, hogy támogassák a menekültek új városnegyedekbe költöztetésének erőfeszítéseit. Emeljük ki, hogy az 1920-as évek végén 10 000 aintabi örmény lakott Aleppóban.³³¹

Az eredmények arányban álltak az erőfeszítésekkel: 1929 végén körülbelül harmincezer korábbi örmény menekültet állandó házakban helyeztek el, főleg az Aleppótól északra lévő negyedekben. Másképp szólva, az aleppói városi lakások építési munkálatai gyorsabban haladtak, mint Bejrútban. Nor Kugban 1930-ban – az első közvetlen közelében – újabb parcellákat vásárolt a Nansen Hivatal, amely 8000 fontot szánt az építési munkálatok második szakaszára.³³² Nor Kugot három szektorra osztották, amelyek (1932-ban) 105 000 m² területen helyezkedtek el, és főleg Ourda, Maraş és Aintab városokból származóknak adott otthont. A három várost képviselő hazafias szövetségek szorosan együttműködtek a Nansen Hivatallal a telkek megvásárlásában. A szervezetek mindegyike kivette a részét a negyedek megépítésében, amelyek mind egymás mellett helyezkedtek el Nor Kugon belül. 1932 elején már azt jelentették be, hogy a régi táborok barakkjainak nagy részét elbon-

³²⁹ „Rapport concernant les Arméniens du vilayet d'Alep”, i. m. 1.

³³⁰ Jude jelentése, 1930. június 26., Bejrút, i. m. 74–76.

³³¹ Kévork A. Sarafian, Պատմություն Անթիպիայի հայր [Az aintabi örmények története], II. köt., Los Angeles, 1953, 521–531.

³³² A Szövetség Központi Levéltára, Kairó, Központi Igazgatóság Tanácsa, Párizs, 1929. november 10. – 1931. szeptember 28., „Küldöttség Genfben, 1930. március 14-től 17-ig, pénzügyi bizottság”, Lévon Pachalian jelentése Vahan Maléziannak, 1930. március 25., 3.

tották, és hogy több mint négyezer menekült költözött új házakba Nor Kiughban.³³³ 1935-ben már 10 860 örmény lakott itt 1390 új házban, amelyekből 1150 a Nansen Hivatal munkája.³³⁴ Ám még jelentős elvégzendő feladatot adott az utolsó barakkok lebontása és a szükséges lakások megépítése: Aleppóban még kétezer-négyszáz barakk volt, amelyek közel tízezer menekültnek adtak otthont azokban a táborokban, amelyek még mindig a várostól északra helyezkedtek el, Sulaymaniéban, Ramban, Hamidiéban, Dzsabariéban, valamint Yozgat, Gürün és Urfa lakóinak táborai.³³⁵ 1935-től kezdve további földvásárlásokat hajtottak végre Cheikh Maksoud, Dawoudié (Achrafié), Dzsabié és Sebil negyedeiben, és folytatódott a lakosság átköltöztetése az új, városi lakásokba: ezúttal a vásárlók magas rangú örmények voltak, akik a Nansen Hivatal helyébe léptek, és eladták a földeket más örmény menekülteknek.³³⁶

Új örmény negydek Damaszkuszban

Az új városi lakások létesítésének a terve Damaszkusz városát is magában foglalta. Azután, hogy a Nansen Hivatal által 1929-ben Bab Şarkiban vásárolt területen több mint száz ház épült, hétszázharmincöt ember 1932 végén elhagyta barakkját, és ezekbe az új negyedekbe költözött.³³⁷ De 1935-ben még négyszázötven barakk maradt a városban, ahol kétezer-kétszáz menekült élt.³³⁸

³³³ MAE, Levant 1918–1940, Örményország, 24. kötet, a Szíriai és Libanoni Főbiztos 62. sz. levele a külügyminiszternek, Bejrút, 1932. január 19., 272.; *Ugyanott*, Örményország, 24. kötet, „Installations des réfugiés arméniens en Syrie et au Liban, rapport pour l'année 1931”, i. m. 278–279.; „Rapport concernant les Arméniens du vilayet d'Alep...”, 1929. szeptember 28., i. m. 2.; „Rapport... sur le progrès de l'établissement des réfugiés arméniens en Syrie, en 1930”, i. m. 7.

³³⁴ Nathanian jelentése az Aleppói Bizottságnak, 1935. április 25., i. m. Egy másik, 1934-es forrás szerint Nor Kugnak akkor 14 200 lakosa volt, míg az épített házak számát 1416-ra becsülték. („Rapport annuel illustré de l'Office International Nansen...”, i. m.).

³³⁵ Uo.

³³⁶ Greenshields, i. m. 418.

³³⁷ ABN, Nemzetközi Nansen Menekültügyi Hivatal, Örmény menekültek telepítése Szíriába és Libanonba, a Hivatal képviselőjének 1932-es jelentése, C.A.34.1933. 7.; „Installations des réfugiés arméniens en Syrie et au Liban, rapport pour l'année 1931”, i. m. 277–278.

³³⁸ Nathanian jelentése az Aleppói Bizottságnak, 1935. április 25., i. m.

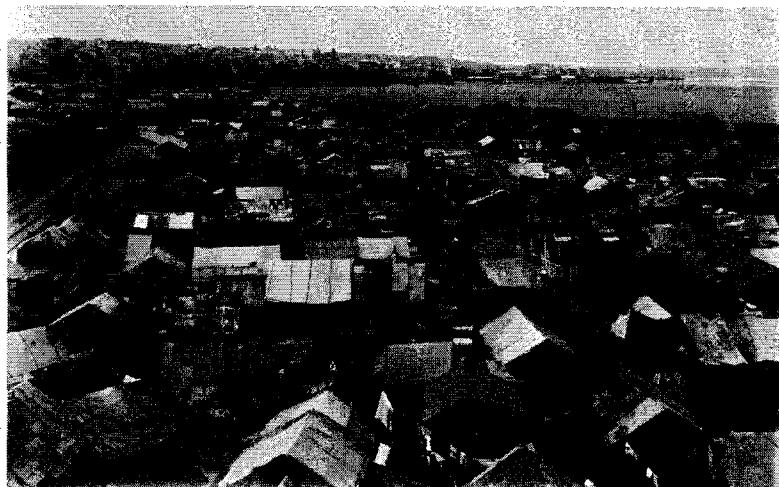
Záró gondolatok

Az 1930-as évek végén a Népszövetség elégedett lehetett munkája eredményével. A számos nehézség ellenére az örmény menekültek többsége fokozatosan elhagyhatta a táborokat, és városi lakásokba költözhetett Bejrútban és Aleppóban. A táborokban és hevenyészett barakkokban játszó Odüsszeiájuk véget ért. Más családok azonban továbbra is a tengerparti táborokban laktak az 1950-es évekig. Az volt a terv, hogy a Népszövetség szíriai és libanoni munkáját 1939. január 1-re befejezik. A programban történt késések, majd a második világháború kitörése – amely a Genf és Bejrút közötti kapcsolatok hirtelen megszakadását okozta – azonban megakadályozták Burnier-t, hogy elindítsa a Nansen Hivatal felszámolását Szíriában és Libanonban. A hivatal működése 1947 elejéig folytatódott, akkor véglegesen feloszlatták.

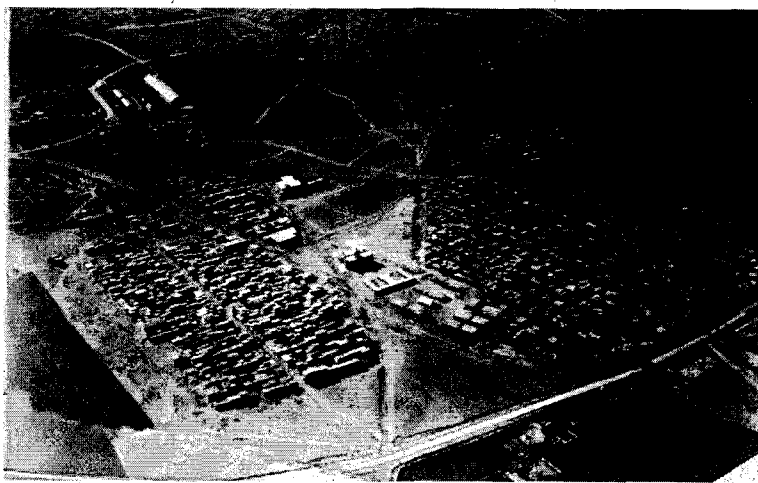
Jóval később, az 1970-es években, az izraeli–palesztin konfliktus fellángolását és a libanoni polgárháború kitörését követően több ezer más menekült is elárasztotta Bejrútot. Főleg palesztinok, de síita libanoniak is voltak köztük, akik az ország déli részéből menekültek, vagy olyan kurdok, akiknek el kellett hagyniuk a Szíria északkeleti részén vagy Kelet-Törökországban lévő konfliktuszónákat. A történelem furcsa véletlenje folytán ezeket a menekülteket azokra a helyekre telepítették le, ahol néhány évtizeddel korábban örmények laktak. Itt egy új emberi dráma játszódott le, amely minden ponton hasonlított arra, amit az örmény menekültek átéltek: új barakktáborok építése a karantínai és maslakhi táborokban; a nemzetközi humanitárius szervezetek mozgósítása; önségítés és szolidaritás a menekültek között.

Egy olyan fejlődést várhattunk volna tehát, amely ezeket a menekülteket végleges letelepedéshez segíti? Másképp szólva, a táborok fokozatos felszámolását és ennek a szerencsétlenül járt népességnek az integrációját a város szövetébe? Nem ez történt. Ez bizony kérdéseket vet föl azon problémakörökkel kapcsolatban, amelyeket minden egyes csoport egyedi helyzete és a regionális geopolitikai környezettel való viszonya okoz. Az örmények letelepítése Szíriában és Libanonban valóban ritka eset. A francia főbiztosság, valamint bizonyos befolyásos – szíriai, de leginkább libanoni – politikai körök politikai akaratának felelt meg. A folyamat ezért történhetett viszonylag nyugodtan, anélkül hogy igazi társadalmi szenvedélyeket szított volna föl. Ebben rejlik a

különbség a – többségében palesztin – új bejrúti menekültek helyzetétől. Az új geopolitikai helyzet és az új menekültek tömeges érkezése tovább táplálta a libanoni belpolitika színpadán már létező ellentéteket. A békés integráció folyamata helyett az 1970-es évek menekültjeinek a jelenléte azonnal konfliktusok forrásává vált, sőt, a libanoni polgárháború fontos katalizátora.

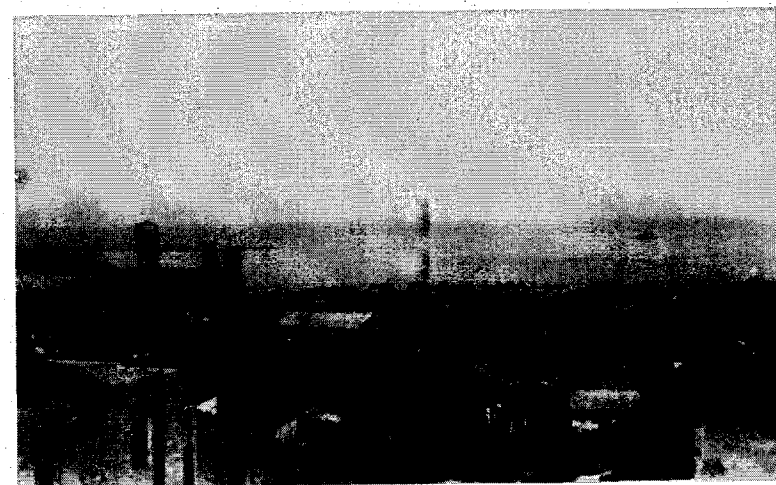
A bejrúti tábor állapota 1925-ben, mielőtt a lakókat áttelepítették az új városi környezetbe.
Forrás: AGBU Nubarian Library, Párizs

Új örmény települések egymás közelében légi felvételen Meydan el-Kebirben, Aleppóban.
Forrás: AGBU Nubarian Library, Párizs

Örmény menekültek Bejrútban, 1925-ben
Fotó: Antoine Poidebard atya. Forrás: Bibliothèque Orientale-USJ, Bejrút

Örmények a bejrúti menekülttáborban az 1920-as években.
Forrás: Missionary Church Archives, Bethel College, Mishawaka, IN.

A török nyelv használata és az ideológiai megújulás a libanoni és szíriai örményeknél az 1920–1930-as években³³⁹

Hogyan lehetne egy általános képet kapni a bejrúti vagy aleppói örmények társadalmi életéről az 1920–1930-as években, amikor ezek a városok a Kilikiából származó örmény menekültek nagy csoportosulási központjaivá váltak? Ha egy kutató ezzel az időszakkal foglalkozik, szükségszerűen hajlamos írott forrásokhoz fordulni, vagyis a helyi örmény sajtóhoz, a kortársak emlékirataihoz, illetve az azokban az években aktívan működő intézmények és egyesületek archívumához. Egy dolog biztos, e szövegek nagy többsége örmény nyelven íródott, ami megzavarja a kérdést, és elkendőzi az egész korszak nyelvi valóságát.

Ám a látszat csalhat. Első látásra abban, hogy egy pap 1926-ban – mint minden más vasárnap – szentbeszédet tart az aleppói Sourp Asdvadzadzin (Mi Asszonyunk) templomban, nincsen semmi rendkívüli. Ez történt akkor is, amikor az 1930-as évek elején Bejrútban, a Maraş faluból származó menekültek által lakott táborrészben tartott lakodalmon a vendégek táncoltak, énekeltek, ünnepelték az ifjú párt. Elvileg ugyancsak nincsen semmi különös a Maraşi Hazafias Szövetség bizottsági ülésében, amit 1929-ben a bejrúti táborban tartottak, és a célja egy nagy terület vásárlása volt Bürzs Hamudban, hogy elkezdhessek egy városi negyed építését a maraşi honfitársaik számára.

A példák számosak és sokfélék. A menekültek mindennapi életének jelei alapján azt gondolhatnánk, hogy ezeken az eseményeken örményül beszéltek: a résztvevők örmények voltak, az eseményekről beszámoló szövegek vagy hangfelvételek szintén örmény nyelven maradtak fenn. Ha azonban közelebbről megnézzük a társadalmi kontextust, kibetűzzük a vízjel szövegét,

³³⁹ Mindenképpen meg kell köszönnöm Mihran Minassian, Carla Eddé, Seta Papazian, Chaghig Chahinian-Arzrouni, Garo Dérounian és Lévon Nordiguián segítségét, melyet a fejezet megírásához nyújtottak.

és felfedjük, ami nem lett kifejezetten kimondva vagy leírva, úgy tűnik, hogy e jelenetekben nem örményül, hanem törökül beszéltek.

Nyilvánvaló volt az eltérés egyik oldalról az örmény elit – mely igyekezett új ideológiai kapcsolódási pontokat felállítani az éppen kialakulóban lévő szíriai és libanoni örmény társadalomban –, másik oldalról a nagy többségükben táborokban – főleg Bejrútban és Aleppóban – letelepedett menekültek tömege között. E fejezet a nemzeti elitnek ama erőfeszítéseivel foglalkozik, amelyek célja az 1920-as és 30-as évek örmény lakosságára jellemző népi kultúra és mindennapi szokások számos elemének eltüntetése volt. A nyelv, pontosabban a török nyelv örményre cserélésének a szándéka volt a folyamat fő iránya, holott a népirtás emléke volt az új társadalom létrehozása tervének hajtóereje.

Történelmi áttekintés: az Ottomán Birodalomból a szíriai és libanoni menekülttáborokig

Először is fontos meghatározni tárgyunk történelmi és társadalmi kontextusát. Ebben az értelemben kiindulási pontnak a francia kormány 1921 végi döntését választjuk, amelyben Kilikiát átengedte Törökországnak. Ez a döntés pánikot keltett a régióban letelepedett több tízezer örmény körében, és arra készítette őket, hogy a francia hadsereg és adminisztráció nyomában elhagyják a területet, és biztosabb övezetekbe menjenek, főleg Szíriába és Libanonba. Többek között Bejrútban, Aleppóban és Alexandrettában/Iskenderunban hoztak létre befogadóközpontokat a menekültek számára. Ezek a központok egy katasztrófa utáni helyzet lesújtó képét mutatták, amelyben több ezer gyökértelen és hajléktalan emberi lény küszködik, akik kénytelenek új életet kezdeni a hevenyészve létrehozott, semmilyen infrastruktúrával nem rendelkező táborokban.

Bár az örmény menekültek nagy része Kilikiából származott, mások az Ottomán Birodalom más régióiból jöttek. Egy negyedszázad alatt több emberi katasztrófa is rájuk zúdult, mészárlások, deportálások, erőszakos térítések és a javak elpusztítása formájában. Így a menekültek egy része átélte az 1895-ben, II. Abdul-Hamid szultán uralkodása alatt állandósult örményellenes mészárlásokat. Mások a kilikiai régióban éltek, amikor 1909-ben Adanában (a városban és környékén) több tízezer örményt mészároltak le, falvakat és városi

negyedeket dúltak fel. Majd elkövetkezett 1915, a népirtás, amelynek a végcélja az örmények – mint vallási csoport és különálló etnikum – teljes megsemmisítése volt. Az 1920-as évek elején Szíriában és Libanonban összegyűlt örmények e kollektív bűncselekmények túlélői voltak, közülük sokan több családtagjukat is elvesztették, és akik megmenekültek a halál elől, azokat is deportálták. Az első világháború vége reményt adott a túlélőknek, hogy új életet kezdenek egykori városaikban és falvaikban, a múlt rettegésétől távol. A háború győztesei, Franciaország és Nagy-Britannia megszervezték az összes, Szíriában, Palesztinában vagy Irakban sýnylódó deportált hazatelepítését Kilikiába, amely a szövetséges erők által elfoglalt területté vált. De a kilikiai epizód rövidnek bizonyult. Franciaország – amely a háború utáni Kilikia katonai és adminisztratív ellenőrzését végezte – nem kívánta mozgósítani a hadseregét, hogy megvédje a területet Mustafa Kemal, a későbbi Atatürk által vezetett török erők támadásai ellen. Ez egy Párizs által hozott politikai és stratégiai döntés volt. Így 1920-tól a kemalisták kezére kerültek az első városok, és a török hadsereg ellenőrzése alá került területeken újabb mészárlásokat követtek el a maraşi, zejtuni és hadzsini örmények ellen. Végül következett a legutolsó kivonulás, amely során több tízezer menekült vándorolt Szíriába és Libanonba.

Itt kiemelhetjük e menekültek két fontos jellemzőjét: mindannyian tömeges erőszak áldozatai voltak, és régi polgárai az Ottomán Birodalomnak, amelynek határain belül ezeket a borzalmakat elkövették. Összességében elmondhatjuk, hogy az ottomán állami hatóságok e negyedszázad (1895–1921) alatt a mészárlások kezdeményezői, sőt szervezői voltak. A bejrúti vagy aleppói táborokban az 1920-as évek elején összegyűlt menekültek ugyanazoknak a rettenetes jeleneteknek az emlékét őrizték; a szenvedés, az üldöztetés emléke és az elszenvedett veszteségek egyfajta sorsközösséget hoztak létre.

Mégsem alkottak homogén csoportot. A felekezeti törésvonalak, amelyek már az Ottomán Birodalomban is szétválasztották őket, a táborokban is fennmaradtak, számos ellentétet kiváltva. A többség az örmény apostoli egyházhoz tartozott, de a katolikus és a protestáns örmény egyház is jól szervezett volt, és közösségeik fontos szerepet játszottak. A menekültek között más keresztény vallási csoportok hívei is megtalálhatók voltak, amelyeket többnyire a kilikiai régióban alapítottak a 19. század végén, s melyek aztán gyors növekedésnek indultak a helyi, főleg örmény népesség körében. Leginkább két csoportról volt szó: a muhabetdzsikről és a rudzsikről, akiknek a jelenlétét

számos esetben említik a korabeli források (emlékiratok, sajtócikkek),³⁴⁰ de ők nem képezik vizsgálatunk tárgyát.

Bár az Ottomán Birodalomban átélt erőszak minden menekült számára identitásbeli horgonypontot jelentett, mégsem szabad elfelejteni, hogy ugyan-ezen birodalom vallási, kulturális, etnikai és nyelvi különbségei ugyanakkor erősen befolyásolták őket. Másképp fogalmazva, ezek a menekültek hordtak magukban egy oszmán örökséget, amely – annyi viszontagság után – továbbra is része volt mindennapi életüknek a libanoni és szíriai menekülttáborokban. Át voltak itatva egy természetes vagy szociológiai, de egyáltalán nem ideológiai oszmanizmussal, amely annak a gyümölcse volt, hogy több száz évig egy olyan birodalomban éltek, amelynek urai ritkán keltek a védelmükre. Sok menekült törökül vagy kurdul beszélt. Mások nehezen fejezték ki magukat örményül, vagy annak csak a helyi dialektusát ismerték, ami érthetetlen volt azoknak, akik nem az ő vidékükön születtek. Ebben az időszakban török nyelvű dalok mindenütt hallhatók voltak a helyi körökben tartott örmény ünnepeken: török színházi csoportokat vagy énekeseket/énekesnőket gyakran hívtak Törökországból, főleg Aleppóban tartott előadásokra.³⁴¹ Természetesen a hallgatóságuk nagyrészt örményekből állt, mivel a város lakossága többi részének nem voltak meg ugyanezek a nyelvi és kulturális kötelékei a török-ottomán világgal. A keresztelési, eljegyzési vagy esküvői szertartások után ugyancsak szokássá vált, hogy meghívjanak egy kis zenekart, amely *à la turca* játszott, az énekest gyakran egy oud kísérette, és törökül énekelt, míg az ünneplők a *Çiftetelli* ritmusára táncoltak³⁴².

Összegezve, egy olyan örökségről van szó, amely számos megrázkódtatást túlélte, és amely immár látható és hallható volt a szíriai és libanoni városi központokban, amelyekben az örmény lakosság nagy számban koncentrált. Első látásra a jelenség paradoxnak tűnhetne. A mindennapok során használt nyelv és a szokások mélyen beágyazódnak minden egyes ember társas életébe:

³⁴⁰ Lásd például: „La décadence des mœurs” [Az erkölcsök hanyatlása], *Nor Pyunig*, 4. évf., 1926. július 24., sz. 141 (258), Bejrút; Kh. Kardach, „Աղանդաբանականությունը հայրենիքում [A szekták működése a szíriai örmények között]”, *Jeprad*, 1. évf., 1927. november 23., sz. 41, Aleppó; „Իմաստասիրան [A válaszom]”, *Jeprad*, 1. évf. 1928. február 11., 62. sz., Aleppó; Sisag, „Աղանդաբանականությունը հայրենիքում [A szekták és a szektatagok]”, *Jeprad*, 1. évf., 1928. május 16., 89. sz., Aleppó.

³⁴¹ Antranig Dzarougian, „Երազանքներ [Álmaink Aleppója]”, Donigian Nyomda, Bejrút, 1980, 89–90.

³⁴² *Çiftetelli*: keleti tánc, az egész Ottomán Birodalomban nagyon népszerű volt.

éppen ezért nem tűnhetnek el kényszer hatására, és így túléltek az ideológiai és pszichológiai nyomást.

Márpedig e menekültek eme ottomán öröksége visszatetszést keltett Szíriába és Libanonba érkezésüktől kezdve, és zavarta bizonyos örmény köröket (szerzetesek, pártvezetők, értelmiségiek stb.). A menekülttáborok túlszűfoltak voltak. Például Aleppóban a Szulejmanié, Hamidié és Ram táborokat (a város számos örmény menekülttábora közül három) magába foglaló területen letelepedett 13 000 menekültnek szűk területen kellett osztoznia, körülbelül 3,5 m² jutott egy főre.³⁴³ A bejrúti menekülttáborok is zsúfoltak voltak, ahol az 1920-as években több tízezer menekült koncentrált Medawarban, a libanoni főváros északkeleti periferiáján, egy lezárt övezetben, amely a Gouraud utcától a tengerig tartott, a villamosgarázsok és a maronita Szent Mihály- (Mar Mkha-jel-) templom közötti részen. Ezeken a helyszíneken tehát egy heterogén örmény népesség találkozott a hatalmas ottomán terület számos körzetéből, amelyeket több tíz vagy akár több száz kilométer választott el egymástól. A táborokban élők tehát különböző örmény dialektusokat beszéltek, és a mindennapi szokásaik is nagyon különbözők lehettek. Az egyes csoportok származási helyeik alapján különültek el egymástól, ez egyfajta természetes választóvonalat képezett. A mindenki által beszélt nyelv a török volt, amely ezáltal *lingua francá*vá vált, minek következtében még fejlődött is ebben a poszt-ottomán környezetben. Az arab még egy ideig idegen nyelv maradt a menekültek többsége számára: az igazi nyelvi kölcsönhatási zónák – amelyek segítenék az arab gyors elterjedését és ezáltal a török felváltását – még nem léteztek.

A kemp: a népi kultúra megőrzésének helye

Ebben a kontextusban zajlott le az ideológia küzdelem az 1920-as években az ottomán örökségnek a szíriai és libanoni menekültek körében való megőrzése ellen.³⁴⁴ E küzdelem legfőbb szereplői (értelmiségiek, szerzetesek, politikai

³⁴³ Vahé Tachjian, „Des camps de réfugiés aux quartiers urbains: processus et enjeux” [Menekülttáborok a városi negyedekben: folyamatok és kérdések], in R. Kévorkian – L. Nordigian – V. Tachjian, *Les Arméniens, 1917–1939: La quête d'un refuge*, Presses de l'Université Saint-Joseph, Bejrút, 2006, 123–124.

³⁴⁴ Itt tisztázni kell, hogy a népi kultúra utáni és ottomán kor utáni örmény identitás újraalkotásának folyamata már az első világháború végén elkezdődött. E folyamat fontos helyszíneinek egyike a

vezetők) a török nyelv használatának és minden olyan szokásnak az eltűnését követelték, amelyeket a török-oszmán világ maradványának tartottak. Természetesen a népiertás emlékének nagy súlya volt az akkori vitában, nagy volt a neheztelés minden „török” dologgal szemben, annyira, hogy ezek az elemek ugyanebben az időszakban az örmény identitás építőivé váltak, amelynek az alapvető feltétele a nemzeti nyelv volt. Másképp szólva, fel kellett számolni az örmények ottomán örökségét – s először is rá kellett venni a menekülteket, hogy ne beszéljenek többé törökül – ahhoz, hogy megalkothassák az új örmény embert, és megkerülhetetlenné tegyék az örmény nyelvet a népiertás utáni időszak új társadalmában.

Ez volt az általános helyzet az 1920-as évek elején. Volt egyrészt a nemzeti elit, amely azon igyekezett, hogy a Szíriában és Libanonban összegyűlt menekültekre ráerőltesse a kultúrájához és nyelvéhez ragaszkodó örmény ember képét, másrészt a korábbi évek tragikus élményeitől kimerült lakosság, amely menekültként sanyarú körülmények között élt, és cseppet sem vágyott újabb keletű presszióra.

„Van egy általános pezsgés, találhatók üzletek, kávéházak, valamint mindenféle kézműves, akik mind befészkeltek a saját kuckójukba, nincs szükségük segítségre, hogy a szükségleteikről gondoskodjanak. Viszont e fából eszkábált, tengerparti bódék között sok a kávéház és a kocsmá. Mindig tele vannak – különösen a látogatásunk idején [délután] – mindenféle korú emberekkel, a serdülőktől az öregekig, akik a vigaszukat, a boldogságukat a tavlou játékban és a kártyában keresik. Mások, üvegnyi rakítól és bortól mámorosan megtöltik a teret abszurd és idétlen török dallamokkal, amelyek láthatóan közönségesen hangzanak ezeknek az embereknek a szájából, mert elfogadják ezeket a sértéseket anélkül, hogy akár sértve éreznék magukat, akár szégyenkeznenek, és dicséretnek tekintik őket.”³⁴⁵

francia megszállás alatt álló Kilikia volt, ahol több tízezer, a népiertást túlélő ember összegyűlt. Lásd e tárgyban: Vahe Tachjian, „L'Arménien de Cilicie: Portrait d'un atypique”, in R. Kévorkian – M. Minassian – L. Nordiguian – M. Paboudjian – V. Tachjian, *Les Arméniens de Cilicie: habitat, mémoire et identité*, Presses de l'Université Saint-Joseph, Bejrút, 2012, 97–113.

³⁴⁵ Yervant Kechichian, „Լիբանան-իայցիւնիւնը Դամասկոսիայի տեսլանքով” [‘Lipanan’ látogatása a damaszkuszi túlélőknél], *Lipanan*, 2. évf., 151. sz. London, 1925. november 20., Bejrút.

A menekülttáborok – amelyeket leggyakrabban „kemp”-nek³⁴⁶ neveztek – a szíriai és libanoni nagyvárosok, főleg Aleppó és Bejrút periferiáján elhelyezkedő hatalmas területek voltak. A menekülteket először sátrakban vagy kunyhókban helyezték el, amelyeket néhány évvel később barakkokkal váltottak fel. 1925-ben – ebben az évben íródott az idézett részlet – a bejrúti tábor helyzete valamelyest javult, már sárból és téglából épült házak is feltűnedeztek, az utcácskákat kijelölték, és csatornákat építettek. Ám az örmény tábor – ahol a nyelvükben és szokásaikban idegen menekülteket telepítettek le tömegesen – továbbra is szokatlan és megvetendő hely volt a libanoni társadalom számára. Időről időre az a hír járta, hogy a táboron belül malária és más járványok terjednek, amelyek az egész várost fenyegethetik. Ezeket a gyakran hamisnak bizonyuló híreket azonnal felkapta a helyi arab és francia nyelvű sajtó. A bejrúti tábor léte tehát felszította a szenvedélyeket, és az örményellenesség terjedésének fő kiváltó oka volt.³⁴⁷

Az 1920-as évek elején nem minden örmény élt táborokban. A gazdagabbak Bejrút különböző negyedeiben éltek. Számukra a tábor létezése szintén gondot jelentett, mert nagyon is tudatában voltak, hogy a tábor fenntartása növelheti a libanoniak örményellenességét. De az örmények számára a táborbeli életet övező igazi nyugtalanság máshonnan eredt. A korabeli bejrúti örmény sajtó a *kemp* lakóit többnyire úgy ábrázolta, hogy azok hajlamosak a verekedésre, szeretnek alkoholt fogyasztani és kártyázni. Tehát a szociális problémákra helyezték a hangsúlyt, amelyek fenyegették volna a családok nyugalmát és a közösség békéjét.

Az „*Erkölcök a kempben*” című vezércikkében a *Pyunig* című napilap kiemelte, hogy a táborban uralkodó társadalmi bajok többsége a „katasztrofális háborúból” ered, amelyeket a gazdasági válság és a munkanélküliség még

³⁴⁶ Az örmények „varakha”-nak is hívták (valószínűleg a „barakk” szó elferdítése), vagy tudományosabb szavakat használtak, „vranakaghak” (վրանքաղաք), „kaghtatagh” (գաղթաղաք), „kaghtagayan” (գաղթաղայան), „hyughavan” (հիւղաւան), amelyek jelentése „sátorváros”, „menekültnegyed”, „településre alkalmas gyarmat”, „kunyhóváros”.

³⁴⁷ A korabeli örmény sajtóban gyakran hivatkoztak a következő cikkekre: „Պիւնիցիայի գաղթաղաքի մասին պարզորոշ միտման առաջարկման մասին” [A bejrúti örmény menekülttábor megtisztításáról és általában a tisztaságról], *Lipanan*, 3. évf., sz. 189, 1926. április 30., Bejrút; *Lipanan*, 3. évf. 192. sz., 1926. május 12., Bejrút. E tárgyban lásd: Carla Eddé, „Beyrouth face à l'établissement des réfugiés arméniens pendant les années 1920: les limites de l'hospitalité”, *Les Arméniens, 1917–1939: la quête d'un refuge*, Raymond Kévorkian, Lévon Nordiguian, Vahé Tachjian, Presses de l'Université Saint-Joseph, 2006, Bejrút, 185–197.

fel is erősít. Ez teljesen lerombolta a normális élet alapjait, és kedvező környezetet teremtett az „erkölcstelen szokások” megjelenésének.³⁴⁸ A vezércikk az örmény hatóságokat akarta mozgósítani, de írója úgy vélte, hogy bár úgy lehetetlen teljesen megszabadulni ezektől a bajoktól, mégis enyhíthetjük őket az oktatás révén”.³⁴⁹ Azt ajánlotta, hogy tartsanak rövidebb-hosszabb tanfolyamokat, előadásokat és gyűléseket a menekültek számára.³⁵⁰ Néhány évvel később a *Lipanan* nyomta meg a vészcsengőt, amikor a bejrúti táborban tapasztalt alkoholizmus ártalmairól és az ottani szerencsejáték-függésről írt. A szerző úgy tartotta, hogy ezek a bűnök is a deportálás tapasztalatában gyökereznek, és folyamatosan rombolják az örmények jó hírét. A cikk aláhúzta, hogy ezek a jelenségek „olyan nagy és szörnyű” méreteket öltöttek, hogy azzal fenyegetnek, hogy „mindent felfalnak és tönkretesznek, mint egy hatalmas, megsemmisítő tűzvész”.³⁵¹

Azonban az értelmiségi körök és az örmény közösségek illetékesei szemében volt egy még veszedelmesebb baj, amely a *kempben* belül és kívül pusztított: a török nyelv használata. Többségük elítélte ezt a szokást, mert az alkoholizmusra és a játékfüggésre könnyen találhattak enyhítő körülményeket, de erre nem. A társadalmilag teljesen érthető jelenséget ideológiai kontextusba helyezték, s így nem hagytak teret kritikai és történelmi megfontolásoknak. Egészen egyszerűen nem akartak többé török szót hallani. A korabeli örmény sajtócikkek radikális, sőt néha bántó hangneme alátámasztja azt, hogy ez a jelenség általános volt az örmények körében: ez volt a mindennapok nyelve. Ezért az örmény hatóságok buzdításai és ajánlásai nem tudták megváltoztatni a helyzetet.

A török nyelv használata olyannyira általános volt ebben a környezetben, hogy bizonyos intézményeknek nem volt más választásuk, mint hogy alkalmazkodjanak a helyzethez. Köztudott például, hogy a politikai pártok – az Örmény Forradalmi Szövetség (a dasnakok) vagy a Hncsak Párt (a hncsakok)

³⁴⁸ „Des mœurs dans le *kemp*” [Erkölcsök a *kempben*] (vezércikk), *Pyunig*, 1. évf., 1924. augusztus 27., 46. sz., Bejrút.

³⁴⁹ Uo.

³⁵⁰ E tárgyban lásd még: Haig-Aram, „Հայկական Բնակչության Կյանքը [Az örmények élete a *kempben*]”, *Pyunig*, 1. évf. 1924. május 14., 16. sz., Bejrút; S. Silva, „Մոլորակային Կյանքը [Séta a *kempben*]”, *Nor Pyunig*, 2. évf., 1925. szeptember 16., 37. sz. (154), Bejrút.

³⁵¹ Krikor Manusian atya, „Որքան Գոյական Կյանք Երևի [Minél gyorsabban cselekszünk, annál jobb]”, *Lipanan*, 3. évf. 275. sz., 1927. március 12., Bejrút.

– a bejrúti vagy aleppói *kempekben* tartott gyűlései török nyelvűek voltak, kevés aktivista értette volna meg ugyanis a pártja által hozott döntéseket, vagy vett volna részt a vitákban.³⁵² Egy másik árulkodó példa a korszak vallási életéből: hogy a hívek értsék őket, a papoknak a bejrúti és aleppói *kempekben* törökül kellett prédikálniuk, és ez igaz volt az örmény apostoli egyházra, az örmény protestáns és örmény katolikus egyházakra is.

Der Nersès Tavukdzsian atya, Aintabból származó aleppói örmény pap, aki maga is törökül beszélt, naplójában fontos dolgokat olvashatunk a török nyelv vallási életben való használatáról. Elmeséli például, hogy 1929 februárjában aleppói szerzetesek küldöttségével érkezett Bejrútba, hogy megnyugtassák a kedélyeket a Dasnak és Hncsak pártok híve között a *kempben* kitört, halálos áldozatokkal is járó összecsapások után. A küldöttség természetesen meglátogatta az összecsapások színhelyét. A kilikiai örmény katolikosz, II. Szahag Habajan vezette őket, aki szentbeszédet tartott a *kemp* Sourp Khatch- (Szent Kereszt-) templomában, amit rövid beszéd követett a templom melletti Saha-guian iskola termében, amely a kiengesztelődést és a békés együttélést hirdette. Fontos mozzanat: a katolikosz beszédét lefordították törökre, hogy a *kemp* lakói is megértsék. Der Nersès éppen emiatt játszott kulcsszerepet ezeken a találkozókön: „a katolikosz megkért, hogy legyek jelen, mivel Bejrútban a *kemp* örményei törökül beszélnek, és hasznos lehetek neki, amikor hozzájuk szól”.³⁵³

Hasonló volt a helyzet az aleppói *kempben*. Der Nersès az 1929. augusztus 23-i naplóbejegyzésében felveti e kérdést, hogy hány hívő jár a Sourp Asdavadzadin- (Miasszonyunk-) templomba a Salibé negyedben, ahol szolgált. Azt állítja, hogy sok hívő érkezett a *kempből*, amelynek pedig megvolt a saját temploma (Sourp Khatch). Mivel azonban az ottani szertartások kizárólag örmény nyelven folytak, a hívek szívesebben jártak át a szomszéd negyed – vagyis Der Nersès – templomába, ahol a prédikációkat törökül tartották.³⁵⁴ Az aintabi származású pap az 1920-as és 30-as évek vallási életének egyéb epizódjait is elmeséli a naplójában, amelyekből látható, hogy az aleppói örmény közegben teljesen hétköznapi volt a török használata. 1933. december 3-i feljegyzésében elmeséli a kilikiai katolikosz segédpüspökének, I. Papkén Gyules-

³⁵² P. S., „Թրքախոսութիւնը [A köztünk élő türköfónia]”, *Jeprad*, 1. évf., 1928. május 30., 93. sz., Aleppó; Antranig Dzarougian, i. m. 91.

³⁵³ Der Nersès Tavukdjian, *Napló* [örményül], gépelt és kiadatlan változat, 546, 551.

³⁵⁴ Uo. 564.

seriennak (1931–1939) az aleppói látogatását, aki törökül prédikált az aleppói *kemp* Sourp Khatch-templomában.³⁵⁵ Másik példa: amikor néhány hónappal korábban az új *ecsmiadzini* katolikosz, I. Khoren által – természetesen örmény nyelven – kiadott bullát felolvasták az aleppói Sourp Asdvadzadzin-templomban, történelmi fontossága miatt lefordították törökre, hogy a jelen lévő hívek is megértsék.³⁵⁶

Ennek ellenére számos örmény értelmiségi és illetékes volt azon a véleményen, hogy meg kell változtatni a helyzetet, és az örményeknek végleg fel kell hagyni a törökül beszéléssel.

Ebben a tekintetben Yervant Odian satíráíró, a népirtás túlélője, aki Konstantinápolyból származott, és ebben az időszakban Egyiptom és Libanon között ingázott, a *Pyunig* egyik 1924-es címlapján megjelent cikkében meghatározta saját identitásának ideológiai és társadalmi körvonalait, mivel ugyanebben az évben a lausanne-i szerződésnek megfelelően megkapta a befogadó országa állampolgárságát, mint minden örmény, akik régen az Oszmán Birodalom állampolgárai voltak, és letelepedtek Szíriában vagy Libanonban. Ez az intézkedés kellemes meglepetést okozott Odiannak:

„Úgy tűnt nekem, hogy megszabadultam egy piszkos és véres kabáttól, és helyette fölvehettem egy tiszta tunikát, amely bár nem volt bíborszínű és dicsőséges, mégis új volt, és makulátlan.”³⁵⁷

Megváltozott a környezet, már nem az Ottomán Birodalomban voltak, Odian példáját másoknak is követniük kellett; kiemelték, hogy innentől kezdve semmi sem indokolja, hogy továbbra is törökül beszéljenek befogadó országaikban, Libanonban és Szíriában. Egy 1924-es *Pyunig*-vezércikk is ezen az állásponton van:

„A Törökország határain kívül élő örmények esetében [a török nyelv használata] semmilyen szükségletnek nem felel meg, egészen egyszerűen ésszerűtlen megőrizni a

³⁵⁵ Uo. 774.

³⁵⁶ Uo. 765. Lévon Nordiguian tanúsága szerint az 1960-as évekig Der Mesrob, az apostoli örmény pap törökül prédikált a Karantén Szentháromság templomában, Bejrútban.

³⁵⁷ Yervant Odian, „Լիբանոնի օրհան [Libanoni vagyok]”, *Pyunig*, 1. évf., 1924. október 4., 57. sz., Bejrút.

múlt visszataszító örökségét [...] Az, hogy ezt a nyelvet kivételesen még beszéljük az örmények körében, hogy megértsék egymást, a sors ironiája.”

Ez a nyelv sok örmény számára az Ottomán Birodalomban átélt legsötétebb idősakra emlékeztetett, azt jelképezte. Egyfelől követelték az elhagyását, másfelől viszont – mint a *Pyunig* vezércikke is aláhúzta – teljes nyugalommal használták továbbra is családi körben vagy akár a templomokban és a politikai pártok gyűlésein, holott „az évszázados szolgaság igájának a jele”³⁵⁸ volt.

Mi több, a török nyelv használatára ebben az időszakban a homogén és egységes örmény közösség létrehozásáért tett erőfeszítésekkel szembeni valóságos fenyegetésként tekintettek. Egy másik *Pyunig*-beli cikk világosan fogalmaz:

„A török nyelvű örmény számára az [örmény] haza képe teljesen homályos marad. Valóban [aki ezt a nyelvet beszél], már tett egy fontos lépést az asszimiláció felé. [...] A török nyelvű örmény lelke csak egy vékony szállal kötődik a nemzetéhez.”³⁵⁹

Másképp szólva, a török nyelv eltűnése immár úgy jelent meg, mint az örmény identitás fennmaradásának és megerősödésének a feltétele:

„Törökök vagy örmények vagyunk? Ha igazán örmények vagyunk, miért rontjuk el ezt a nyelvet, ami természetesen az asszimilációhoz fog vezetni minket?”³⁶⁰

A török nyelv becsmélőinek célzott támadásai: új narratívák az örmények töröknyelvűségéről

Am a rosszalló szavak távolról sem változtattak a valós helyzeten, mert az örmények továbbra is törökül beszéltek családi körben. Ha ezeket cikkeket olvassuk, megállapíthatjuk, hogy keserűen tekintettek a török nyelv használatának a

³⁵⁸ Uo. E témában lásd még: E. Ch. Bedrossian, „Ախտաւորեալ ոյթներ Թրիփոլիի մէջ [Bűnös jelenségek Tripoliban]”, *Nor Pyunig*, 2. évf., 1926. március 3., 84. sz. (201), Bejrút.

³⁵⁹ S. Mehnouni, „Հայերու իդերըն յորքախօսութեան մասին [Az örmény nyelv szerepe és a türköfónia ártalma]”, *Pyunig*, 1. évf. 28. sz., 1924. június 25., Bejrút.

³⁶⁰ S. Silva, „Թուրքերու նոր իրարմաստանի խորագրական փոխանցումը [A török nyelv és diaszpórabeli propagandistái]”, *Nor Pyunig*, 2. évf., 1925. szeptember 9., 35. sz. (152), Bejrút.

sukat „törökországi Athénnek” nevezik az örmény oktatási intézmények jelentős száma miatt. E sok iskola diplomás generációja tökéletesen beszélt örményül, de a mindennapi nyelve a török volt, akárcsak a városbeli honfitársaik többségének. Márpedig ez a szokás fennmaradt az ottomán kor utáni időszakban is, főleg Aleppóban, ahol az aintabi örményeknek erős közössége volt. A korabeli újságok a török nyelv megőrzését főleg az aintabi származású tanítóknak/tanítónőknak, valamint papoknak és lelkészeknek tulajdonították, akik törökül beszéltek az iskolákban és a templomokban.³⁶⁶

Bár minden örmény felekezetnek kijutott a sajtótámadásokból, leginkább a protestáns lelkészeket illették szemrehányással ezekben az években, amiért továbbra is a török nyelvet használták. A szokás a 19. századra nyúlt vissza, arra az időszakra, amikor a nyugati misszionáriusok a protestantizmust terjesztették az ottomán örmények között. Ennek érdekében megtanulták a helyi nyelvet, hogy téríthessenek és kiadhassák e nyelveken a Bibliát. Amikor a misszionáriusok örmény nyelvű közegben működtek, az örményt használták, amikor török nyelvűben, akkor a törököt, amikor pedig kurd nyelvűben, akkor pedig a kurdot. Ez egy hatékony stratégiai eszköz volt, tanításaik így gyorsan terjedhettek. Az örmény lelkészek – akarva, akaratlanul – is ezt a módszert alkalmazták az 1920-as években Aleppóban és Bejrútban. „Ez örmény vagy török istentiszteleti hely?”³⁶⁷ – állt egy újságcikk címében, amely az aleppói Azaziyé negyed örmény protestáns templomában törökül elmondott újévi prédikációról számolt be.

Ezek a nyilvános támadások láthatóan ártottak a célcsoportoknak. Nem lehetett évszázados szokásokat egyik napról a másikra megváltoztatni, de igazolniuk kellett magukat. A török nyelv használatát a népirtás utáni időszakban bűnként állították be, s azoknak, akik nem tudtak a szokás azonnali elhagyásával vezekelni, bűnbánatot kellett tartaniuk, elismerve hibájukat, mentségeket keresve rá. Ilyen körülmények között jelentek meg új narratívák, amelyek bár nem mentették fel a „bűnösöket”, mégis találtak enyhítő körülmé-

³⁶⁶ S. Mehnouni, „Հայերու լիկերը և թրքախոսութեան օգտը [Az örmény nyelv szerepe és a törönyelvűség bűne]”, *Pyunik*, 1. évf., 28. sz., 1924. június. 25., Bejrút; „Թաքախոսութեանը [Fertőzött seb]”.

³⁶⁷ „Հայրողը քալանժողովուրդի շարքումն. Հայրողը քալող թաքախոսի [Az örmény protestánsok figyelmébe. Ez örmény vagy török istentiszteleti hely?]", *Jeprad*, 1. évf., 1928. január 18., 56. sz., Aleppó.

nyeket, s más történelmi szereplők felléptetésével passzív bűnössé változtatták az aktív bűnöst, a török nyelv örmény használóját.

Ebben az időszakban például az örmény sajtóban sok olyan cikk jelent meg, amely a nyugati misszionáriusok szerepét emeli ki a török nyelvnek az Ottomán Birodalom örmény népcsoportjai körében való terjedésével kapcsolatban. Mint láttuk, a térítés volt a misszionáriusok fő célja, és ehhez minden helyi nyelvet megtanultak.

Nyilvánvaló hát, hogy a misszionáriusok tevékenysége a török nyelvű prédikációkon és publikációkon keresztül hozzájárult a töröknyelvűség terjedéséhez az ottomán örmények körében. Az 1920-as években feltűnt narratíva azonban tovább ment, és kategorikusan ezeket a protestáns szerzeteseket tette felelőssé azért, hogy az örmény nyelv használata teljesen eltűnt bizonyos vidékeken, és a török lépett a helyébe:

„Szomorúan kell tudomásul venni, hogy a protestantizmusnak a maraši misszionáriusok általi terjesztése megadta a kegyelemdőfést az örmény nyelv használatának. A protestáns egyház – iskoláin, gyűlésein, örmény betűkkel írt török bibliafordításain keresztül – vágóhídra vezette az örmény nyelvet. Az új nemzedékek immár szégyelltek maraši örmény dialektusban beszélni, az örmény nyelvet már csak az aggastyánok használták.”³⁶⁸

A cikk szerzője szerint hasonló fejlemények történtek a Maraşsal szomszédos városokban, például Zejtunben és Haszanbejlíben is.

Am más szerzők, mint például Avedis Djebedjian, aki maga is örmény protestáns, arra hívják fel a figyelmet, hogy a hiba nem tulajdonítható a misszionáriusoknak. Amikor ezek elkezdtek tevékenységüket az Ottomán Birodalomban, az örmények javarészt már törökül beszéltek a kilikiai régióban, ezért is választották a török nyelvet a helyiekkel való érintkezéshez: „[A misszionáriusok] nem azért voltak ott, hogy a törökül beszélő örményeknek örményt tanítsanak”³⁶⁹ – mondja Djebedjian. Az örmény protestáns körök tehát megpróbálták megcáfolni azt a narratívát, amely szerint a bűnösök a misszionáriusok voltak. Az ő

³⁶⁸ A. Khadents, „Թե՛հնդ Կիլիկիցի հայախոս էր և ոչ ոք [A kilikiai örmények miért nem beszélnek örményül]”, *Jeprad*, 1. évf. 1928. február 15., 63. sz., Aleppó.

³⁶⁹ Doct. A. Djebedjian, „Az Aleppói Kollégium tárgyában. Nyílt levél Doct. Boghossianak [Հայկի Գոլթի շուրջ. Բաղնամական Տոթ. Դոդոսյան]”, *Jeprad*, 2. évf., 1928. július 18., 117. sz., Aleppó.

narratívájuk szerint a kilikiai régió örményeinek évszázadra visszatekintő török nyelvűsége az ottomán hatóságok általi elnyomás miatt alakult ki: „*Őseink az erő vagy a kényszer hatására fokozatosan nyelvet váltottak*” – írta Djevedjian.³⁷⁰

Bár ez az érv történelmileg nem volt megalapozott, a kor sok főszereplője osztotta. Ez az új narratíva jól beleilleszkedett a népiértés utáni örmény retorikába, amely hajlamos volt sötétben beállítani az ottomán múltját, és az örmények birodalombeli múltját állandó és szisztematikus elnyomásnak tekintette. A vélemény egyik legjelentősebb képviselője Papken Gyulesserian érsek volt, a kilikiai katolikosz későbbi segítője. Maga is Aintabban született, és bizonyos nyugtalansággal figyelte a kilikiai örmények és főleg az aintabi honfitársai ellen intézett nyilvános támadásokat. Az aleppói *Szuriahaj Darekirk* című folyóiratban 1925-ben megjelent tanulmányában („*Bref aperçu sur l’histoire des Arméniens de Aintab: Aintab, les Arméniens, la langue*”) az aintabi örmények töröknyelvűségét történelmileg közelítette meg:

„A törökök sarcolásai és üldöztetései annyira erőszakosak voltak, hogy az örmény nyelvű Aintab török nyelvűvé vált, hasonlóan más örmények lakta kis-ázsiai nagyvárosokhoz. Az aintabi örmény nyelvhasználatnak a kegyelemdőfést a janicsárok adták meg, akiknek szokása volt kivágni azoknak a nyelvét, akik örményül beszéltek.”³⁷¹

Ezt a narratívát gyorsan elfogadták, a korszak számos értelmiségijének és közösségi szereplőjének a hitvallásává vált, amikor szóba került a szíriai és libanoni örmények töröknyelvűségének kérdése.³⁷²

Árvaházak Libanonban: megalkotni az örmény nyelv használóit

Fontos aláhúzni, hogy az ottomán korszak és a népiértés utáni új örmény társadalom létrehozására irányuló erőfeszítések diaszporikus környezetben történtek. Másképp szólva, a helyi szereplők nem részesülhettek az állami intéz-

mények – például az oktatási rendszer, a hivatalos médiumok, a történetírás, a múzeumok – támogatásában, amelyek egy központosított nemzetállamban a nemzeti újjáépítés küldetését magukra vállalták. Szíriában és Libanonban az örmény vezetőknek a közösség erejére kellett számítaniuk, hogy érzékenyítsék és mozgósítsák a közvéleményt. Tudatában voltak, hogy az ebben a két országban az 1920-as években kialakított örmény iskolarendszer elsőrendű szerepet fog játszani e kérdés megoldásában.

Az új kezdet reménye azon a több ezer gyermek nyugodott, akik az 1920-as és 30-as években e befogadó országok örmény iskoláiba jártak. E sok tanuló között pedig volt egy emblematisztikus csoport, amelynek a léte egyszerre volt a népiértés legmegrendítőbb jele és a nemzeti feltámadás jelképe: az árvák.

Több ezer árva volt főleg Libanonban, akik több mint húsz árvaházban éltek szerte az ország területén. A közösség vezetői az árvaházakra úgy tekintettek, mint valóságos szentélyekre, amely humanitárius funkcióján felül legfőbb célja az új örmény ember létrehozása, aki kötődik az identitásához. A hivatalos örmény közbeszédben valóban úgy emlegették ezeket az árvákat, mint a nemzeti újjáépítés folyamatának alapelemét, s az árvaházból való kikerülés után fontos közszerepben akarták őket látni. Megjegyezhetjük hát, hogy a török nyelv használata elleni küzdelem az árvák nevelésének is a része volt, hogy az ügy későbbi buzgó aktivistáivá tegyék őket.

„*Ha szeretnétek megfelelni a belétek vetett reménynek, szeretnetek kell a nyelveketek és irodalmatokat, tisztelnetek, odaadóan szeretnetek kell nemzeti hagyományaitokat, és élni az előttetek álló lehetőséggel.*” Ez a részlet egy rövid beszédből származik, amelyet Nigol Aghpalian tartott Jbeilben/Büblösban, a Near East Relief árvaházban az árvák előtt 1924 szeptemberében.³⁷³ Aghpalian, aki az örmény irodalom kiváló szakértője, pedagógus és az Örmény Köztársaság oktatási minisztere volt 1919-ben, azok közé az értelmiségiek közé tartozott, akik főszerepet játszottak Libanonban a két világháború közötti időszak örmény kultúrájának és identitásának megújításában.³⁷⁴ Aghpalian és a kor

³⁷³ S. Kéchichian, „Մ. Նիկոլ Աղբալեանի իրաւնախօսութիւնը [Monsieur Nigol Aghpalian előadása]”, *Doun*, 3. évf., 1924. szeptember, 25. sz., Jbeil, 34–35.

³⁷⁴ Nigol Aghpalian az egyik alapítója volt a Hamazkayin Djemaran iskolának (ma Melankton és Haoig Arskanian Djemaran) Bejrútban, 1930-ban. Ez az oktatási intézmény, amely a legjobb örmény tanárokat alkalmazta, meghatározó szerepet játszott a diaszpóra és különösen a libanoni örmények egyesületi, kulturális és ideológiai életében. Diplomások egész sora került ki innen, akik közül sokan fontos közösségi pozíciókat foglaltak el Libanonban és máshol, hűen követve az intézményalapítók

³⁷⁰ Doct. A. Djebedjian, Nyílt levél, *Jeprad*, 1. évf., 1928. január 25., Aleppó.

³⁷¹ Kevork Sarafian (ed.), Պատմութիւն Այնտապի Հայոց [Az aintabi örmények története] (1. kötet), Los Angeles, 1953, 5.

³⁷² Még ma is születnek olyan tudományos munkák, amelyek szerzői továbbra is azt az elméletet hirdetik, hogy az Ottomán Birodalom örmény népcsoportjai erőszak és a központi hatóságok által folytatott szisztematikus asszimilációs politika hatására váltak török nyelvűvé.

többi értelmiségije és közösségi vezetője nagy valószínűséggel észrevették az árvák mély kötődését az örmény nyelvhez és elköteleződésüket az egyesületi élet iránt. Ebben pedig annak bizonyítékát látták, hogy az örmény kulturális, ideológiai és identitás-tér újjáépítése kezdi meghozni a gyümölcsseit, s az árvaházakban egy új ember kezd kialakulni; ez a több ezer gyerek az anyyira várt változás csíráit hordozta magában.

A nyelv kérdéséről II. Szahag kilikiai katolikosz egyértelműbben fogalmazott, amikor a *Doun* újság (amely Jbeil/Büblös árvaháza árváinak kiadásában jelent meg) szerkesztőségének 1924. szeptember 15-én küldött levelében először a bábeli torony bibliai történetét idézi fel, amelynek a felépítése a nyelvek sokfélesége miatt nem lehetett sikeres; ez a tény okozta a torony építőinek zavarát és egyet nem értését. A katolikosz szerint a nyelvek sokfélesége nem egyetlen oka volt ennek a sikertelenségnek; hozzá kell venni az ideológiai és szellemi különbségeket is, amelyek burkoltan megemlítenek a Bibliában, s amelyek maguk is „*a nyelvek sokféleségének természetes következményei voltak*”.³⁷⁵ Majd hozzátette: „*Nézzetek szét, és látni fogjátok, hogy az arabul, törökül és kurdul beszélő örmények csak félig örmények. Vegyétek számitásba ezt aényt, hogy a ti »Doun«-otok [iskolátok] által végzett munka ne maradjon befejezetlen, mint a bibliai toronyé.*”³⁷⁶

A korszak közösségi vezetőinek és értelmiségijeinek kísérlete, hogy az árvákat a nemzeti újjáépítés folyamatának főszereplőivé tegye, sikerrel járt. Sok árva, amint kikerült az intézményekből, aktív tagjává vált az örmény egyesületek valamelyikének. Ebben az időszakban a libanoni örmények újjáépítették egyesületi életüket társadalmi és kulturális terek létrehozásával, amelyekben együtt tudták kifejezni magukat. Az egyes negyedek örményei *agoumpok*ban ('klub') találkoztak, ahol kulturális, politikai és egyesületi tevékenységet folytathattak. Számos felnőtt árvának ez a hely pótcsaláddá vagy egy második

által kijelölt kulturális és ideológiai utat. Mindmáig nem születtek tanulmányok ennek a libanoni örmény intézménynek a szerepéről, de más iskolákról – mint például a Havagimian-Manougian (Bejrút, alapítva 1947-ben), Tarouhi Hagopian (Bejrút, 1939), Melkonian (Ciprus, 1926), a katolikus szeminárium (Antélias, 1930) – sem, amelyek pedig alapvető szerepet játszottak az új örmény identitás megerősödésében és terjedésében, amelyeknek, mint láttuk, az ottomán örmények régi kulturális életével való szakítás a lényeges eleme volt

³⁷⁵ II. Szahag kilikiai katolikosz, „Սիսիդիանուսարապետնութաշակերտական „Տոնի”, Ճիսիյիլիանիլեանորաւնի [A jbeili Amerikai Árvaház „Doun”-jának kedves építői], *Doun*, 3. évf., 1924. szeptember, 25. sz., Jbeil, 4–5.

³⁷⁶ Uo.

otthonná vált, ami megvédte őket a marginalizálódástól. Az árvaházaknak az örmény társadalom új alapokon és új tájékozódási pontok szerint való átszervezésében és szerkezetátalakításában játszott szerepéről szóló tanulmányok hiányában az egykori növendékek hosszú listájára hagyatkozhatunk, akik az 1930-as évektől fontos posztokat töltöttek be a szíriai és libanoni örmény közösségekben. Nagy hatást gyakoroltak környezetükre, mivel közülük sokan azonnal bekapcsolódtak a közösségi életbe, és aktívan részt vettek a hivatalosnak tekintett identitás és kultúra létrehozásában. Voltak köztük tanítók (főleg történelem, örmény nyelv és irodalom tantárgyakból), kulturális egyesületek, sportegyesületek vagy politikai pártok felelősei, írók, újságírók és szerzetesek.³⁷⁷

Itt fontos kiemelni, hogy az örmények Szíriába és Libanonba telepedésének első éveiben a hatóságok külső eszközöket is igénybe vettek, hogy a menekültek csoportjait kulturális és identitás-változásra bírják. A menekülttáborokban tartózkodó értelmiségiek – például közösségi felelősök vagy iskolaigazgatók – közül kevesen gondolták azt, hogy az új libanoni örmény társadalomban az örmény nyelv előnyben részesítése miatt a török nyelvnek véglegesen el kellene tűnnie. A segítségükre voltak olyan nyomásgyakorló eszközök, mint a sajtó, a nyilvános előadások, az oktatási intézmények, a templomok, de ezek mind kívülállóak maradtak a *kemp* társadalmában. Márpedig megváltoztak a paraméterek, és mélyen átalakult a közösségi tér, amikor az árvák generációja felnőtt és bekapcsolódott a közösségi életbe. Ezek a fiatalok a nemzeti megújulás ideológiájának a képviselői voltak, és megpróbálták alkalmazni azokat az identitás-felfogásokat, amelyek átvitták őket az árvaházi éveik alatt. Sok fiatal árva a menekültek között élt, először a *kempe*kben, majd az új városi negyedekben, s ezáltal közvetlen kapcsolatban voltak azzal a társadalmi környezettel, amelynek az újjáépítésén a nemzeti elit dolgozni kezdett.

³⁷⁷ Példaként említsünk néhány nevet: Hajgasen Uzunian, Karnig Panian, Sisag Varjabedian, Antaranig Dzarougian, Nersès Pakhdigian érsek, Hajgazun Japoudzsán, Szuren Antoján, Missak Manusjan, Harutyun Galents, Philippe Zakarian, Hovhannès Chahinian, Houchig Santourian érsek, mindannyian közel-keleti árvaházakban nevelkedtek (Szíria, Kilikia, Libanon, Isztambul). Számos kaukázusi intézményből kikerülő árva később szintén híres személy lett Szovjet-Örményországban: Hovhannès Chiraz, Kourkèn Mahari, Khatchig Tachdents, Soghomon Darontsi, Naíri Zarian, Mgrditch Armen, Achough Chahèn.

Következtetés

Ha meglátogatjuk ma a libanoni Burzs Hammoud örmény negyedét, könnyen felfigyelhetünk az örménység nyilvánvaló jeleire: Örményország háromszínű zászlójára, örmény nyelvű cégérekre – bár számuk csökkenőben van –, örmény nyelvű beszélgetésekre stb. Azok a gyerekek, akiket délután kijönnek a negyed örmény iskoláiból, jórészt már az 1921 után Libanonba telepedett örmények ötödik nemzedékéhez tartoznak. Első látásra megállapíthatjuk, hogy őseik töröknyelvűsége vagy dialektushasználata teljesen eltűnt, az új nemzedékek már örményül beszélnek.

Ám még mindig hallhatók ennek nyomai, mert Burzs Hammoudban, akárcsak máshol Libanonban, találunk olyan harmadik vagy negyedik generációs libanoni örményeket, akik tudnak törökül, de legalábbis vannak fogalmaik erről a nyelvről, ugyanis valamilyen módon jelen volt a családjaikban vagy környezetükben. Egy másik példa a török televíziós csatornák műsorainak a népszerűsége sok helyi örmény család körében. A 2000-es években Burzs Hammoud önkormányzata – a negyedben meghatározó Dasnakcutjun párt kezdeményezésére – kampányt hirdetett a libanoni örmények körében a török csatornák nézése ellen. A szokást újságcikkekben és matricákon bélyegezték meg, és egy nagy kábeltelevíziós hálózatot is létre akartak hozni, amely az önkormányzat ellenőrzése alatt az egész Burzs Hammoudot lefedte volna. Az egyik cél az volt, hogy minden török televíziós csatornát töröljenek a csomagból. A parabolaantennákat már fel is szerelték, de a terv végül is nem sikerült, a témánkon kívül eső okokból. Ez az epizód nem arról árulkodik, hogy a nyelvi uniformizálás folyamata nem érte el teljesen a célját?

Elegendő arra emlékeztetni, hogy állami intézmények híján az örmények csak közösségi forrásokkal rendelkeztek a libanoni örmény társadalom újjáépítéséhez. Azonban azt is számításba kell venni, hogy a libanoni állami rendszerben az örmény iskolák jelentős mozgástérrel rendelkeztek az örmény nyelv és történelem tanításában. Márpedig észrevehetjük, hogy ugyanebben az időszakban – a történelem fintora, érdemes kiemelni – az Atatürk által irányított új török állam szintén küzdelmet folytatott minden ellen, amit archaikusnak és primitívnek tartott az ottomán örökségben: a török hatóságok ebben az időben kényszerítették az embereket a fez és a turbán elhagyására és helyette széles karimájú kalap viselésére, az arab betűs ottomán ábécét latin ábécére

cserélték, és megbélyegezték a *şarki* (keleti) zenét stb. Ez az állam által irányított, törvényekkel és rendeletekkel előírt kulturális forradalom mélyen megbolygatta az új, ottomán kor utáni török társadalmat. Intézményesített forradalom nem következhetett be a szíriai és libanoni örményeknél, a változás gyorsítása érdekében alkalmazott módszereik így hát kevésbé voltak hatékonyak. Akárcsak minden felülről kezdeményezett forradalom esetében, a szíriai és libanoni örmények retorikája sem igen tért el a többitől, már ami a morálizáló, sőt agresszív stílus használatát illeti.

A kemalista Törökországban vagy más nemzetállamokban a váltás és a régi örökséggel való szakítás leginkább a „modernizáció” és egy „civilizált” társadalom létrehozása nevében történt, az örmények esetében viszont a népi emléke és a török-ottomán világból való kiszakadás szándéka volt a fő motíváció – mivel akkoriban az egész ottomán időszakot a rettegés és a félelem időszakaként ábrázolták. Bár ez a két fogalom ideológiai kötőanyagot és alapelemet jelentett a nemzeti újjáépítés folyamatában, a „modernizálás” célja burkoltan itt is jelen volt. A változás főszereplői néha a török-ottomán múlttal való szakítás álcája mögé bújtak, hogy „modernista” koncepciókkal álljanak elő. Összegezve, a fejezetben vizsgált uniformizálási folyamatban a töröknyelvűség csak az egyik – bár valószínűleg a legfontosabb – jellemzője volt annak az örökségnek, amelytől az ellenzői szerint meg kellett szabadulni, mivel azt szerintük ráerőltetették az örményekre, vagy mert egyszerűen archaikus sajátosság volt. Hozzá kell tennünk, hogy ebben az időszakban az örmény dialektusok elhagyását is szorgalmazták, hogy helyet adjanak a hivatalos, nyugati örménynek, vagy azt javasolták, hogy ne játsszanak vagy énekeljenek túlságosan keletinek tartott dallamokat, még ha a szövegük néha örmény is volt.

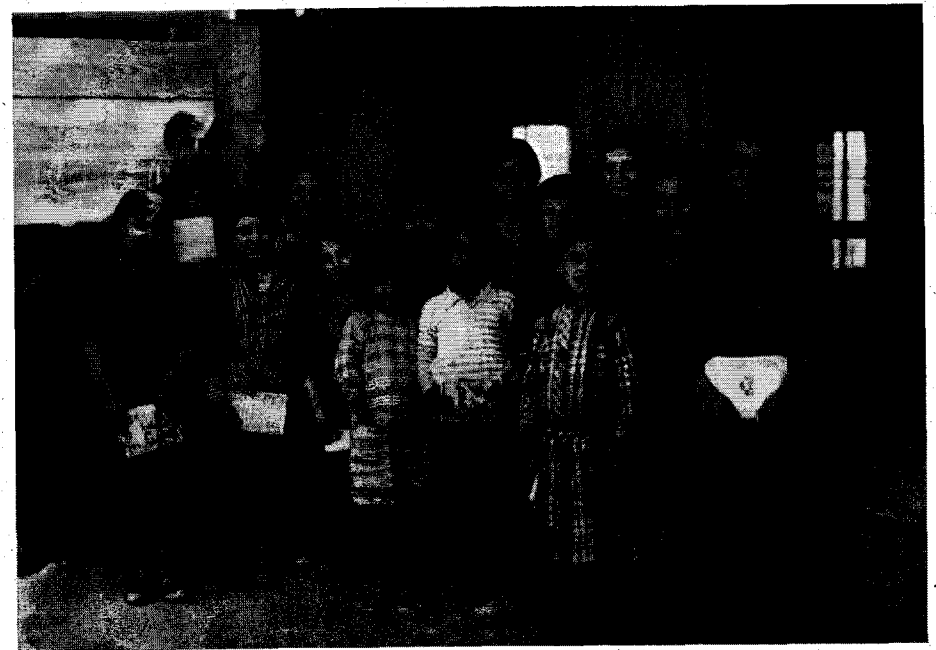
Az 1920-as években elindult újjáépítési folyamat erőteljesen érintette a szíriai és libanoni örmény társadalmat. Láttuk, hogy az ottomán örökség emlékei még ma is felfedezhetők. A valóságban ezek csak a múlt nyomai: az új közel-keleti örmény társadalomnak, főleg a menekültek első nemzedékének távozta után, teljesen más felfogása van az ottomán világról és saját ottomán örökségről, amelyet erőteljesen befolyásoltak az 1920-as években az örmény közönségen belül kialakított koncepciók. Az uniformizálási folyamat véget vetett a menekültek nemzedékére jellemző kulturális sokszínűségnek, ők ugyanis az Ottomán Birodalom különböző területeiről érkeztek. Ez a folyamat – bár, főként a töröknyelvűség rovására, megszilárdította az örmény nyelv helyét – el

fogja szakítani az új örmény nemzedékeket ottomán birodalombeli őseik örökségének számos jellegzetességétől; a szülőföld emléke és kultúrája, a dialektusok, az ottomán örmények helyi történetei valószínűleg el fognak halványulni. És ha a leszármazottak még úgy is döntenének, hogy felidézik őseik ottomán múltját, az 1920-as évek ideológiájához híven minden bizonnyal e történetek közül a legsötétebbeket (mészárlás, deportálás, erőszakos térítés) fogják kiemelni, vagy – éppen ellenkezőleg – az ellenállás, az ottomán rendszer elleni örmény felkelések dicsőséges tetteire fogják helyezni a hangsúlyt.

Libanon az 1920-as évek elején. A kép egy harputi/kharperti örményeknek szervezett természetjárás közben készült.

Forrás: Jorge Zaven Kurkdjian gyűjtemény, São Paulo, Brazília

Örmény iskolás gyermekek az aleppói menekülttáborban az 1920-as években.

Fénykép: Vartan Derounian.

Forrás: Tekeyan kulturális központ, Bejrút

Forrásjegyzék

Levéltári források

AGBU Központi Archívum (Kairó)

Aleppó-akta, levelezések 1920. június – 1922. március, levél az aleppói ágazattól a központba, 1920. március 17., 1920. május 4., 1920. április 1., 1920. július 14., 1920. október 10., 1920. november 4., 1920. december 7., 1921. március 15., 1921. május 11. Damaszkusz-akta, 12. sz., 1910. július 21. – 1931. március 26., levél a damaszkuszi ágazattól a központba, 1919. június 20.

Aleppói Örmény Egyházmegye Archívuma (Aleppó)

„Առաջնորդարան, թղթակցութիւն, տնտրակ թիւ 20 [Aleppó egyházmegye, levelezés, 20. kötet]”. 178. sz. levél (173.), a Vöröskereszt Társaság igazgatóságának címezve, 1919. július 30., Aleppó.

ACC // Kilikiai Katolikoszátus Levéltára, Antelias (Libanon)

- 5/1. sorozat, Bejrút / Burzs Hammoud (1918–1940), Dohmuni 95/52. sz. levele II. Szahag katolikosznak, Bejrút, 1924. február 26.
- 5/1. sorozat, Bejrút / Burzs Hammoud (1918–1940), Mgr Dohmuni 95/66. sz. levele az Örmény Nemzeti szövetségnek, Bejrút, 1924. március 7.
- 5/1. sorozat, Bejrút / Burzs Hammoud (1918–1940), Dohmuni levele II. Szahagnak, Bejrút, 1925. december 18.
- 5/1. sorozat, Bejrút / Burzs Hammoud (1918–1940), Dohmuni 615. sz., a Libanoni Örmény Politikai Tanácsnak benyújtott lemondólevele, Bejrút, 1928. október 15.
- 5/1. sorozat, Bejrút / Burzs Hammoud (1918–1940), Mgr Dohmuni 496. sz. levele II. Szahagnak, Bejrút, 1926. január 25.

ABN // Archives of Nubarian Library [Nubár Levéltár], Párizs

- „Mikayel Natanian levelezése”, 1914 decembere – 1919 októbere, 14. sz. levél, Natani-
antól Vahan Malezian részére, Damaszkusz, 1919. június 12.
- „Rapport annuel illustré de l'Office International Nansen pour les réfugiés. Représen-
tation en Syrie et au Liban, 1934”, írta Georges Burnier, 1.
- A Bejrúti Szövetség levele a Párizsi Központi Tanácsnak, 1932. szeptember 15.
- A Központi Tanács jegyzőkönyve, 90. ülés, 1927. március 5., Párizs, 426.
- Dr. Melkonian levelezése, Dr. B. Melkonian 138. sz. levele az Örmény Nemzeti Kül-
döttség (DNA) elnökének, Bejrút, 1923. március 11., 4.
- G. Burnier jelentésének kivonata, 1927. február 12., 6.; ABN, az egyiptomi bizottság
levele az aleppói bizottságnak, 1927. július 7.
- G. Sinapian, Az Unió központi tanácsának ügyvezető igazgatója 10060. sz. levele T.
F. Johnson őrnagynak, Párizs, 1929. szeptember 4.
- H. Topdjian levele az UGAB Központi Bizottságának, Bejrút, 1932. március 30.
- H. Topdjian levele Vahan Maléziannak, Bejrút, 1932. június 17.; H. Topdjian levele
V. Maléziannak, Bejrút, 1932. július 18.
- Lettre, Ref. SAC, 1, 1931, „Rapport par le délégué en Syrie du Haut-Commissariat
pour les réfugiés sur le progrès de l'établissement des réfugiés arméniens en Syrie,
en 1930”, 1930, 3.
- Levél Dr. Khayigiantól Dr. Melkonian részére, Bejrút, 1922. április 25.
- Malézian 21049. sz. levele Damadiannak és Topdjiannak, Párizs, 1932. szeptember 27.
- Malézian 21524. számú levele Damadiannak és Topdjiannak, Párizs, 1932. november 18.
- National Delegation Archives, 1–15, 1919. február–márciusi levelezés, Zabel Yessayan
„La libération des femmes et enfants non-musulmans en Turquie” c. riportja, 1919.
- Nemzetközi Nansen Menekültügyi Hivatal, Örmény menekültek telepítése Szíriába
és Libanonba, a Hivatal képviselőjének 1932-es jelentése, C.A.34.1933, 7.
- Pachalian levele Johnsonnak, Párizs, 1929. március 15.
- T. F. Johnson levele V. Maléziannak, Genf, 1934. november 13.
- SDN // Népszövetség Levéltára [League of Nations / Société des Nations], Genf
(Kairó), „Bejrút, 1931–1933”, A Szövetség Bejrúti Bizottságának 964. sz. levele az
Egyiptomi Regionális Bizottságnak, 1935. szeptember 16.
- (Kairó), Bejrút, 1933–1935, a Szövetség Bejrúti Bizottságának 239. sz. levele az Egyip-
tomi Regionális Bizottságnak, 1933. május 23.
- (Kairó), Szíriai és Libanoni Tanfelügyelőség, 1934. szeptember 1. – 1935. augusztus
20., M. Nathanian levele az Egyiptomi Regionális Bizottságnak, Bejrút, 1935.
február 18.
- 1926, SC/AC/1-1926, „Armenian sub-committee of the advisory committee for refu-
gees”, az első, 1926. november 6-án, Párizsban tartott tanácskozás jegyzőkönyve,
Párizs, 1.

- A.48.1927.VIII, „Régugiés russes et arméniens: rapport à la huitième session ordina-
ire de l'Assemblée”, 1927. szept. 5., Genf, 5.
- CADN // Diplomáciai levéltárak központja [Centre des archives diplomatiques de
Nantes / Center of Diplomatic Archives of Nantes], Nantes
- Ankara fond 2. sorozat, sz. 73., levél Weygandtól a Külügyminisztérium részére,
Párizs, 1923. november 8., Bejrút.
- Ankara fond, 177. sz., 127. sz. levél Jesse Curelytól Poincaréhoz, 1924. március 15.
- DPAS, B 32936, a szíriai és libanoni főbiztos levele a külügyminiszternek, Bejrút,
1927. december 28.
- m. S-L. 1er v., b.d., sz. 2529, levél (no. 59) Ronflardtól Henri de Jouvenel részére
(Haut-Commissaire en Syrie-Liban), 1926. április 18., Adana
- m. S-L. 1er v., sz. 1782, Turquie, compte-rendu de rends., 21. sz., 1924. április 19.,
exemplaire sz. 19, „Expulsion des chrétiens de la région de Diarbekir”
- m. S-L., 1er v., b.d. 2544. sz., 375. sz. levél, 1929. december 22., Bejrút, 2.
- m. S-L., 1er v., sz. 1782, Turquie, compte-rendu de rends., 57. sz., 1925. január 17., Bejrút,
exemplaire sz. 17, „Minorités: situation de chrétiens de Diarbekir”
- m. S-L., 1er v., sz. 1782, Turquie: compte-rendu de rends., 27. sz., 1924. május 31.,
exemplaire sz. 19, „Vexations contre les éléments non-turcs: la déportation des
chrétiens de Diarbekir”
- m. S-L., 1er versement, cabinet politique, sz. 996, Armée du Levant, 2e division, SR,
„mouvement des immigrés en Syrie” az 1922 és 1923. december 15. közötti időszakból.
mandat Syrie-Liban, bureau diplomatique, levél az ANU-tól Gouraud részére, 1922.
március 3., Aleppó
- Szíria-Libanon mandátum 1. részlet, Politikai Kabinet, 573. sz., „Rapport sur la situa-
tion des colonies d'Arméniens immigrés dans le sandjak de Damas” [Jelentés a
Damaszkuszi Szandzsákba bevándorolt örmény kolóniák helyzetéről], 1929. szeptem-
ber, 2.
- Szíria-Libanon mandátum 1. részlet, Politikai Kabinet, sz. 573, „Note au sujet des
Arméniens”, írta Demange zászlóaljparancsnok, az SRRL vezetője, Bejrút, 1929.
október, 7.
- Szíria-Libanon mandátum, 1. részlet, Politikai kabinet, 573. sz. „Rapport sur la situa-
tion des colonies d'Arméniens immigrés dans le sandjak de Damas”, 1929. szeptem-
ber, 1.
- Szíria-Libanon mandátum, 1. részlet, Politikai Kabinet, 573. sz. „Note au sujet des
Arméniens”, írta Demange zászlóaljparancsnok, az SRRL vezetője, Bejrút, 1929.
október 3.
- Szíria-Libanon mandátum, 1. részlet, Politikai Kabinet, 573. sz., „Rapport concer-
nant les Arméniens du vilayet d'Alep, envoyé par le chef de bataillon Couvert,
chef du service des renseignements du vilayet d'Alep, au chef du service de ren-

- seignements de l'état de Syrie, Alep [Jelentés az Aleppói Vilajet örményeiről, küldte: Couvert zászlóaljparancsnok, az Aleppói Titkosszolgálat vezetője, címet: A Szíriai Titkosszolgálat vezetője], Aleppó, 1929. szeptember 28., 2.
- MAE // Franciaország Külügyminisztériuma [Ministère des Affaires étrangères / Ministry of Foreign Affairs], Párizs
- 371/10195, Pol. Kelet-Törökország, 1924. levél (no. 20605/24) a Gyarmati Hivataltól, 1924. május 1., 44–45.
- 371/9056, Pol. Eastern-Syria, 1923, Satow bejrúti főkonzul 56. sz. levele, Foreign Office, 1923. április 24.
- Levant 1918–1940, Örményország, 21. kötet, Francia Főbiztosság, 694. sz. rendelet, aláírta Ponsot, 1926. december 31., Bejrút
- Levant 1918–1940, Örményország, Annexe I du rapport du Dr F. Nansen [Örményország, Dr. F. Nansen jelentésének I. függeléke], SDN, BIT, juillet 1925, „M. Carle jelentése a szíriai örmények helyzetéről”, 224.
- Levant 1918–1940, Örményország, 19. kötet, Berthelot levele a Bejrúti Főbiztosságnak, 1926. május 20., Párizs
- Levant 1918–1940, Örményország, 19. kötet, Reffye ideiglenes főbiztos 629. sz. levele a külügyminiszternek, 1926. október 12., Bejrút
- Levant 1918–1940, Örményország, 24. kötet, „Note pour la constitution de l'Office national des réfugiés en Syrie et au Liban”, Pierre Le Nail, 1930. november 1., Párizs
- Levant 1918–1940, Örményország, 24. kötet, 147. sz. távirat, Ponsot-tól a külügyminiszternek, 1930. március 6., Bejrút
- Levant 1918–1940, Örményország, 24. kötet, Jude általános orvos, egészségügyi és közegészségügyi főfelügyelőjelentése az ideiglenes főbiztosnak, 1930. június 26., Bejrút
- Levant, 1918–1940, Törökország, 258. kötet, 27. sz. levél Graulle-tól Weygandnak, 1924. február 14., Mersin.
- Levant, 1918–1940, Törökország, 260. kötet, egy levél utóírat (no. 222) Chambrun-tól, Törökország francia nagykövetétől Briandnak, 1929. augusztus 5., Konstantinápoly
- SHAT // Védelmi Minisztérium Levéltára [Service historique de l'Armée de terre = Defense Ministry archives, Vincennes, France]
- 4H 148/1A, A hadsereg vezérkara, 720 9/11, „Note au sujet des articles relatifs à la Syrie parus les 4 et 6 mars 1924, dans le journal l'Humanité” [Jegyzet az *Humanité* 1924. március 4-én és 6-án Szíriával kapcsolatban megjelent cikkeiről], par Weygand, 1924. március 6.

Sajtóforrások

- „Չբօսաւայրերու մէջ հայերէն երգերը արգիլուած [Az örmény dalok betiltása a szórakozóhelyeken]”, *Giligia*, 1. évf. 131. sz., 1919. szeptember 12., Adana.
- „Որբերուն դաստիարակութիւնը [Az árvák oktatása]”, (vezércikk), *Djagadamard*, 105. sz. 1919. március 14., Isztambul.
- „Des mœurs dans le *kemp*” [Erkölcök a kempben] (vezércikk), *Pyunig*, 1. évf. 46. sz., 1924. augusztus 27., Bejrút.
- „La décadence des mœurs” [Az erkölcsök hanyatlása], *Nor Pyunig*, 4. évf. 141. sz., 1926. július 24., Bejrút
- „Աղանդային շարժումը քրիստոնցական հայրերի միջև [A szekták működése a szíriai örmények között]”, *Jeprad*, 1. évf. 41. sz., 1927. november 23., Aleppó
- „Աղանդաւորութիւնը եւ աղանդաւորները [A szekták és a szektatagok]”, *Jeprad*, 1. évf. 89. sz., 1928. május 16., Aleppó
- „Եփրատի սաներուն [Az Eufrátesz növendékeinek]”, 1910. április, Հասկարաւ Բրօֆ. Տ.Կ. Լիւլենտանի (Բագրատ). գրական վաստակը եւ 1915-ի բանտի յուշերը [Prof. D.G. Lulejian műveinek és 1915-ös börtönmemoárjának antológiája], Crown Printing, Fresno, 1955
- „Թարախտովքը [Gennyes sebj]”, *Jeprad*, 1. évf. 59. sz., 1928. január 28., Aleppó
- „Թուրք լեզուն հայ բերաններուն մէջ [A török nyelv az örmények szájában]”, (szerkesztőségi írás), *Darakir* (napilap), 1. évf. 30. sz., 1919. január 29., Aleppó.
- „Իմաստասխանս [A válaszom]”, *Jeprad*, 1. évf. 62. sz. 1928. február 11., Aleppó
- „Կարծիքի ազատութիւն [A véleménye szabadsága]”, (1912. május 10.), (*Hovhannes Bujicanian, Complete Works*)
- „Հ. Յ. Դաշնակցութեան վեցերորդ Բնիհանութիւն Ժողովին որոշումները [Az ARF Hatodik Világkongresszusának döntései]”, 1542-37. dokumentum,
- „Հայրողքական ժողովուրդի շարժումներն. Հայրողքաբարոյաբանութիւն [Az örmény protestánsok figyelmébe. Ez örmény vagy török istentiszteleti hely?]", *Jeprad*, 1. évf. 56. sz., 1928. január 18., Aleppó
- „Փրկենք վաղուան հայերը [Mentsük meg a holnap örményeit]”, *Azadamard* (napilap), 1919. május 9., 9. évf., 101. sz. 1922, Isztambul.
- A. Khadents, „Թիւնդիկի կեցիկն հայախօսէլեղած [A kilikiai örmények miért nem armenofónok]”, *Jeprad*, 1. évf. 63. sz. 1928. február 15., Aleppó
- A. Leylani, „Տպաւորութիւններ Հալապէն [Aleppói benyomások]”, *Husaper*, 86. sz. 1919. október 12., Kairó.
- *Arev* (örmény újság), 10. évf., 1701. sz., Kairó, 1924. szeptember 30.
- Chituni, „Պր. Սհարոնեանի բանախօսութիւնը ճրագալոյցի իրիկունը [Mr Aharonian beszéde a Lámpagyújtás estéjén]”, *Nor Giank* [Új Élet], 95. sz. 1919. január 22., Isztambul.

- D.G. Lulejian, Ուսանողին զաղափարականը (Բանախօսութիւն մը, 1912-ին) [Egy hallgatói ideológia (1912, előadás)], Yeprad Printers, Harput, 1913, 6. (a füzet egy másik műhöz csatoltan jelent meg: Henry Wadsworth Longfellow, Իվանճելին, Արատեան սիրավէպ մը [Evangeline. Acadie meséje], ford. D.G. Lulejian, Yeprad Printers, Harput, 1913)
- Diran Tcherakian levele Museg Szeropjan atyának, 1904. március 14., Adana, in Museg Szeropjan, Ինքնակենսագրութիւն [Օնէտրայշ] (kiadatlan), folio 1, 151.
- Dr. A. Djebedjian, „Az Aleppói Kollégium tárgyában. Nyílt levél Doct. Boghos-siannak [ՀայկաիԳօլէժիչնութեան. ԲացնամականՏօրթ. Պօղոսեան]”, *Jeprad*, 2. évf. 117. sz., 1928. július 18., Aleppó
- Dr. A. Djebedjian, Nyílt levél, *Jeprad*, 1. évf., 1928. január 25., Aleppó
- E. Ch. Bedrossian, „ԱխտաւորեւրելոյթներԹրիփօլիիմէջ [Bűnös jelenségek Tripoliban]”, *Nor Pyunig*, 2. évf. 84. sz., 1926. március 3., Bejrút
- G. Aharonian, „Ածան ազգասիրութիւն մը [Rossz minőségű hazafiság]”, *Gili-gia*, 1. évf., 108. sz., 1919. augusztus 14., Adana
- G. Varbedian, „Նուիրական խլեակներ [Megmaradt áldottak]”, *Tashink*, 1832. sz. 1919. január 2., Izmir.
- Garo Balian, „Մեր ատելութիւնը [Gyűlöletünk]”, *Houssaper*, 4. évf., 30. sz., 1918. június 12., Kairó.
- H. Adjemian (ed.), Ուրոյն տեղագրութիւն Չմշկածագ զաւառի – Թումայ Մեզիրի [Çemişgezek kerület különleges beszámolója – Touma Mezireh], 5. sz. [kiadatlan], Boston, 1951
- H. Haroutyunian levele Aram Andoniannak, 1908. december 7., Harput. Երկեր [Telgadintsi művei], Cilician Catholicosate press, Antelias, 1992
- H. Mamurian, „Լուծելի խնդիրներ [Solvable problems]”, *Tashink* 1859. sz. 1919. február 4., Izmir.
- Haïg-Aram, „ՀայկեանքըՔեմքիմէջ [Az örmények élete a kempben]”, *Pyunig*, 1. évf. 16. sz. 1924. május 14., Bejrút
- Hovhannesz Bujicanian: „Տիպար քաղաքացի [Mintapolgár]”, Ամբողջական գործեր [Hovhannesz Bujicanian, Complete Works Doniguan Press, Bejrút, 1974
- II. Szahag kilikiai katolikosz, „Սիրելիճարտարապետներաշակերտական „Տուկի”, Ճիպէլիխամերիկեանորբանցի [A jbeili Amerikai Árvaház „Doun”-jának kedves építői]”, *Doun*, 3. évf. 25. sz., 1924. szeptember, Jbeil
- Jovhannès Mécérian, S.J., „Chronique. Les réfugiés arméniens en Syrie” [Krónika. Szíriai örmény menekültek], in *Revue des études arméniennes*, IV. köt., 1. füz., 5. évf. Párizs, 1924
- Krikor Manusian atya, „Որքանշուտով՝ այնքանշահով [Minél gyorsabban cselekszünk, annál jobb]”, *Lipanan*, 3. évf. 275. sz., 1927. március 12., Bejrút
- Levon G. Lulejian, A terror napjai Kharpertben, 1914–1915, [kiadatlan memoár], Sevag Yaralian fordításában, 19.
- M. Herartian, „Ազգերու Դաշնակցութեան Միւրիոյ Որբահաւաք Միութիւն [A Népszövetség missziója az árvák begyűjtésére]”, *Piunig*, 40. sz. 1924. október 6., Bejrút.
- Manoug K. Jizmedjian, Խարբերդ եւ իր զաւակները [Kharpert és gyermekei], Fresno, 1955
- Mihran Nadjarian, „Թրքախօսութեանդէմ [A türkofónia ellen]”, *Nor Pyunig*, 3. évf. 168. sz., 1925. szeptember 25., Bejrút
- Mikayel Nathanian, „Քիչ մը ամէն բանի մէջ հայ [Az örmény egy kicsit mindenütt]”, *Hay Tsayn*, 1. évf., 70. sz., 1919. február 1., Aleppó.
- Nazaret Piranian, Խարբերդի եղեռնը [Kharpert holokausztja], Baykar Printers, Boston, 1937
- P. S., „Թրքախօսութիւնըմերմէջ [A köztünk élő türkofónia]”, *Jeprad*, 1. évf. 93. sz., 1928. május 30., Aleppó
- Rev. Harutyun Sargisian (Alevor), Բալու. իր սովորոյթները, կրթական ու իմացական վիճակը եւ բարբառը [Palu. Ir sovoruytnere, krtakan ou imatsakan vichake yev barbare] [Palu: Szokások, oktatási és intellektuális helyzet, dialektus], Kairó, 1932
- S. Gébélian, „Վերլիշումներմօտիկանցեալէնեւդասերներկայէն. Թրքախօսաբերկաճութեանսահմար [Közelmúltbeli emlékek és a jelen tanulságai. Törökül beszélő barátainknak]”, *Jeprad*, 1. évf. 8. sz., 1927. július 30., Aleppó
- S. Kéchichian, „Պ. ՆիկօլԱղբալեանիբանախօսութիւնը [Monsieur Nigol Aghpalian előadása]”, *Doun*, 3. évf., 1924. szeptember, 25. sz., Jbeil
- S. Mehnouni, „Հայլեզուիդերըեւթրքախօսութեանախար [Az örmény nyelv szerepe és a török ártalma]”, *Pyunig*, 1. évf. 28. sz., 1924. június 25., Bejrút
- S. Mehnouni, „Հայլեզուիդերըեւթրքախօսութեանախար [Az örmény nyelv szerepe és a törönyelvűség bűne]”, *Pyunig*, 1. évf., 28. sz., 1924. június. 25., Bejrút
- S. Silva, „Թուրքլեզունուիրարտասահմանիալրօպականսխտները [A török nyelv és diaszpórabeli propagandistái]”, *Nor Pyunig*, 2. évf. 35. sz., 1925. szeptember 9., Bejrút
- S. Silva, „Պտոյտմըվրանաքաղաքինմէջ [Séta a kempben]”, *Nor Pyunig*, 2. évf. 37. sz., 1925. szeptember 16., Bejrút
- Suren Barteian, „Խոշտանգուած հայուհիները [A megkínzott örmény nők]”, *Horizon* 1 évf., 37. sz. 1919. július 28., Izmir.
- Victoria Archarouni, Գաղթականներուն քեմքիմը Պէրոյի մէջ [Le camp des réfugiés à Beyrouth] in *Arev*, 8. évf., 50. sz., 1922. augusztus 23., Kairó.

- Yervant Kechichian, „Լիբանան-իայցելությունը Դամասկոսիադետալներուն [‘Lipanan’ látogatása a damaszkuszi túlélőknél]”, *Lipanan*, 2. évf., 151. sz., 1925. november 20., Bejrút.
- Yervant Odian, „Ամենն կենսական գործը [A legsürgetőbb munka]”, *Jamanag*, 3638. sz. 1919 szeptember 19. / október 2., Isztambul.
- Yervant Odian, „Լիբանանցիներ [Libanoni vagyok]”, *Pyunig*, 1. évf. 57. sz., 1924. október 4., Bejrút
- Yervant Odian, *Accursed Years: My Exile and Return from Der Zor, 1914–1919*, ford. Ara Melkonian. London, Gomidas, 2009
- Հայ գաղթականներու տեղադրումը Սուրիոյ մէջ [Az örmény menekültek letelepedése Szíriában], *Arev*, 2463. sz., 1927. március 23., Kairó.
- Յուշարձան ուսուցչապետ Բենիամին Ժամկոչեանի [Megemlékezések Peniamin Jamngochian igazgatóról], Jereván, 2010
- Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար [Az ARF történelmével kapcsolatos anyagok], 9. kötet, Yervant Pamboukian (ed.), Hamazkayin Press, Bejrút, 2011
- Փրկենք վաղուան հայերը [Mentsük meg a holnap örményeit], (vezércikk), *Djagadamard*, 101. sz. 1919. március 9., Isztambul.

Felhasznált irodalom

- Akçam, Taner *A shameful act: the Armenian genocide and the question of Turkish responsibility*, Metropolitan Books, New York, 2006.
- Aktar, Ayhan „Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered”, in Hirschon, R. (ed.), *Crossing The Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (Tanulmányok a kényszerített migrációról, 12. kötet), Berghahn Books, New York, 2003.
- Altınay, Ayşe Gül – Türkyılmaz, Yektan „Unraveling Layers of Gendered Silencing: Converted Armenian Survivors of the 1915 Catastrophe”, in , Amy , Christoph K. , Selçuk Akşin (eds.) *Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries*, Routledge, London – New York, 2011.
- Altınay, Ayşe Gül – Çetin, Fethiye (eds.) *Torunlar*, Metis, Isztambul, 2009.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane *L'enfant de l'ennemi, 1914–1918*, Aubier, Párizs, 1995.
- Ayhan, Aktar „Homogenizing the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered”, in Hirschon, R. (ed.) *Crossing The Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York, 2003.
- Aznavourian, K.H. Արեւմտահայ գրողների նամակահի [Nyugat-örmény írók levelei], VI. kötet, Yerevan University Publishers, Jereván, 1972.
- Başyurt, Erhan *Ermeni Evlatlıklar: Saklı Kalmış Hayatlar*, Karakutu, Isztambul, 2006.
- Bhabha, „DissemiNation: time, narrative, and the margins of the modern nation”, in uő (ed.), *Nation and Narration*, Routledge, London – New York, 1991.
- Bjørnlund, Matthias „»A Fate Worse Than Dying«: Sexual Violence during the Armenian Genocide”, in Herzog, Dagmar (ed.) *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009.

- Boghosian, Abdal Kolej Բազմաշէնի ընդարձակ պատմությունը [Pazmashen átfogó történelme], Baykar Printers, Boston, 1930.
- Boghossian, Հաճինի ընդհանուր պատմությունը [Hadjin általános története], Bozart Press, Los Angeles, 1942.
- Bozarslan, Hamit *Histoire de la Turquie: De l'empire à nos jours*, Tallandier, Párizs, 2013.
- Carpenter, Robyn Charli „Forced Maternity, Children's Rights and the Genocide Convention: A Theoretical Analysis”, *Journal of Genocide Research*, 2. évf. 2. sz. 2000.
- Çetin, Fethiye *Anneannem*, Metis, Isztambul, 2004.
- Cholakian, Hagop Քալէն Եփիէ, Հայ Գողգոթային և Վերածնունդին հետ [Karen Jeppé: *Az örmény golgotával és újjászületéssel*] Arevelk, Aleppó, 2001.
- Dadrian, „Children as Victims of Genocide: The Armenian Case”, *Journal of Genocide Research*, 5. évf., 3. sz. 2003.
- Dasnabedian, Hratch (ed.) *Եփթեր Հ. Բ. Դաշնակցության պատմության համար*, I. köt., Imp. Hamazkaine, Bejrút, 1984.
- Derderian, Katharine „Common Fate, Different Experience: Gender-Specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915–1917”, *Holocaust and Genocide Studies*, V19, N1, Spring 2005.
- Djebedjian, Robert *Ինքնակենսագրություն, յուշեր և գործունեություններ* [Önéletrajz, emlékiratok és tevékenységek], Aleppó, 1999.
- Dzarougian, Antranig Երազյան Հալէպը [Álmaink Aleppója], Doniguian Nyomda, Bejrút, 1980.
- Dzarougian, Antranig *Երազյան Հալէպը* [Álmaink Aleppója], Jereván, 1985.
- Eddé, Carla „Beyrouth face à l'établissement des réfugiés arméniens pendant les années 1920: les limites de l'hospitalité”, in Kévorkian, Raymond – Nardiguian, Lévon – Tachjian, Vahé (eds.) *Les Arméniens, 1917–1939: la quête d'un refuge*, Presses de l'Université Saint-Joseph, Bejrút, 2006.
- Ekmekcioglu, Lerna „A Climate for Abduction, a Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide”, *Comparative Studies in Society and History*, 55. évf., 3. sz., 2013.
- Ekmekcioglu, Lerna „A Climate for Abduction, a Climate for Redemption”; Keith David Watenpaugh, „The League of Nations' Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920–1927”, *American Historical Review*, 115. évf., 5. sz. 2010.

- Eszajan, Zabel *Երկեր* [Oeuvres], Vol. I („Աւերակներուն մէջ [A romok között]”, „Սիլիհնաւրի պարտգնէրը [Silihdar kertjei]”), Imp. Kilikai katolikus, Antélias, 1987.
- Fortna, Benjamin C. *Imperial Classroom. Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, Oxford – New York, 2002.
- Gauntlett, Stathis „Between Orientalism and Occidentalism: The Contribution of Asia Minor Refugees to Greek Popular Song and its Reception”, in Hirschon, Renée (ed.) *Crossing The Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York, 2003.
- Georgeon, François „Les Foyers turcs à l'époque kémaliste”, *Turcica*, XIV, Louvain–Párizs–Strasbourg, 1982.
- Ghazarian, Haygazn K. Պատմագիրը Չմշկաժաղի [Çemişgezek történelemkönyve], Hamazkayin Press, Bejrút, 1971.
- Greenshields, *The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon, 1915–1939*, doktori disszertáció, University of Durham, Grande Bretagne, 1978.
- Haig, Vahé Խարպերը և անոր ոսկեղէն դաշտը [Kharpert és arany síksága], New York, 1959.
- Hanioglu, Şükrü *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 2008.
- Hirsch, Marianne *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1997.
- Hirsch, Marianne *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*, Columbia University Press, New York, 2012.
- Hobsbawm, Eric *Nations et nationalisme depuis 1780: programme, mythe, réalité*, Éditions Gallimard, Párizs, 1992.
- Homer, Frederic D. *Primo Levi and the Politics of Survival*, University of Missouri Press, Columbia – London, 2001.
- Hovannisian, Martine *Le lien communautaire. Trois générations d'Arméniens* [A közösségi kötelék. Örmények három nemzedéke], Éditions Armand Colin, Párizs, 1992.
- Jacques, Sémelin *Purifier et détruire. Usages politiques des massacres et génocides*, Éditions du Seuil, Párizs, 2005.
- Jones, Adam „Gender and Genocide in Rwanda”, in uő. (ed.) *Gendercide and Genocide*, Vanderbilt University Press, Nashville, 2004.

- Kaligian, Dikran Mesrob *Armenian Organization and Ideology Under Ottoman Rule, 1908–1914*, Transaction Publishers, New Jersey, 2011.
- Kaloustian, Krikor H. Մարաշ կամ Գերմանիկ [Marache vagy Kermanig], New York, 1934.
- Kéléchian, Missak Սիս-Սասնաւն [Sis könyve], Bejrút, 1949.
- Kévonian, Dzovinar *Refugiés et diplomatie humanitaire: les acteurs européens et la scène proche-orientale pendant l'entre-deux-guerres*, Publications de la Sorbonne, Párizs, 2004.
- Kévorkian, Raymond *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Párizs, 2006.
- Khrayan, Gyuregh Ծովք-Գոլցիկ [Dzovk-Gölcük], Arara Printers, Marseille, 1927.
- Kieser, Hans-Lukas „Réformes ottomanes et cohabitation entre chrétiens et kurdes (1839–1915)”, *Etudes rurales*, július–december, 2010.
- Klein, Janet *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford University Press, Stanford, Kalifornia, 2011.
- Langer, Lawrence L. *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*, Yale University Press, New Haven – London, 1991.
- McDowall, David *A Modern History of the Kurds*, I.B. Tauris, London – New York, 1996.
- Mécérian, J. Un désastre au camp arménien de Beyrouth, *Relations d'Orient*, 65. évf., január–március, 1933.
- Mehnouni, „Հայ լեզուի դերը եւ թրքախօսութեան ախտը [Az örmény nyelv szerepe és a töröknyelvűség ártalma]”, *Punig*, 1. évf., 28. sz. 1924. június 25.
- Miller, Donald E. – Touryan, Lorna Miller *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press Berkeley, Berkeley – Los Angeles – London, 1993.
- Mkhitarian, Kourken Մեր գիւղը Դաւոնիւ [Falunk, Tadem], Hairenik Printers, Boston, 1958.
- Nichanian, Marc *Entre l'art et le témoignage, Littératures arméniennes au XXe siècle*, Vol. 2, *Le Deuil de la philologie*, MetisPresses, Genf, 2007.
- Oran, Baskın (ed.), *M.K. Adli Çocuğun Tehcir Anıları: 1915 ve Sonrası* [Egy M.K. nevű gyermek memoárja a deportálásról: 1915 és ami utána következett], Iletişim, Isztambul, 2005.
- Palalı, İrfan *Tehcir Çocukları: Nenem bir Ermeni'ymiş...* [A deportálás gyermekei: Kiderült, a nagymamám örmény...] Su Yayınevi, Isztambul, 2005.
- Perroomian, Rubina *And Those Who Continued Living in Turkey after 1915: The Metamorphosis of the Post-Genocide Armenian Identity as Reflected in Artistic Literature*, Örmény Genocídium Múzeum-Intézet, Jereván, 2008.
- Sarafian, Ara „The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide”, in Omer Bartov – Phyllis Mack (eds.), *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, Berghahn Books, New York, 2001.
- Sarafian, Kevork (ed.), *Պատմութիւն Այնթապի Հայոց* [Az ayntabi örmények története] (1–2. kötet), Los Angeles, 1953.
- Scott, Joan W. „The Evidence of Experience”, *Critical Inquiry*, 17. évf. 4. sz. 1991. nyár Shemmassian, Vahram L. „The League of Nations and the Reclamation of Armenian Genocide Survivors”, in Hovannisian, Richard (ed.) *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, Transaction Publishers, New Brunswick, N.J., 2003.
- Shemmassian, „The Reclamation of Captive Armenian Genocide Survivors in Syria and Lebanon at the End of World War I”, *Journal of the Society for Armenian Studies*, 15, 2006.
- Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*, Basil Blackwell, Oxford – New York, 1987.
- Somel, Selçuk Akşin *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839–1908*, Brill, Leiden–Boston–Köln, 2001.
- Tachjian, Vahé „Adana Ermenileri: Milliyetçi ideolojilerle ters düşen farklı bir kimlik”, *Toplumsal Tarih*, 191. sz. 2009.
- Tachjian, Vahé „Des camps de réfugiés aux quartiers urbains: processus et enjeux” [Menekülttáborok a városi negyedekben: folyamatok és kérdések], in Kévorkian, Raymond – Nordiguian, Lévon – Tachjian, Vahé (eds.), *Les Arméniens, 1917–1939: La quête d'un refuge*, Presses de l'Université Saint-Joseph, Bejrút, 2006.
- Tachjian, Vahé „Gender, Nationalism, Exclusion: The Reintegration Process of Female Survivors of the Armenian Genocide”, *Nations and Nationalism*, 15. évf., 1. sz. 2009.
- Tachjian, Vahé „L'Arménien de Cilicie: Portrait d'un atypique”, in Kévorkian, Raymond – Nordiguian, Lévon – Tachjian, Vahé – Paboudjian, Michel (eds.), *Les Arméniens de Cilicie: habitat, mémoire et identité*, Presses de l'Université Saint-Joseph, Bejrút, 2012.

- Tachjian, Vahé „L'Union et l'Arménie soviétique: coopérer avec le régime soviétique pour la reconstruction de l'Arménie, une tâche difficile”, in Kévorkian, Raymond H. - Tachjian, Vahé (eds.), *Un siècle d'histoire de l'Union Générale Arménienne de Bienfaisance*, vol. I, 1906–1941, Kairó – Párizs – New York, 2006.
- Tachjian, Vahé *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919–1933)*, Karthala, Párizs, 2004.
- Tejel, Jordi G. *Le mouvement kurde de Turquie en exil: continuités et discontinuités du nationalisme kurde sous le mandat français en Syrie et au Liban (1925–1946)*, Peter Lang, Bern, 2007.
- Tölöljan, Khachik „Exile Governments in the Armenian Polity”, in Yossi Shain (ed.), *Governments-in-Exile in Contemporary World Politics*, Routledge, New York – London, 1991.
- Varjabedian, Sissag Hagop Հայերը Լիբանանի մէջ [Az örmények Libanonban], Bejrút, 1981.
- Williams, Yaschica – Bower, Janine „Media Images of Wartime Sexual Violence: Ethnic Cleansing in Rwanda and the Former Yugoslavia”, in Humphries, Drew (ed.) *Women, Violence, and the Media: Readings in Feminist Criminology*, Northeastern University Press, Boston, 2009.
- Yalçın, Kemal *Sarı Gelin – Sari Gyalin*, Birzamanlar Yayıncılık, Isztambul, 2005.
- Zürcher, Erik Jan *The Unionist Factor: The role of the Committee of Union and Progress in the Turkish national movement, 1905–1926*, Brill, Leiden, 1984.
- Zürcher, Erik Jan *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, I.B. Tauris, London – New York, 2010.

Névmutató

Személynévmutató

Abdul-Hamid, II. 13, 27, 45, 174	Dohmuni, Jeprem 144–145
Abovjan, Hacsatur 16	Dzeron, Harutyun 46–47
Aghpalian, Nigol 189	Dzeron, Levon 53, 68
Aharonian, Avedis 85	Dzeron, Manoog B. 41–53, 55–58, 62–65
Akcura, Juszuf 25	Dzeron, Petros 45, 47
Aktar, Ayhan 117	Dzeron, Poghosz 45–47
Altunian, Mardiros 165	Dzsambard, Selim 154
Archarouni, Victoria 142	Dzsebedjan, Robert 132
Arslanjan, Vartan 22	Emily tábornok 140
Asaf bég 32	Eszajan, Zabel 84, 129, 130
Bartevian, Suren 82	Fejszál emír 86, 115
Berthelot, Philippe 150	Feyzi, Pirinçizade 103
Bozarslan, Hamit 26	Fowle, Charles W. 154
Bujicanian, Hovhannesz 9, 11–14, 19, 21–25, 33–35	Ghani, Abdul 30
Burnier, Georges 152, 154–158, 161–162, 164–165, 169	Ghugasian, Antaram 80
Carle, G. 142, 149	Ghugasian, Hovagim 79
Carpenter, Robyn Charli 88	Gopojan, Aleksan (Elo aga) 29
Cenani, Ali 103	Goshgarian, Nvard 53
Çetin, Fethiye 89–91	Gouraud tábornok 139, 141
Chiradjian, Aharon 146	Gökalp, Zia 25, 103
Cserakjan, Diran 126–127	Guértménian, Gosdantin 163
Demas főorvos 140	Gulbenkian, Caloust 158–160
Djebedjian, Avedis 187	Gulbenkian, Gullabi 160, 165
	Gulbenkian, Haroutiun 160
	Gulbenkian, Nersès 160

- Gyulesserian, Papkèn 188
 Haiganush, Mark 81, 82
 Hamid, Kör 46
 Haroutyunjan, Hovhannesz (Telgad-
 intsi) 13
 Hirsch, Marianne 42, 54
 Homer, Frederick D. 74
 Hovannisian, Martin 120
 Howayek pátriárka 140
 Huber, Max 158
 Izolu, Hacı Kaya 103
 Jamgocsjian, Meszrop 9
 Jeppe, Karen 88
 Johnson, T. F. 154, 158, 164
 Jones, Adam 72
 Jouvenel, Henri de 152
 Kamil, Hacı Mustafa 104
 Kemal, Mustafa 89, 97, 98, 99, 103, 104,
 138, 175
 Khoren, I. 182
 Khoury, Assad 164, 165
 Klein, Janet 27
 Langer, Lawrence 74
 Levi, Primo 74, 92
 Levonján, Armenag 128
 Leylani, A. 76
 Lulejian, Donabed 11–12, 14–15, 19–20,
 22, 23, 25, 32–35
 Lulejian, Garabed 14, 35
 Mamurian, H. 85
 Mastoc, Meszrop 21
 Mazlounian, Arménag 154
 Mécérian atya 142
 Melkonjan, Dr Baghdassar 141, 145, 154
 Missak, Kassab 130
 Muroyents, Ovanes 46
 Nansen, Fridtjof 138, 152, 158–159
 Natanian, Markos 45
 Natanian, Mikayel 81
 Nichanian, Marc 125
 Nubar, Boghosz 84
 Odian, Yervant 71, 76, 182
 Pacsaljan, Lévon 153
 Papkén, I. 181
 Parigjan, Apraham 16, 17
 Parigjan, Manug 16, 17
 Pilibossian, Stépan 163
 Poidebard, P. Antoine 154
 Ponsot, Henri 154, 158
 Reffye, Paul Verchère de 154
 Reşid, Dr. 103
 Sarian, Mkrtitch 45
 Scott, Joan W. 121
 Şerif, Muftizade 103
 Seron, Suren M. 44
 Shakespeare, William 16
 Smith, Anthony 117
 Soghigjan, Garabed M. 14, 35
 Srvandztiants, Garegin 45
 Şuri, Ali 117
 Sursurjan, Askanaz 33
 Szahag, II. 141, 181, 190
 Szahak katolikosz 21
 Szargszjan, Harutyun (Alevor) 42, 47
 Szargszjan, Paruyr 53
 Szeropján, Museg 126, 127
 Tavitian, Khoren 79
 Tavukdzsian, Der Nersès 181
 Tenekejan, Nigoghos 15, 35
 Tölöljan, Khachik 132

- Tutunjan, Mihran 33
 Unjian, Abik Efendi 46
 Varbedian, G. 83
 Vehbi Bég 98
 Zarukjan, Andranik 132
 Zavarjan, Simon 128
 Zulfi, Zulfizâde 103
 Zürcher, Erik-Jan 18

Helynévmutató

- Abarra 147
 Adana 11, 18, 25, 30, 45, 48, 58, 73, 83–84,
 101, 104, 106–108, 113, 122–127, 129–
 130, 133–134, 136, 143, 146, 149, 163, 165,
 174, 184
 Adiyaman 143
 Agn 130
 Aintab 102–105, 108, 124, 131–132, 143, 146,
 167, 181, 184–186, 1188
 Akhlat 128
 Aleppó 46–47, 73, 76–77, 79–80, 82–84,
 86, 88, 108, 110, 115, 122–124, 130, 132,
 135, 140–142, 145–146, 148, 152, 154–158,
 167–170, 173–177, 179, 181–182, 184–
 186, 188, 195
 Alexandretta 140, 145, 148, 154, 155, 174
 Alexandria 122, 131
 Amasya 143
 Arapgir 45, 143
 Ardahan 97
 Arghana Maden 48, 49
 Arzni 143
 Bab Şarki 147, 157, 168
 Bagdad 77
 Bandırma 71, 72
 Bardizag 64, 80
 Bazar 143
 Bejrút 12, 49, 73, 93, 95, 115, 122, 124, 137,
 139–152, 154–158, 161–167, 169, 170, 171,
 173–175, 177, 179–181, 185, 186
 Beşiri 104, 106
 Besni 143
 Bilad al-Sham 92, 115
 Bitlis 45, 106, 130
 Boston 35, 42, 62
 Burhaniye 143
 Bustan el-Salib 147
 Cambridge 62
 Charlestown 62
 Charsanjak 10, 28–30
 Chicago 47
 Cornell 15
 Csepni 143
 Csokak 143
 Csomaklu 143
 Daron 128, 143
 Der el Zor 71, 73
 Derende 102
 Dersim 19, 30, 34
 Diyarbakır 45, 73, 101–104, 106, 143
 Dijhan 143
 Dzovk 28

Dzsúnijje 143
 Erzincan 140
 Erzurum II, 20, 143
 Everek 143
 Féké 143
 Fernuz 143
 Findidjak 143
 Findzsak 162
 Fresno 12
 Gemerek 143
 Genf 108, 169
 Gölcük 28
 Gürün 143-149, 168
 Hadzsín 125, 143, 162-163, 166, 175
 Hama 140, 145, 148
 Harput 9, 10-22, 25-26, 38-39, 44-46,
 48-51, 53, 57-58, 61-62, 64, 67, 73,
 102-104, 106, 108, 130, 143, 146, 194
 Hartford 63
 Haszanbejlí 187
 Havav 64
 Homsz 140, 145, 148
 Husenig 16, 21, 31, 64
 Isztambul 26, 29, 31, 35, 45-48, 58, 71, 73,
 76, 81, 83-85, 124-131
 Itchme 46
 Izmir 73, 82, 83, 86
 Jbeil 140, 189-190
 Jereván 138, 151-153
 Jeruzsálem 48
 Joliet 47
 Kairó 42, 48-49, 65, 73, 122, 131
 Karagöl 143
 Karaköy 143
 Kares 98, 117

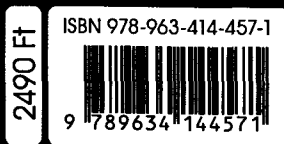
Kars 97
 Kayseri 143
 Keghi 143
 Kilikia 81, 104, 110, 113, 115, 121, 123-125,
 127-130, 137, 141, 143, 146, 151, 163,
 174-175, 181, 184-185, 187-188, 190
 Kilis 104-105, 124, 146
 Konya 71
 Latakia 148
 Lausanne 97, 111-113, 115, 138-139, 150, 182
 Lawrence-Lowell 62
 Madison 63
 Malatya 102, 104, 106, 143
 Malden 62
 Mamüretülaziz 9, 10, 14, 17, 21, 26, 33-35,
 45
 Maraş 46, 81, 102, 104-105, 108, 124, 135,
 143, 145-146, 152, 164, 167, 173, 175, 184,
 187
 Merdjé 147
 Mersin 48, 106, 113, 143
 Midiat 102
 Moszul 77
 Musa Ler 64
 Naugatucket 63
 New Britain 63
 Nubarasén 163
 Osmaniye 143
 Ourda 167
 Palu 42-44, 48-51, 53-54, 56-61, 66, 73,
 89, 102, 143
 Parchanj 28, 42-46, 49, 52-59, 62-63,
 65, 68
 Párizs 48, 107, 153, 158, 160, 175
 Pazarcık 46-47

Pazmashen 17, 28
 Peri 29, 31
 Rakka 73
 Şabinkarahisar 143
 Saida 161
 Salem-Peabody 62
 Şanlıurfa 104
 Sarıkamış 32, 48
 Siirt 101
 Silifke 143
 Siverek 106 143
 Stoneham 62
 Szisz 143
 Tademet 28
 Tapan 143
 Taron 64

Tarsus 80, 106, 112, 113, 143, 146
 Tokat 143
 Tomarza 64, 143, 166
 Tripoli 37, 161, 164
 Trkhe 48
 Urfa 104-105, 111, 124, 143, 146, 148
 Van 32, 64, 128
 Whitinsville 62
 Worcester 16, 47, 62
 Yale 15
 Yozgat 143, 145, 163, 166, 168
 Zahle 140, 161
 Zara 143
 Zejtun 47, 79-81, 125, 127-128, 143, 146,
 156, 162, 175, 187

A 2019-ben elindult sorozat részben az Armenológiai Intézetben végzett tudományos kutatások publikálását szeretné megismertetni az olvasóközönséggel magyar és angol nyelven: részben a magyar nyelvű könyvpiacra az örmény tanulmányoknak, örmény történelemnek és kultúrának egységes megjelenésű, egy nívós kiadó általi, folyamatos publicitását kívánja biztosítani. Az utóbbi szándék indokolja, hogy a könyvsorozatban nem csak az Intézet munkatársai publikálhatnak, hanem örömmel biztosít helyet azon témáknak, amelyek az örmény történelem, kultúra, irodalom, társadalom vonatkozásában tudományos minőséget hordoznak; azaz egy-egy téma kapcsán a szakterület elismert képviselői tudják bemutatni alapkutatáson nyugvó tudományos álláspontjukat, illetve az alapkutatásokra épülő széleskörű és egy-egy téma kapcsán letisztázott elemzésüket, e könyvsorozat keretei között. A PPKE BTK Armenológiai Intézete olyan, nemzetközileg egyedülálló kompetenciákkal rendelkezik, amely a keleti és a nyugati örmény nyelvet, irodalmat, kultúrát, klasszikus történelmi és diaszpóra kutatást és értékeket a legszerteágazóbban fogja össze. A könyvsorozat célja így egységes, jelentősen hozzá kíván járulni a világ első keresztény népének történelméről, vallási hagyományainak és értékeinek gazdagságáról, kultúrájáról és társadalmáról alkotott képnek a magyar és nemzetközi olvasóközönség előtti legteljesebb kikristályosodásának bemutatásához, továbbá mindezen érték megőrzéséhez és hiteles átadásához.

A könyv az örmények útját vizsgálja az Oszmán Birodalom kései éveitől a közel keleti számkivetettség első évtizedeiig. A kiterjedt kutatásokon alapuló rekonstrukció az „oszmán-örmény” történelem eme válságos időszakának néhány fontos epizódjára fókuszál: az anyaországi mindennapokra a népirtás előestéjén; az árvák és a nők helyzetére a népirtás után; az örmény túlélők első generációjának anyaországról őrzött emlékeire; a szíriai és libanoni újrakezdesre, valamint a menekülttáborokból új városi környezetbe érkező menekültekre. A könyv számos forrásanyag (archív dokumentumok, emlékiratok, sajtócikkek, valamint többek között Párizsban, Nantes-ban, Bejrútban, Kairóban, Aleppóban, Bécsben és Jerevánban fellelt ritka könyvek) felhasználásával új nézőpontot kínál a témák értelmezéséhez.

webshop.harmattan.hu

L'Harmattan

Studia Armenologica Hungarica

OSZMÁN- ÖRMÉNYEK

Élet az anyaországban,
a száműzetésben,
a társadalom újjáépítése
a diaszpórában

Vahe Tachjian

L'Harmattan